

Sociální kontrola a prevence v kontextu rizikového chování v oblasti zneužívání nelegálních návykových látek

Mgr. Jakub Frydrych

Rigorózní práce
2021

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně
Fakulta humanitních studií

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně

Fakulta humanitních studií

Ústav pedagogických věd
akademický rok: 2019/2020

ZADÁNÍ RIGORÓZNÍ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Mgr. Jakub Frydrych**
Osobní číslo: **H180319**
Studijní program: **N7507 Specializace v pedagogice**
Studijní obor: **Sociální pedagogika**
Forma studia: **distanční**

Téma práce: **Sociální kontrola a prevence v kontextu rizikového chování v oblasti zneužívání nelegálních návykových látek**

Zásady pro vypracování:

Zpracování rešerše a studium odborné literatury.

Vymezení odborných pojmů, teoretického rámce, východisek a soudobého stavu poznání v oblasti sociální prevence, sociální kontroly a ostatních formativních nástrojů socializace, ovlivňujících počátek a rozvoj drogové závislosti u nelegálních návykových látek.

Příprava metodiky výzkumné části.

Realizace smíšeného výzkumu formou komparativní analýzy dat, obsahové analýzy dokumentů a strukturovaného rozhovoru.

Zpracování a vyhodnocení získaných dat, včetně jejich interpretace.

Prezentace výsledků výzkumu, jejich shrnutí a doporučení pro praxi.

Rozsah rigorózní práce:

Rozsah příloh:

Forma zpracování rigorózní práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

BARNARD, M. Drogová závislost a rodina. Vyd. 1. Překlad Jiří Bareš- Praha: Stanislav Juhaňák – Triton, 2011, 202 s. ISBN 978-807-3873-868.

FISCHER, Slavomil, ŠKODA, J. a VLČKOVÁ, M. Sociální patologie: analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů. Vyd. 1. Praha: Grada, 2009, 218 s. Psyché (Grada). ISBN 978-802-4727-813.

HAJNÝ, Martin. O rodičích, dětech a drogách. Vyd. 1. Praha: Grada, 2001, 133 s. Pro rodiče. ISBN 80-247-0135-9.

CHMELÍK, J. a kol. Drogová kriminalita. Vyd. 1. Praha: Policie České republiky, Úřad vyšetřování pro ČR, 1999.

JEDLIČKA, R., KOŤA, J. Analýza a prevence sociálně patologických jevů u dětí a mládeže. Praha: Karolinum, 1998, s. 125-134. ISBN 80-7184-555-8.

JEDLIČKA, R. et al. Mládež – drogy – společnost. 1. vyd. Praha: PF UK, 1997. ISSN 0862-4461.

KALINA, K. a kol. (2003a) Drogy a drogové závislosti 1. 1. vyd. Praha: Úřad vlády ČR, 2003. ISBN 80-86734-05-6.

KALINA, K. a kol. (2003b) Drogy drogové závislosti 2. 1. vyd. Praha: Úřad vlády ČR, 2003. ISBN 80-86734-05-6.

KALINA, Kamil, Ladislav HOSÁK a Věra MICHÁLKOVÁ. Základy klinické adiktologie: mezioborový přístup. 1. vyd. Praha: Grada, 2008, 388 s. Psyché (Grada). ISBN 978-8024714-110.

KRAUS, B., POLÁČKOVÁ, V., VLČKOVÁ, M. Člověk – prostředí – výchova: k otázkám sociální pedagogiky. Vyd. 1. Brno: Paido, 2001, 199 s. ISBN 80-731-5004-2.

Garant studijního oboru:

doc. PhDr. Lenka Haburajová Ilavská, PhD.

Ústav pedagogických věd

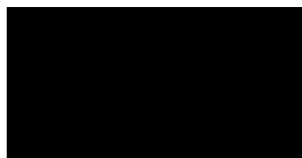
Datum zadání rigorózní práce:

10. června 2019

Termín odevzdání rigorózní práce:

1. dubna 2020

Ve Zlíně dne 10. června 2019

Mgr. Libor Marek, Ph.D.
děkan

Mgr. Jakub Hladík, Ph.D.
ředitel ústavu

PROHLÁŠENÍ AUTORA RIGORÓZNÍ PRÁCE

Beru na vědomí, že

- odevzdáním rigorózní práce souhlasím se zveřejněním své práce podle zákona č. 111/1998 Sb. o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších právních předpisů, bez ohledu na výsledek obhajoby ¹⁾;
- беру на ве́доміі, же rigorózní práce bude uložena v elektronické podobě v univerzitním informačním systému dostupná k nahlédnutí;
- na moji rigorózní práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, zejm. § 35 odst. 3 ²⁾;
- podle § 60 ³⁾ odst. 1 autorského zákona má UTB ve Zlíně právo na uzavření licenční smlouvy o užití školního díla v rozsahu § 12 odst. 4 autorského zákona;
- podle § 60 ³⁾ odst. 2 a 3 mohu užít své dílo – rigorózní práci - nebo poskytnout licenci k jejímu využití jen s předchozím písemným souhlasem Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, která je oprávněna v takovém případě ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které byly Univerzitou Tomáše Bati ve Zlíně na vytvoření díla vynaloženy (až do jejich skutečné výše);
- pokud bylo k vypracování rigorózní práce využito softwaru poskytnutého Univerzitou Tomáše Bati ve Zlíně nebo jinými subjekty pouze ke studijním a výzkumným účelům (tj. k nekomerčnímu využití), nelze výsledky rigorózní práce využít ke komerčním účelům.

Prohlašuji, že

- elektronická a tištěná verze rigorózní práce jsou totožné;
- na rigorózní práci jsem pracoval samostatně a použitou literaturu jsem citoval.
V případě publikace výsledků budu uveden jako spoluautor.

Ve Zlíně 4. listopadu 2020

Mgr. Jakub Frydrych

1) zákon č. 111/1998 Sb. o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších právních předpisů, § 47b Zveřejňování závěrečných prací;

(1) Vysoká škola nevydělává zveřejňuje disertační, diplomové, bakalářské a rigorózní práce, u kterých proběhla obhajoba, včetně posudků oponentů a výsledku obhajoby prostřednictvím databáze kvalifikačních prací, kterou spravuje. Způsob zveřejnění stanoví vnitřní předpis vysoké školy.

(2) Disertační, diplomové, bakalářské a rigorózní práce odevzdané uchazečem k obhajobě musí být též nejméně pět pracovních dnů před konáním obhajoby zveřejněny k nahlížení veřejnosti v místě určeném vnitřním předpisem vysoké školy nebo není-li tak určeno, v místě pracoviště vysoké školy, kde se má konat obhajoba práce. Každý si může ze zveřejněné práce pořizovat na své náklady výpisy, opisy nebo rozmnoženiny.

(3) Platí, že odevzdáním práce autor souhlasí se zveřejněním své práce podle tohoto zákona, bez ohledu na výsledek obhajoby.

2) zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, § 35 odst. 3:

(3) Do práva autorského také nezasahuje škola nebo školské či vzdělávací zařízení, užije-li nikoli za účelem přímého nebo nepřímého hospodářského nebo obchodního prospěchu k výuce nebo k vlastní potřebě dílo vytvořené žákem nebo studentem ke splnění školních nebo studijních povinností vyplývajících z jeho právního vztahu ke škole nebo školskému či vzdělávacímu zařízení (školní dílo).

3) zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, § 60 Školní dílo:

(1) Škola nebo školské či vzdělávací zařízení mají za obvyklých podmínek právo na uzavření licenční smlouvy o užití školního díla (§ 35 odst.

3). Odpírá-li autor takového díla udělit svolení bez vážného důvodu, mohou se tyto osoby domáhat nahrazení chybějícího projevu jeho vůle u soudu. Ustanovení § 35 odst. 3 zůstává nedotčeno.

(2) Není-li sjednáno jinak, může autor školního díla své dílo užít či poskytnout jinému licenci, není-li to v rozporu s oprávněnými zájmy školy nebo školského či vzdělávacího zařízení.

(3) Škola nebo školské či vzdělávací zařízení jsou oprávněny požadovat, aby jim autor školního díla z výdělku jím dosaženého v souvislosti s užitím díla či poskytnutím licence podle odstavce 2 přiměřeně přispěl na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložily, a to podle okolností až do jejich skutečné výše; přitom se přihlídně k výši výdělku dosaženého školou nebo školským či vzdělávacím zařízením z užití školního díla podle odstavce 1.

ABSTRAKT

Rigorózní práce se zabývá zkoumáním faktorů, které ovlivňují efektivitu využívaných nástrojů a intervencí institucí formální sociální kontroly při řešení projevů rizikového chování spojeného s užíváním nelegálních návykových látek v adolescenci. Teoretická část je zaměřena na bilanci soudobého stavu poznání v otázkách sociálních norem, sociální kontroly a východisek vzniku sociálních deviací a dále představuje současné teoretické rámce přístupů k projevům rizikového chování a etiologii zneužívání nelegálních návykových látek, včetně východisek a intervencí preventivních strategií. Výzkumné šetření je realizováno metodou smíšeného výzkumu s těžištěm v jeho kvalitativní části, kterou tvoří polostrukturovaný rozhovor se zástupci vybraných profesních skupin. Cílem práce je v daném kontextu nahlédnout perspektivou oslovených zástupců aplikační praxe institucí formální sociální kontroly faktory, které ovlivňují efektivitu uplatňovaných nástrojů a intervencí a identifikovat zobecnitelné závěry využitelné v praxi pro formulaci systémových, legislativních, výchovných, preventivních i kontrolně regulačních opatření a změn.

Klíčová slova:

sociální norma, sociální kontrola, sociální deviace, rizikové chování, adolescence, nelegální návyková látka, prevence, efektivita

ABSTRACT

The rigorosum thesis deals with the research of factors affecting efficiency of applied instruments and interventions of the institutions of social control during resolution of risk behavior manifestations linked with illegal addictive substances abuse in adolescence. The theoretical part is focused on the balance of current situation of knowledge in issues of social norms, social control, and starting points of social deviations origin. Further, it poses theoretical frameworks of approaches towards risk behavior manifestations and illegal addictive substances etiology, including starting points and interventions of prevention strategies. The research investigation is carried out with the help of the method of mixed research with its focal point in the qualitative part. This is formed by semi - structured interview with representatives of selected professional groups. The aim of the thesis is to look at the factors affecting the efficiency of applied instruments and interventions through the perspective of the addressed representatives of application practice in institutions of social control, and to identify generalizable conclusions which are able to be practically exploited for the formulation of system, legislative, educational, preventive, and regulation controlling measures and changes.

Keywords:

social norm, social control, social deviation, risk behavior, adolescence, illegal addictive substance, prevention, efficiency

„Svoboda není bezuzdnost“

Baruch Spinoza

Děkuji svým nejbližším za podporu i trpělivost a také kolegům různých specializací, kteří mi cennou radou či zkušeností pomáhali, za vstřícnost a ochotu. Velké díky patří i všem účastníkům výzkumného šetření.

Prohlašuji, že odevzdaná rigorózní práce a verze elektronická nahraná do IS/STAG jsou totožné.

OBSAH

ÚVOD.....	11
I TEORETICKÁ ČÁST.....	14
1 HODNOTY A SOCIÁLNÍ NORMY	15
1.1 HODNOTY, HODNOTOVÁ ORIENTACE	15
1.2 SOCIÁLNÍ NORMY A NORMALITA	17
1.2.1 Členění sociálních norem	20
1.3 SOCIÁLNÍ KONTROLA	23
1.3.1 Teoretická východiska sociální kontroly.....	25
1.3.2 Procesy, mechanismy a činitele sociální kontroly	26
1.3.3 Funkce sankce jako nástroje sociální kontroly.....	27
2 SOCIÁLNÍ DEVIACE, SOCIÁLNÍ PATOLOGIE.....	31
2.1 BIOLOGICKÉ TEORIE	33
2.2 PSYCHOLOGICKÉ TEORIE	34
2.3 SOCIOLOGICKÉ TEORIE	36
2.3.1 Strukturální teorie.....	36
2.3.2 Konfliktualistické teorie.....	38
2.3.3 Subkulturní teorie.....	39
2.3.4 Kontrolní teorie	40
2.3.5 Interpretativní (interakční) teorie	40
2.4 POLYETIOLOGICKÉ TEORIE	41
3 RIZIKOVÉ CHOVÁNÍ V ADOLESCENCI.....	43
3.1 VÝVOJOVÁ SPECIFIKA ADOLESCENCE.....	48
3.1.1 Nelegální návykové látky v adolescenci	50
3.1.2 Protektivní faktory.....	56
3.1.3 Rizikové faktory.....	58
3.1.4 Prevence rizikového chování	60
3.1.5 Činitele formální sociální kontroly a rizikové chování.....	63
II PRAKTICKÁ ČÁST	70
4 METODOLOGIE VÝZKUMU.....	71
4.1 VYMEZENÍ VÝZKUMNÉHO PROBLÉMU A CÍLE VÝZKUMU	71
4.2 VÝZKUMNÉ OTÁZKY	72
4.3 DESIGN VÝZKUMU.....	73
4.3.1 Triangulace zdrojů dat a použitých metod	73
4.3.2 Etika výzkumu.....	74
4.4 DESKRIPTIVNÍ ČÁST SMÍŠENÉHO VÝZKUMU	75
4.4.1 Výzkumný vzorek kvalitativní části smíšeného výzkumu.....	77
4.5 DESKRIPTIVNÍ ČÁST KVANTITATIVNÍ ČÁSTI SMÍŠENÉHO VÝZKUMU.....	79
4.5.1 Výzkumný vzorek kvantitativní části výzkumu.....	81
5 ANALÝZA DAT A JEJICH INTERPRETACE	82
5.1 KVALITATIVNÍ ČÁST SMÍŠENÉHO VÝZKUMU	82
5.1.1 Charakteristika výzkumného souboru	83
5.1.2 Zpracování a interpretace dat	84

5.1.3	Otevřené a axiální kódování.....	85
5.1.4	Selektivní kódování.....	103
5.1.5	Analytická kostra příběhu	105
5.2	KVANTITATIVNÍ ČÁST SMÍŠENÉHO VÝZKUMU	110
5.2.1	Charakteristika výzkumného souboru	110
5.2.2	Tematický soubor – Rizikové faktory	114
5.2.3	Tematický soubor – Kontrolní a regulační legislativa	126
5.2.4	Tematický soubor – Návrhy změn s potenciálem zlepšení současného stavu	139
5.2.5	Shrnutí zjištění dotazníkového šetření	153
6	SHRnutí ZÁVĚRŮ SMÍŠENÉHO VÝZKUMU.....	159
6.1	DISKUSE.....	163
6.2	DOPORUČENÍ PRO PRAXI.....	166
	ZÁVĚR	170
	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	173
	SEZNAM POUŽITÝCH SYMBOLŮ A ZKRATEK	182
	SEZNAM OBRÁZKŮ	184
	SEZNAM TABULEK.....	185
	SEZNAM GRAFŮ	186
	SEZNAM PŘÍLOH.....	188
	PŘÍLOHA P I: VZOR DOTAZNÍKU	189
	PŘÍLOHA P II: VZOR INFORMOVANÉHO SOUHLASU	192
	PŘÍLOHA P III: UKÁZKA TRANSKRIPTU – KÓDOVÁNÍ	193

ÚVOD

Ve své práci jsem se rozhodl zkoumat faktory ovlivňující efektivitu nástrojů a opatření, která jsou využívána činiteli formální sociální kontroly při řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami. Pozornost jsem s ohledem na vymezení tématu úmyslně zúžil na vývojové období adolescence a tu fázi zneužívání nelegálních návykových látek, kterou můžeme označit za náhodnou, příležitostnou či experimentální. Tato úvodní etapa uživatelské kariéry jedince stojí na začátku možného rozvoje intenzivnějších forem zneužívání těchto látek, které mohou vyústit v závislost či výskyt závažnějších zdravotních, sociálních či kriminogenních rizik. Právě v období adolescence, které se vyznačuje prudkou mírou nárůstu rizikového chování spojeného se zneužíváním nelegálních návykových látek v celé populační kategorii a zároveň dochází k nabytí práv a povinností v mezích právního řádu postupným nabýváním plné svéprávnosti, považuji otázku efektivit uplatňovaných nástrojů a intervencí formální sociální kontroly za nejdůležitější.

Objektem mého zájmu jsou projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci, které svými následky ještě nedosahují intenzity sociálně patologických vymezení, ale již můžeme hovořit o zvýšení zdravotních, sociálních, výchovných a dalších rizik pro jedince, nebo společnost. Předmětem mého výzkumného zájmu je efektivita nástrojů a intervencí uplatňovaných při řešení těchto projevů institucemi formální sociální kontroly z pohledu jejich efektivit, limitů a účinnosti. Primární ambicí této práce je v podmínkách České republiky identifikovat faktory, ovlivňující efektivitu využívaných nástrojů a intervencí při uplatňování výchovných, vzdělávacích a kontrolně – regulačních strategií.

Je zřejmé, že každý jedinec podléhá normativnímu řádu. Právě zvnitřnění v dané společnosti uznávaných základních norem, hodnot, pravidel a vzorců chování v procesu socializace je nezbytné k zastávání rozličných sociálních funkcí a rolí. V postmoderní společnosti, která se vyznačuje významnou pluralitou myšlení, hodnotových systémů i orientací, rozštěpené často protikladnými sociálními tlaky činitelů formální i neformální sociální kontroly, je kladen zvýšený důraz na schopnost orientace jedince v normativních systémech. V důsledku plurality hodnot, technologického vývoje a konzumerismu oslabujícího sociální instinkty ve prospěch individualistických dochází k relativizaci dosud platných norem chování a projevům právnímu nihilismu. Míra společenské tolerance k zneužívání nelegálních

návykových látek je myslím dobrým příkladem posunu společenského vnímání negativních sociálních deviací a přehodnocování legitimacy nástrojů formální sociální kontroly pod vlivem rozdílným představ o životě, svobodě a spravedlivém uspořádání společnosti.

Zneužívání psychoaktivních látek a společenské postoje ve vztahu k nim jsou svého druhu fenomén, který v našem kulturním a civilizačním prostředí prodělal a prodělává zajímavý vývoj. V úvaze nad příčinami tohoto vývoje zcela jistě nevystačíme s konstatováním, že pojetí většinově sdílené normality a vztah k formálním normám pouze kopíruje vývoj postmoderní společnosti ve smyslu zásadní změny v pojetí osobních práv a svobod jednotlivce, diverzifikace hodnot a snížení míry sociální kontroly. Cítíme, že vývoj má i své kulturní a sociálně ekonomické podmíněnosti, které spoluvytvářejí napětí mezi přirozenými potřebami člověka a mezi možnostmi tyto potřeby uspokojovat. Biologické, psychologické i sociální okolnosti ovlivňují průběh socializace v adolescenci zřejmě více než v kterémkoliv jiném vývojovém období a do jisté míry mohou ovlivňovat i celou životní trajektorii jedince. V kontextu zneužívání nelegálních drog v našich podmínkách stále ještě „postsocialismu“ nabývá navíc otázka osobní svobody a společenského konsenzu na dodržování norem či na odsudku jejich porušování mnoha dalších významových odstínů.

Téma práce je z podstaty sociálně pedagogického zájmu interdisciplinární, proto se v její teoretické části věnuji kromě vymezení základních pojmů i teoretickým východiskům etiologie negativních sociálních deviací, tedy komplexu vzájemně se ovlivňujících faktorů biologických, psychologických, sociálních a spirituálních, které odrážejí aktuální úroveň poznání v této oblasti. Detailně se zabývám zejména hodnotami, sociální kontrolou a významem společenských sankcí. Charakterizují vývojové období adolescence a zároveň teoretická východiska pro posuzování společensky nežádoucího chování ve společnosti. V otázce prevence vzniku a rozvoje rizikového chování se zaměřuji na opatření, která směřují k předcházení, eliminaci nebo minimalizaci jevů, které se projevují jako rizikové chování, včetně teoretických modelů i otázky jejich efektivity.

Za cíl praktické části práce jsem si vytkl identifikovat faktory, které ovlivňují aplikační praxi institucí formální sociální kontroly v souvislosti s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci a vztahy mezi nimi perspektivou odborníků z vybraných profesních skupin. Jako design výzkumu jsem si zvolil metodu smíšeného výzkumu, za využití kombinace kvalitativní metody rozhovoru a kvantitativní metody dotazníku k dostatečné saturaci daty, umožňujícími zodpovězení vytýčených výzkumných otázek.

Protidrogové problematice se zaměřením na strukturu a dynamiku nelegálních drogových trhů se věnuji již více než dvacet pět let. Díky svému pracovnímu zařazení v útvaru Policie ČR, který představuje národní autoritu pro vymáhání práva v této oblasti, již mnoho let systematicky studuji strategické dokumenty, trestně právní a epidemiologická data a samozřejmě i modely a efektivitu protidrogových a preventivních intervencí v mnoha zemích Evropy i světa.

Svým skromným dílem bych rád přispěl k formulaci východisek pro další výzkum v dané oblasti a pro identifikaci efektivních výchovných, preventivních a kontrolně-regulačních strategií, které budou mimo jiné vyvažovat aktuálně převládající akceptační teoretické koncepty orientované na individuální zájem a potřeby jedince užívajícího drogy. Smyslem této práce tedy mimo jiné je poukázat i na možná rizika spojená se zvyšováním společenské akceptace rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci a také rizika, spojená s devalvací významu sociální kontroly v procesu socializace i při uplatňování konkrétních výchovně-vzdělávacích i preventivních strategií.

I. TEORETICKÁ ČÁST

1 HODNOTY A SOCIÁLNÍ NORMY

1.1 Hodnoty, hodnotová orientace

Na hodnoty lze nahlížet z mnoha teoretických perspektiv. Sjednocujícím pohledem je abstraktní povaha hodnot, které mohou mít povahu individuálních potřeb majících pro jedince hodnotu či jsou mu hodnotou nebo mu slouží dle individuálně stanoveného pořadí významnosti jako hierarchicky členěný průvodce životem a vnitřní motivátor či regulátor dosažení vytýčených životních cílů. Může se také jednat o hodnoty vyšší, přesahující primární sociální interakci, které se vztahují k obecným morálním kategoriím a mohou mít odraz v normativních systémech společnosti. Dle Anthony Giddense, jsou hodnoty „*představy jedinců nebo skupin o tom, co je žádoucí, správné, dobré či špatné.*“ (Giddens, 1999, s. 549)

Filozofická východiska pracují s hodnotami jako morální kategorií lidských ctností. Křivohlavý (2002) v tomto smyslu rozumí ctností kladnou, společensky oceňovanou mravní vlastnost. Psychologie pojímá hodnoty jako vytýčené životní cíle, kterým přisuzujeme významnost a způsobilost nás dovést k jejich naplnění.

Sociologie vnímá hodnoty nejčastěji jako ideály konkrétních společenství, sloužící k zajišťování sociální soudržnosti a které jsou nadány mocí ovlivňovat prostřednictvím sdílených norem chování jednotlivců i sociálních skupin. Pro náš civilizační okruh jsou to stále ještě antické ideály v podobě transcendentálních hodnot, Platónových čtyř ctností ideální Polis – moudrosti, statečnosti, spravedlnosti a umírněnosti, které byly křesťanskou věroukou doplněny o tři náboženské – víru, naději a lásku, transformovaných nejen do základních postulátů demokratických společenských uspořádání, ale tvoří i základ převážné většiny soudobých normativních systémů západní civilizace.

Pro pedagogiku jsou hodnoty klíčovým termínem v otázce výchovných cílů, zejména v souvislosti s potřebou přenosu vyšších hodnot v rámci výchovy. Jak uvádí Prudký: „*Výchova musí naučit kritériím rozlišování a rozvíjet dovednost uspořádat cílové hodnoty podle jejich důležitosti pro nás a podle jejich mravní kvality a důsledků pro druhé lidi, pro společnost, pro stav světa.*“ (Prudký, 2009, s. 193-194) Za významnou považuje roli pedagogiky v otázce přenosu hodnot i Sak, který v této souvislosti uvádí, že: „*Pedagogika musí sledovat hodnotový vývoj jedinců, zvažovat aktuální stav zvnitřnění hodnot a volit vhodné výchovné nástroje jejich přenosu.*“ (Sak, 2000, s. 27)

Specifickou hierarchií hodnot disponuje každá osobnost a jejich postupné osvojování patří k důležitým socializačním úkolům. Míra jejich významnosti, zvnitřnění, trvalosti a v neposlední řadě i jejich skladba z pohledu jedince, je základem hodnotového nastavení, které může být s ohledem na jeho vývoj a specifickou sociální zkušenost v čase proměnlivé. „*Některé hodnoty jsou dominantní a mohou celou orientaci ovládat.*“ (Bocan, 2012, s. 15)

Systém trvalejších hodnot lze označit pojmem hodnotová orientace, která determinuje vztah jedince k okolnímu světu, motivuje ho a do jisté míry působí i jako vnitřní regulativ vnějších projevů chování. Přílehlavě popisuje úlohu hodnot Prudký, který uvádí, že: „*Schopnost adekvátně, kvalitně a odpovědně volit a vybírat, ale také odmítat, je významná úloha hodnot a hodnotové kompetence občanů.*“ (Prudký, 2009, s. 39-40)

Dítě si primárně osvojuje základní hodnoty v prostředí rodiny a přejímá, přinejmenším do počátku adolescence, hierarchii hodnot a vzorce chování dospělých, kteří ho bezprostředně obklopují, či se s nimi identifikuje jako se vzory. Děje se tak především nápodobou a sociálním učením. Zde může docházet k internalizaci hodnot a postojů, které další socializační vlivy významně zkomplikují nebo pozitivní úvrat' socializace zcela znemožní. Ve školním prostředí, které je socializační institucí, jsou vynucována pravidla elementární kázně, přenášeny většinové hodnoty a normy společnosti; škola proto bývá nazývána „*živým muzeem lidských ctností.*“ (Jedlička, 2015, s. 46) Vývoj společnosti směřující k prosazování plné akceptace hodnotové i názorové plurality, vede k mnoha otázkám spojeným s teorií i aplikační praxí vlastního výchovně vzdělávacího procesu k nastolování témat, která jsou spojena se základním smyslem a směřováním institucionálního vzdělávání.

Dalším socializačním činitelem v otázkách hodnot jsou vrstevnické skupiny a vzory, které mají, zejména v období adolescence, významný vliv na formování hodnotové orientace. Podle Svobody, se „*v dnešní době vytrácejí hodnotné reálné vzory a s výjimkou vzorů v primární rodině, je dítě konfrontováno s mediálně definovanou a hodnotově diskutabilní kategorií elit a kvazicelebrit, nejčastěji komerčně úspěšnými zpěváky a sportovci.*“ (Svoboda, 2012, s. 6) Přes všechna úskalí, která skýtají vrstevnické skupiny v otázce rizik, je třeba zmínit nezastupitelně pozitivní vliv dětských a mládežnických organizací rozličných oborových a ideových platforem na formování žádoucích hodnot dospívajících.

Tyto aktivity byly v čase vysunuty mimo definice „evidence based“ efektivní primární prevence sociálně patologických jevů a s trochou nadsázky lze říci, že stojí na samém okraji

zájmu nespecifické primární prevence. Ale jejich formativní vliv na nezanedbatelný segment mladé populace je stejně tak významný, jako nedoceněný.

Vliv médií a prostředků masové komunikace na hodnotový systém je aktuální a vysoce kontroverzní téma. Je evidentní, že média významně promlouvají do procesu utváření hodnot dětí a dospívajících hned v několika směrech. V rovině vysoké informační frekvence bez ohledu na jejich validitu a úroveň vlastních schopností je zpracovat jsou děti vystaveny mediální manipulaci více než dospělí. Pro nedostatek vlastních zkušeností a neukotvenost hodnotové orientace jsou náchylnější považovat frekventovaně komunikované za kvalitativně lepší stejně jako normální. Což je zejména u násilí, vulgarismů, neúcty k starším či handicapovaným lidem, neobvyklých sexuálních praktik a projevů rasové a náboženské nesnášenlivosti vysoce problematické. V otázce hodnocení dopadů odlišných vzorců sociálního chování, komunikace, sociální inteligence a hodnot současné generace, která vyrůstá v plné symbióze s možnostmi a nástrahami internetu a sociálních sítí, je na hodnocení dopadů příliš brzy. Současný odborný diskurs je zatím zatížen více morální panikou a mentorským rozhořčením než prokazatelnými negativními vlivy opřenými o seriózní vědecké poznání.

Z pohledu zpracovávaného tématu jsou hodnoty a preferované hodnotové směřování dospívajících důležitým východiskem při nastavování mechanismů výchovného působení a prevence rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami. Některých přirozených hodnotových směřování adolescentů, jako jsou vyšší citlivost k otázkám spojeným s vlastním tělem, vzhledem, zdravím, ekologií či vysoká míra kritičnosti k spravedlnosti společenského uspořádání, lze dokonce s úspěchem využít pro formulaci mladou generací akceptovatelných a pochopitelných výchovných či preventivních argumentů na straně předcházení experimentům s nelegálními návykovými látkami. Lze tímto způsobem do jisté míry i vyvažovat toleranční či adorační názorové proudy reprodukujících životní styl spojený s užíváním nelegálních návykových látek jako přirozený vývojový stupeň dospívání, bez kterého údajně nelze plnohodnotně přejít k dospělosti.

1.2 Sociální normy a normalita

Sociální normy jako projekce individuálních, ale častěji skupinově a společensky sdílených hodnot a ideálů do reálného světa každodennosti jsou součástí celého života jedince od jeho narození po odchod z tohoto světa. Normativní systémy jsou nezbytnou součástí všech

lidských společenství a bývají označovány za pilíře společenského řádu a sociální soudržnosti i srozumitelné a předvídatelné vodítko společenských vztahů. Významně zároveň přispívají k hodnotové kontinuitě jednotlivých civilizačních okruhů i transgeneračnímu přenosu těchto hodnot.

Význam sociálních norem je historicky spjat s počátkem prvních organizovaných lidských společenství a s potřebou jejich prostřednictvím oddělovat a ve společném zájmu bonifikovat chování žádoucí a trestat chování odlišné. Vztah jedince k sociálním normám je pro něj ve společnosti existenční. Právě míra konformity s většinově sdílenými normami má přímý dopad na kvalitu jeho života i jeho sociální status. Sociální normy se vyznačují časovou i kulturní podmíněností a existencí proměnlivého tolerančního limitu (v matematickém pojetí termínu toleranční limity). Toleranční limit (limita) je uváděn jako „*míra variability snášenlivosti k chování a dodržování norem druhými jedinci.*“ (Fischer, Škoda, 2009, s. 15) Toleranční limit je uplatňován v různých situacích a obdobích života jedince, kdy jsou zohledňovány vývojové aspekty (předškolní věk, adolescence, pokročilé stáří, ale např. také opilost, ovlivnění nemocí, léky či drogami) nebo je odrazem změny normativních rámců celé společnosti v reakci na společensky akceptované vzorce nonkonformního chování.

Vyjádření účelu a smyslu norem se zdá být jednodušší než snaha o jejich definiční vymezení. Vágnerová uvádí, že „*vymezení normy závisí na mnoha faktorech, především na aktuální úrovni dané společnosti, u různých skupin se může lišit, vyvíjí se v čase a nemá definitivní platnost.*“ (Vágnerová, 1999, s. 23)

Ondrejkoovič pracuje s vymezením sociálních norem jako s „*pravidly pro vědomé sociální jednání, předpisy pro sociální chování, očekávané chování anebo dokonce vyžadované sociální chování s charakterem kategorického imperativu.*“ (Ondrejkoovič, 2011, s. 25)

Podle Syřišťové, je hledisko „*optimální normy lidského chování*“ spíše procesem tvůrčí interakce mezi individuem a prostředím, který je nesen možností svobodné volby. „*Lidské optimum nespočívá v danosti, ale v procesu tvoření a sebetvoření. Je to proces směřující nejen k optimální realizaci potencialit individua, ale zároveň k optimální realizaci lidských hodnot.*“ (Syřišťová et al., 1972, s. 73)

V kontextu společenských věd vnímáme sociální normy jako hranice společensky žádoucího a správného v sociální interakci, jejichž internalizace je úzce spjata s cíli socializačního procesu. Za ideál zvnitřnění normy se považuje stav, kdy se jedinec chová konformně vůči

normě z vlastní vůle uvědomovaně a bez toho, že by konformitu vnímal jako újmu či donucení.

Moderní společnosti našeho civilizačního okruhu, dosud směřovaly k weberovské „víře v legitimitu vlády opřené o legalitu“, tedy víru ve všemocnost takových společenských vztahů, které jsou založeny na legalitě, zákonech a jasně definovaných pravidlech soužití orientujících lidské chování a jednání. Tradiční model normativních rámců našeho civilizačního okruhu vychází z židovsko-křesťanské hodnotové tradice, na jejímž základě byly vystavěny všechny nástroje formální sociální kontroly a regulace společenských vztahů, které byly historicky vzájemně propojeny, synergicky posilovány a tvořily relativně pevný normativní komplex s gradující schopností vynutitelnosti konformního chování.

V současné společnosti může být subjektivní odlišení normálního a od normy odchýleného zatíženo mnoha faktory, které mohou spočívat jak v chybějících vzorcích chování při konfrontaci s jinými normativními řády i hodnotovými systémy, tak v dynamice společenské změny hodnotových rámců i nepřehlednosti či nejednoznačnosti toho, co je společensky přijatelné a žádoucí a co nikoliv.

Nejen v otázce nelegálních návykových látek se tak ve veřejném prostoru setkáváme s vysoce problematickými společenskými jevy, které ve svém důsledku oslabují vliv tradiční rodinné výchovy, roli školního výchovného a vzdělávacího procesu, význam i efektivitu preventivního působení a společenskou nezbytnost dodržování zákonných norem.

Za základní znaky sociální normy považují Večeřa a Urbanová (2006, s. 90):

obecnost – sociální norma se vztahuje na předem neurčený a relativně neurčitý okruh sociálních subjektů,

normativnost – sociální norma po svých adresátech vyžaduje určité vzorce chování a v případě jejich nedodržování přichází sankce,

sankce – potvrzuje normativní závaznost pravidla chování prostřednictvím nepříznivého následku tomu, kdo pravidlo porušil,

akceptovanost – jedná se o sociální pravidlo společnosti známé a touto uznané.

1.2.1 Členění sociálních norem

Sociální normy můžeme členit podle mnoha hledisek, např.:

míry formálnosti normy na formální (explicitní, přesně formulované) a neformální (implicitní, nekodifikované);

míry společenského konsenzu na vysoko konsenzuální a nízko konsenzuální;

adresátů sociální normy dle věku, pohlaví, sociální role, příslušnosti k sociální skupině;

oblasti sociálního života, které upravuje na právní, morální, náboženské, politické, ekonomické, estetické, jazykové, vývojové, statistické aj.;

způsobu normativní regulace na zakazující (proskribující), příkazující (preskribující), opravňující;

vztahu k většinově sdíleným hodnotám na žádoucí a nežádoucí;

dle dosahu norem na univerzální, obecné, skupinové a subjektivní.

O možnostech jedince, který je součástí působení normativních systémů, pojednává Bakošová, která uvádí: „*Každý člen skupiny má v podstatě tyto možnosti vztahu ke skupinovým normám: tolerance, asimilace, internalizace, deviace, pokus o korekci normy, odmítnutí normy a opuštění skupiny.*“ (Bakošová, 1992, s. 38)

V každé společnosti existuje více normativních systémů, které nejsou oddělené, navzájem se prolínají a mezi některými z nich lze nalézt společnou hodnotovou linii. Za zdroj norem lze považovat institucionalizované ritualizované chování, společenskou shodu nebo sociální autoritu. O schopnosti sociálních norem výrazně ovlivňovat chování jednotlivců i sociálních skupin směrem ke konformitě svědčí fakt, že převážná většina členů společnosti je ochotna dodržovat elementární normy jako součást daného společenského řádu.

Mezi nejčastější dělení normativních systémů ve společnosti, se řadí dělení na:

Morální normy, které jsou obecně závazné a vztahují se k sdíleným transcendentálním hodnotám dané společnosti, jejichž optikou hodnotí chování v mravních kategoriích dobré x špatné, morální x nemorální, lež x pravda. Právě tato kategorie je v současnosti vystavena vysokému tlaku vlivem relativizace univerzální platnosti hodnot a normativní nejednoznačnosti tradičních morálních kategorií. Nástrojem sociální kontroly je u morálních norem veřejné mínění, které odsuzuje či zavrhuje nebo naopak oceňuje chování, kolidující s jinými normativními systémy.

Zvykové normy (zvyky, tradice, obyčeje) odrážejí obecně závazné vzorce chování ve společnosti, které mají neformální charakter a slouží k zvýšení sounáležitosti a kontinuity v rámci sociálních skupin. Jsou vynucovány spontánními nástroji sociální kontroly v sociální interakci převážně malých sociálních skupin, jakými jsou výsměch, pomluva či ztráta dobré pověsti. Odchylka od normy je komunikována v kategoriích to se dělá x to se nedělá.

Náboženské normy vznikly historicky jako obecně závazná pravidla chování z vůle náboženských autorit. Chování v souladu s normou je ctnostné, odchýlení od normy je hřích, pro který disponují náboženské normy specifickým systémem sankcí. Ačkoliv tvoří převážná většina základních křesťanských morálních imperativů i základní schéma právních normativních systémů, vlivem sekularizace a plurality hodnot spojených s manželstvím, rodinnými vztahy či sexualitou, dochází k hodnotovému vzdalování těchto dvou normativních systémů.

Právní normy tvoří soubor univerzálních a kodifikovaných státem určených pravidel chování, která vznikají imperativně a prostřednictvím státních institucí jsou také vynucována. Jednat lze v souladu s právem, tedy legálně nebo v rozporu s právem, tedy nelegálně. Právní normativní systém je transparentní, vnitřně konzistentní, předvídatelný a do jisté míry i konzervativní, což z něj v současné době činí jeden z mála respektovaných nástrojů sociální kontroly a hranic mezi individuálním a společenským zájmem. S odkazem na význam právní socializace uvádí Harvánek, že právě „*průnik právní normy do psychiky osobnosti vytváří základ skutečného, reálného, odpovědnostního vztahu mezi jedincem a právem.*“ (Harvánek et al., s. 18-19)

Normy sociální skupiny jsou závazné pro členy dané sociální skupiny a odráží hodnotový systém, který skupina preferuje. Může se jednat o minoritní skupinu z odlišného kulturního prostředí nebo o sociální skupinu, která z různých příčin preferuje normy vlastní. Tyto normy mohou s normami většinové společnosti kolidovat a podléhat tak negativním sankcím a stejně tak se mohou původně marginální normy skupiny stát normami celé společnosti. Právě otázku kulturních odlišností a jejich kolize s hodnotovými a normativními systémy jednotlivých civilizačních okruhů lze vnímat v dnešní globalizované společnosti jako úhelný kámen společenských proměn.

Mediální normy odráží vliv médií na socializační proces, v rámci, kterého sehrávají roli při konstrukci sociální reality. Skladbou a frekvencí přenášených informací, hodnotícími soudy či orientací na šokující, neobvyklé či hodnotově sporné vzorce chování mohou většinový

normativní model posilovat tím, že aktivizují společnost k jeho aktivní obraně nebo mohou hodnoty relativizovat a vlivně působit na přeformátování většinového vnímání normality.

Statistické pojetí normality

Statistické pojetí, které pracuje s kvantifikovatelnými veličinami posuzovaných jevů, se vyznačuje vysokou mírou exaktnosti, ale i validity a reliability. Pojmy jako normalita ve smyslu unimodálního Gaussova rozložení nebo statistické průměrnosti i za využití modu, mediánu či směrodatné odchylky mohou postihnout jen rozložení jevu v daném zkoumaném vzorku, ale jeho limity spočívají v malém potenciálu postihnout komplexitu a kauzalitu jednotlivých společenských jevů. U sociálních deviací, které se vyskytují v populaci či konkrétních sociálních skupinách s vyšší mírou četnosti nebo naopak u statistické abnormality společensky žádoucích jevů a pozitivní deviace nehodnotíme tyto jevy s ohledem na jejich četnost, ale za normální či abnormální je označujeme zejména s ohledem na jejich vztah k ideálním normám společnosti. Podle Syřišťové je třeba mít na paměti, *„že statistické kritérium normality se nevyjadřuje k příčinám odchylek a jedinec, který vybočuje z hranic statistické normality, může být z hlediska funkční normality právě tak nenormální jako normální.“* (Syřišťová, 1972, s. 28-29)

Sociokulturní pojetí normality

Za normu je považováno to, co je v dané společnosti a kultuře obvyklé. Toto pojetí odvozuje společenská kritéria norem od tradice daného společenství. V období takřka neomezené geografické mobility a globalizace dochází k rozostření a fragmentaci normativních postojů k jevům, které jsou pro danou společnost neznámé, neobvyklé či nové. K nejednoznačnosti normality přispívá i charakter informační společnosti, která vyvíjí významný tlak na přeformátování tradičních norem a normativních očekávání i svou orientací na medializaci marginálních jevů, abnormalit a adorací egoisticky orientovaných vzorců chování, což způsobuje významné oslabování tradičních hodnot. Tento model nahlížení normality je v současné době vystaven zásadním otázkám spojených zejména s normativním nastavením tolerance k odlišnostem, společensky marginalizovaným skupinám a obecně všem novým jevům, které tradiční koncept vnímání normality přesahují.

Funkční pojetí normality

Tento pragmatický přístup je založený na premise normy jako optimálního fungování jedince či společnosti, který zohledňuje především uspokojování jeho individuálních potřeb

a zájmů. Tento přístup nadřazuje individuální zájmy nad zájmy společenské i nad způsoby dosažení těchto cílů a prostředky, kterými jich bylo dosaženo. Toto pojetí se odráží v celé řadě historických, převážně sociologických teorií (teorie subkultur, teorie anomie) i zcela soudobých konceptech uplatňovaných např. v rámci sociální práce (základním normativním imperativem sociálního pracovníka je nejlepší zájem dítěte) či v paradigmatu akceptačních strategií protidrogových intervencí, založených na „harm reduction“ a dosažení individuální „well being“, akcentující spíše hédonistickou než eudaimonistickou výzkumnou a filozofickou tradici.

Některé soudobé teorie dokonce zpochybňují legitimitu i termín sociálních norem jako teoretického sociálního konstruktu, který neodpovídá objektivní situaci v rámci společenských vztahů, které jsou údajně normativně již zcela atomizovány. Snahou je formulovat kategorie „normativních vlastností“ chování a jednání jedince, které jsou spjaté s konkrétním individuálním či skupinovým hodnocením a očekáváním. Tyto teorie takovým přístupem posuzují zejména kategorii neformálních morálních norem a norem uplatňovaných při elementární sociální interakci.

1.3 Sociální kontrola

Tradiční společnost zasahovala prostřednictvím svých normativních systémů práva, morálky a náboženství do všech sfér života člověka. Dodržování stanovených norem bylo i s využitím násilí vynucováno historicky především církevními a světskými autoritami. Moderní společnost přinesla svobodu, mobilitu, možnost volby příslušenství k různým společenstvím, idejím a hodnotovým rámcům i významné uvolnění sociální kontroly. Industrializace a urbanizace umožnila únik do anonymity velkých sídel, zvýšení kupní síly a přeformátování času nutného k zajištění základních životních potřeb prací a času určeného k odpočinku a zábavě. Moderní společnost se stává z hlediska sociální kontroly nepřehlednou, neboť jedinec má téměř neomezenou možnost osobní volby a dochází k významné relativizaci a diverzifikaci vzorů žádoucího sociálního chování a hranic akceptovaného chování obecně. Cohen vnímá dějiny sociální kontroly jako „*jako volbu mezi inkluzí a exkluzí*“, což je přiléhavá nadsázka pro vývoj postmoderní společnosti, která v sociální kontrole vidí spásu své hodnotové a materiální nejistoty. (Cohen, 1985, s. 266)

Sociální kontrola je v společenskovědní odborné literatuře velmi frekventovaný pojem užívaný nejčastěji v dělení na kontrolu vnější (prostřednictvím neformálních, ale častěji

formálních činitelů) a kontrolu vnitřní, která je vztahována k seberegulaci chování v důsledku zvnitřněných hodnotových a normativních hranic.

Podle Jandourka, tvoří vnitřní kontrolu „*vědomí jedince o společenských normách jako měřítku, které je mu přirozeně vlastní, zatímco vnější kontrola spočívá v existenci a uplatňování systému pozitivních a negativních sankcí.*“ (Jandourek, 2003, s. 220)

Geist, považuje sociální kontrolu za „*existenčně nezbytný regulativ každého sociálního útvaru, který je významným faktorem všech procesů sociální integrace a zároveň vymezuje druhy sociální kontroly jako typy sociálních institucí, doplněné o výchovu, umění, vědu, právo a případně náboženství.*“ (Geist, 1992, s. 192)

Na regulativní a zároveň normativní úlohu sociální kontroly upozorňuje Urbanová, která uvádí, že „*sociální kontrola nepůsobí jen jako zpětné posuzování toho, zda je sociální jednání přijatelné nebo přiměřené, ale zároveň slouží i jako výchozí informace o tom, co je žádoucí.*“ (Urbanová, 2006, s. 14)

Formální sociální kontrola je nejčastěji reprezentována specializovanými sociálními institucemi, které slouží jako nástroj k vymáhání konformního chování, majících v dané společnosti univerzální povahu. Činitelé formální sociální kontroly jsou legálními autoritami spojenými nejčastěji se státní mocí. Konformní chování je vynucováno z pozice moci jako vrchnostenské oprávnění v mezních polohách subsidiárně i za využití omezení základních práv a svobod nebo legitimního násilí, které je státem monopolizováno. Mnoho oprávnění státu souvisí s jeho základními funkcemi, které jsou prostřednictvím právních norem kodifikovány a souvisí jak s organizací služeb ve veřejném zájmu, tak s garancí bezpečnosti a výkonu spravedlnosti. Problematickou stránkou formální kontroly v podobě např. trestního práva je přeceňování jeho role ve schopnosti regulovat veškeré společenské chování, protože společenské normativní systémy, jejichž bylo nadstavbou a poslední instancí v donucení jednotlivce ke konformitě, buď zanikly nebo ztratily svou způsobilost měnit hodnotové rámce a chování jednotlivce.

Významným atributem práva je jeho relativní stabilita, jak výstižně shrnuje Janotová: „*Aby se právo stalo skutečným nástrojem spravedlnosti, je k tomu potřebí příznivé společenské prostředí, které musí být forsírováno určitou úrovní etiky, morálky a taktéž dobrými mravy.*“ (Janotová et al., 2005, s. 19) Právní systém je pro demokratickou společnost, která se mimo jiné vyznačuje nízkou mírou hodnotově-normativního konsenzu, vpravdě etalonem hranice oficiální společenské normy.

O vztahu mezi formální a neformální kontrolou uvádí Berger: „*Jenom nejnaléhavější aspekty systému sociální kontroly jsou nadány právními sankcemi. To však neznamená, že člověk může být beztrestně nemorální, výstřední a nevychovaný. V tomto okamžiku začínají působit všechny ostatní nástroje sociální kontroly, kterými jsou nátlak morálky a obyčejů. Nemorálnost je trestána ztrátou zaměstnání, výstřednost ztrátou nadějí nalézt novou práci, špatné chování vede k tomu, že člověk je nezvaný a nevitáný ve skupinách, které respektují to, co považují za dobré mravy.*“ (Berger, 1991, s. 69)

1.3.1 Teoretická východiska sociální kontroly

Teoretická východiska sociální kontroly vycházejí převážně z konceptů konsensualistických, které považují míru společenské shody na hodnotách za určující pro fungování společnosti jako takové a míru výskytu sociálních deviací spojují příčinně s dysfunkcí společenské soudržnosti.

Sociální kontrola odráží normativní rámec dané společnosti a ten do jisté míry zase rámec hodnotový. Na úrovni jednotlivců a sociálních skupin hraje dominantní socializační roli neformální sociální kontrola a sebekontrola, jejíž míra může být indikátorem jak socializačních poruch, tak úspěchů výchovného či preventivního působení.

Teorie konfliktů pracují s nerovností distribuce příležitostí, moci a statků ve společnosti, která nastavuje normy ve prospěch držitelů moci. Touto optikou nahlíží i na sociální kontrolu a její mechanismy. Dle těchto teorií jsou konflikty zájmů hybateli společenských změn. Jandourek na téma sociální kontroly zmiňuje, že „*stoupenci konfliktualistického paradigmatu soudí, že sociální kontrola slouží ke zvýhodňování mocných skupin a znevýhodňuje ostatní. Domnívají se, že žádné sociální uspořádání není neutrální a chtějí demaskovat způsoby, jak instituce distribují ve společnosti statky a břemena.*“ (Jandourek, 2001, s. 131)

Interpretativní paradigma se orientuje na roli jednotlivce a jeho rozhodovací procesy v každodenní sociální interakci. Jedinec je objektem i hybatelem změn, které může prostřednictvím svého jednání ovlivňovat a spoluutvářet. Jak podotýká Urbanová, „*Tento přístup klade značný důraz na individuální odpovědnost člověka za svůj svět.*“ (Urbanová, 2006, s. 31-33)

Robert Ezra Park, konfliktualista, vůdčí osobnost tzv. „chicagské školy“, dělí mechanismy sociální kontroly do tří kategorií (in Keller, 2002, s. 190):

1. **Elementární systémy** tabu zakazující konání určitých činností či naopak obřady a rituály, které jsou pro členy skupiny závazné. V obou případech je respektování předpisů a zákazů posíleno strachem ze ztráty prestiže.
2. **Veřejné mínění**, které dohlíží na dodržování ustavených zvyků a obyčejů a svým schválením či naopak odsouzením vytváří mocný neformální tlak na členy skupiny. Součástí tohoto mínění jsou pomluvy a klepy, které odstrašují ty, kdož by se mu chtěli protivit.
3. Instance **náboženství, politiky** či **práva**, jejichž posláním je předepisovat žádané způsoby jednání a uvalovat sankce za jejich nerespektování.

V zásadě lze formy sociální kontroly rozdělit do dvou typů:

formální, organizovaná, plynoucí převážně z explicitních norem a vykonávaná zejména mocí, donucováním a podmiňováním;

neformální, spontánní, plynoucí převážně z implicitních norem spočívající v působení zvyků, ideálů a hodnot.

S ohledem na žitou realitu je možné konstatovat, že postupně dochází k přesunu těžiště nástrojů sociální kontroly od neformální – veřejné kontroly ke kontrole formální, která se stává ve společnosti determinované individualismem poslední zřetelnou hranicí společenských hodnot. Nedostatečná sociální kontrola má za důsledek nejen nedostatečnou sociální regulaci, ale také to, čemu Ondrejkoří říká „sociální koroze“, což je výraz všeobecné tolerance k osobním zájmům a jejich jednostranné upřednostňování před zájmy společnosti. (Ondrejkoří, 2009, s. 38)

1.3.2 Procesy, mechanismy a činitelé sociální kontroly

V soudobé společnosti lze za další modely sociální kontroly považovat i prostředky masové komunikace, demagogickou manipulaci s pravdou a systematický technologický dohled státu. Za aktuálně nejúčinnější mechanismus sociální kontroly je považován ekonomický nátlak, který je podstatou převážné většiny formálních donucovacích systémů. „*Málo prostředků donucení je tak účinných jako ty, které ohrožují něčí existenci nebo zisk.*“ (Berger, 1991, s. 67)

Kritériem přísnosti sankce, které má moderní charakter a odráží uvědomovanou diverzifikaci normativních systémů, je kritérium tolerance vůči nekonformnímu či nekonvenčnímu chování. Faktor tolerance má zabezpečit, aby většinová část společnosti nevnucovala menšině uniformní modely chování tam, kde to není nezbytné. V praxi se odráží v požadavku tolerance odlišností, které nedosahují v konfliktu se sociálními normami významné společenské škodlivosti. Princip tolerance se historicky prosadil například v otázkách dekriminlizace manželské nevěry, odpírání vojenské služby, odlišného sexuálního chování nebo držení malých množství nelegálních drog.

Symbolický význam právních norem pro společenské vztahy je patrný z diskuse, která se vede o tématech regulace nakládání s nelegálními návykovými látkami nebo postihování protiprávních jednání spojených s propagací ideologií, směřujících k potlačení práv a svobod občanů.

Nejen v souvislosti s nelegálními drogami se frekventovaně používá pojmů jako dekriminlizace, depenalizace, deregulace a legalizace. V záplavě těchto mnohdy nesprávně interpretovaných pojmů se zřetelně odráží nutnost nalezení rovnováhy mezi ústavou zaručenými právy jednotlivce a ochranou společensky chráněných zájmů. Hranice kriminalizace konkrétního chování není samoúčelná, a kromě vlastního následku pro konkrétního jednotlivce má i další funkce, které mají sloužit k udržování společenského řádu a nepřekročitelnosti mezní hranice normálního chování. Role vynucování společenského tabu a role symbolická přímo odkazují jak k funkci trestního práva jako normativního systému petrifikujícího nadčasové mravní hodnoty našeho civilizačního okruhu, tak reflektuje historické negativní zkušenosti s různými autoritářskými formami společenského uspořádání, které zneužily prostředky státního donucení a systém vymáhání práva.

1.3.3 Funkce sankce jako nástroje sociální kontroly

Sankce mají v socializačním smyslu posilovat sociální normu a prostřednictvím udělování odměn a trestu motivovat ke konformitě s cílem dosáhnout maximální hodnotové a normativní shody. Nejčastěji je termín užíván ve spojení s nepříznivým následkem porušení normy, který může být formální i neformální nebo může být jejich kombinací. Pozitivní sankce jsou častěji označovány jako odměny či ocenění a mohou mít také neformální i formální povahu. Podle svého obsahu mohou být uplatňovány buď v materiální rovině, která se dotýká práv a potřeb jedince, nebo mohou být symbolické a odkazovat k morálním kategoriím a vyšším hodnotám. V pluralitní společnosti se můžeme

setkat i se sankcemi, které jsou uplatňovány vůči normativně a hodnotově konformnímu chování nebo naopak s projevy neformálních pozitivních sankcí vůči chování, které porušuje i normy explicitní. V sociálních skupinách s deviantní hodnotovou orientací může docházet k opačnému efektu sankcí, jak upozorňuje Matějček (1994) na příkladu adorace trestního stíhání nebo vězení jako hodnot sociální skupinou oceňovaných.

Z pohledu zájmů společnosti jsou sankce primárně děleny na represivní a restitutivní. Represivní mají donucovací charakter a jsou představovány nejtypičtěji trestním právem, které jediné z nástrojů formální sociální kontroly disponuje nástroji fyzického donucení. Za restitutivní sankce lze považovat všechny ostatní typy formálních sankcí právně upravených společenských vztahů, které se snaží o narovnání stavu směrem zpět ke kodifikované normě.

Definičních vymezení negativní sankce je mnoho, a proto se pro účely této práce přidrží autor definic a pojetí trestu jako výchovného prostředku.

Čáp s Marešem trest definují jako „*působení aktérů výchovy, ale také sociálních skupin v reakci na chování vychovávaného, které vyjadřuje negativní společenské hodnocení tohoto chování nebo jednání a přináší vychovávanému omezení některých jeho potřeb, nelibost, popřípadě frustraci.*“ (Čáp, Mareš, 2007, s. 253) Matějček (1994) chápe trest dítěte ne jako mechanismus a vlastní formu trestání, ale to, co dítě jako trest prožívá a zároveň upozorňuje na výchovné limity trestu, který může nežádoucí chování zastavit, odvrátit, ale pro budování a upevňování toho správného je třeba užít odměny.

Podle Matějčka (1994, s. 64-73) je při uplatňování trestů a odměn ve výchově třeba dodržovat zásady, které lze stručně popsat jako:

- zohlednění osobnosti a věku dítěte;
- srozumitelnost, tedy proč a za co je trestáno;
- stereotypnost skladby a formy trestu i odměny zeslabuje jejich účinnost;
- odměny a tresty mají gradovat;
- pro efektivitu odměn i trestů je důležitá důslednost.

Významnou roli hraje sankce v podobě limitů chování v rámci raných vývojových období, kdy má nezastupitelnou roli. Tendence liberální výchovy s absencí jakýchkoliv omezování projevů dítěte jsou základem osvojení ryze individualistických vzorců chování, které se projevují jak na psychomotorickém vývoji a školní zralosti, tak na schopnosti dítěte navazovat přirozené interpersonální vazby se svými vrstevníky a obecně mu ztěžuje zdravou

a prosociálně orientovanou sociální adaptaci. V podobě hodnotové a normativní neukotvenosti a absence zřetele na potřeby a zájmy ostatních je absence limitů chování předpolím pro rizikové chování.

Pokud má negativní sankce splnit svůj účel, musí být rychlá, spravedlivá, transparentní a přiměřená. Tímto směrem se odvíjí nejen moderní teorie trestu, ale i právní mechanismy zohledňující stále větší škálu trestů a opatření, která mají nahrazovat trest odnětí svobody a vyšší měrou přispět k resocializaci pachatelů trestných činů. K zamezení prohlubování deviantní socializace kontaktem s kriminální subkulturou ve výkonu trestu odnětí svobody existují i specifické modely soudnictví ve věcech mládeže a další opatření, která mají přispět k návratu delikventa do běžného života.

Sankce samozřejmě nereprezentují jediný způsob vymezení hranic chování. Svou nezastupitelnou roli zde má odměna, povzbuzení a pozitivní příklad vzoru, pochopení negativních důsledků chování či přiměřenost požadavků kladených na dítě, podporované participativní a láskyplnou výchovou.

Zesílená role práva v postmoderní společnosti spočívá zejména v citlivém posuzování míry a přísnosti sankce, a to prostřednictvím vertikální škály právních norem a uplatňovaných forem donucení. V této souvislosti sehrává funkční právní systém významnou roli regulátora sociálního chování, který má konstantní a předvídatelnou podobu.

Přes příklon k formálnímu pojetí trestního práva, které je v rámci České republiky uplatňováno, hraje znak společenské škodlivosti roli významného materiálního korektivu, který brání přepínání trestní represe a tvoří záruku, že v souladu se zásadou subsidiarity trestní represe budou prostředky trestního práva využívány jako ultima ratio prostředek poslední instance.

Sociální kontrola, konkrétně zejména trestní represe, bývá v adiktologických výzkumech označována za příčinu či akcelérátor doprovodných zdravotních, sociálních i kriminogenních rizik. Kriminální charakter nelegálních drogových trhů je označován za přímý důsledek prohibice nelegálních návykových látek. Místo odborného a společenského konsenzu na tom, aby se nelegální návykové látky (stejně jako ty legální) užívaly ve společnosti v minimálně možné míře, jsou za žádoucí cíle preventivních a regulačních opatření označovány snižování doprovodných zdravotních a sociálních rizik a individuální životní spokojenost jednotlivce. Není náhodou, že v soudobé adiktologické literatuře velmi frekventované termíny „harm reduction“ (snižování rizik), „evidence based“ (založený na

důkazech) a „well being“ (životní spokojenost jednotlivce) byly převzaty z lékařské odborné terminologie, která je ze své podstaty orientována na zájem o pacienta jako jedince. Teorie založené na individualizaci odborného směřování protidrogových služeb a intervencí, které mají globalizovaný charakter, sehrávají v některých parametrech a extrémních případech roli protisystémových názorových proudů útočících na samu podstatu demokratického společenského uspořádání, založeného mimo jiné především na respektu k zákonům a jejich dodržování.

Hrozba sankce prostřednictvím trestní represe je v převážné většině společnosti vysoce konsenzuálně přijímanou mezní hranicí tolerované normy a na rozdíl od porušení jiných formalizovaných norem s nižší schopností vynutitelnosti je u nesporných právních kvalifikací většinově doprovázena i neformálními projevy sociální kontroly v podobě společenského odsudku jednotlivců, sociálních skupin, veřejného mínění či médií.

2 SOCIÁLNÍ DEVIACE, SOCIÁLNÍ PATOLOGIE

Sociální deviace odrážejí odchylky v chování v rámci sociální interakce vztahované k sociálním normám. Na rozdíl od sociální patologie jsou pojmem obecnějším, která nutně nepředpokládá negativní dopad odchylky na jedince či společnost. Z pohledu definičního vymezení se lze ztotožnit s definicí Večeři a Urbanové, kteří předkládají pojem sociální deviace jako „*porušení nebo podstatnou odchylku od některé sociální normy nebo nerespektování požadavků, které na individuum nebo skupinu klade společenská norma.*“ (Večeřa, Urbanová, 2006, s. 108). Různou optiku, kterou lze členit sociální deviace, naznačují i Fischer a Škoda (2009), kteří nabízejí pohled absolutistický, moralizující, medicínský, statistický a relativistický.

Jistou snahu o integraci normativního a relativistického pohledu na teorie deviací nabízí i Komenda, který uvádí, „*Sociální deviace lze vymezit jako jednání nekonformní, které porušuje sociální normy dané společnosti a zároveň v daném sociálně-kulturním kontextu vyvolává negativní ohlas ze strany veřejnosti. Je to jednání, kterého se sice může dopustit kdokoli, kdykoli a kdekoli, pravděpodobnější však je, že se ho budou dopouštět pouze určití jedinci, a to v určitém prostředí.*“ (Komenda, 1999, s. 48)

Právě pohled relativistický lze považovat v současnosti za dominantní. Vychází ze skutečnosti, že sociální jevy jsou multifaktoriální a jako na takové na ně nahlíží. Důkazem jsou polyetiologické teorie a důraz kladený na mezioborový přístup.

Hrčka nahlíží na sociální deviace v perspektivě kvalitativní, za kterou považuje „*odchylku od struktury či funkce jevu a kvantitativní, která vypovídá o četnosti jevu a míře jeho odchýlení od normy.*“ (Hrčka, 2001, s. 11) Uvádí se i termín tzv. „*objektivní deviace*“, která předpokládá nejen porušení normy, ale i naplnění dalších znaků jako jsou opakovatelnost, hromadnost a společenská závažnost. (Petrusek, 1996, s. 201) Lze uvažovat i o výskytu deviací pozitivních, které mohou mít potenciál pozitivní změny sociálních vztahů či zásadní podíl na udržení normativně hodnotového rámce společnosti. Termín sociální deviace má být hodnotově neutrální i přes skutečnost, že je společensky vnímán spíše v negativním vymezení. Sociální deviace plní i svou společenskou roli, která dle Hrčky závisí na „*typu deviantního chování, na četnosti jeho výskytu, na vlastnostech a reakcích aktérů a na konkrétních podmínkách společnosti.*“ (Hrčka, 2001, s. 104-106)

Termín sociální patologie byl H. Spencerem zaveden do sociologie v druhé polovině 19. století pod vlivem teoretických východisek biologie a medicíny jako potřeba

identifikovat příčiny a mechanismy výskytu abnormálních a nežádoucích jevů ve společnosti. (Munková, 2013) Studium sociální patologie se zabývá mnoho vědeckých disciplín nejčastěji s cílem identifikovat příčiny těchto jevů a najít nástroje k jejich redukci či předcházení. Vzájemnou podmíněnost mezi sociálně patologickými jevy a normativní společenskou shodou uvádějí Urban, Dubský a Bajura jako určující: „*Stanovení toho, co je patologické, se odvíjí od pojetí normality akceptované danou společností.*“ (Urban, Dubský, Bajura, 2012, s. 69)

Na rozdíl od sociální deviace, která nemusí být nutně sociálně patologická, je sociálně patologické chování vždy sociálně deviantním. (Fischer, Škoda, Vlčková, 2009)

Při studiu odborné literatury si nelze nepovšimnout významné terminologické roztříštěnosti, která se pojí se sociálně patologickými jevy a jejich projevy. Tato nejednoznačnost je patrná nejen napříč jednotlivými vědními obory, ale i uvnitř oborů samotných. Sobotková hledá vysvětlení nejen v teoretických východiscích, ale zejména ve „*zdůrazňování různých dílčích kontextů normativních, zdravotních či sociálních.*“ (Sobotková, 2014, s. 39)

Obecně je v přístupu k odlišnostem ustupováno od terminologie, která nese emocionální či hodnotící označení jednak proto, že dochází ke změně paradigmat relace mezi nežádoucím a patologickým, ale mnohdy i s ohledem na snahu o korektní a nehodnotící označení sociálních abnormalit. Příkladem může být změna paradigmatu prevence sociálně patologických jevů Ministerstva školství mládeže a tělovýchovy v otázce prevence rizikového chování, které je (Macek, 2003) vymezeno jako chování, které nepřímo nebo přímo ústí v psychosociální nebo zdravotní poškození jedince, jiných osob, majetku nebo prostředí. Koncept rizikového chování se vyhýbá otázce hodnotově normativního společenského konsenzu a konkrétně v oblasti experimentování s nelegálními látkami jej má tendenci považovat za normativní chování ve vývojové etapě adolescence.

Teorie sociálních deviací odráží jak jednotlivé vědní disciplíny a jejich teoretická východiska, tak dobu a sociokulturní prostředí, ve kterém vznikly. Ačkoliv mnohé z nich byly překonány nebo vyvráceny, lze se z teorií samotných i systémů sociální regulace, které na nich byly vystavěny, inspirovat k hledání efektivní regulace společenských vztahů a obecně nežádoucích jevů ve společnosti. Dlužno dodat, že v mnoha případech by šlo spíše o inspiraci, kterou cestou se nevydat.

Z pohledu vědních disciplín jsou teorie nejčastěji děleny na **biologické**, které zkoumají příčiny deviací v souvislosti s fyziologickými, anatomickými nebo genetickými faktory,

psychologické (někteří autoři uvádějí biologicko-psychologické) teorie, vycházející z pojetí deviací jako odchýlného projevu narušené psychiky člověka a **sociologické**, zdůrazňující vliv prostředí a sociokulturních faktorů. Multifaktoriální povahu potom mají teorie **polyetiologické**, které se pokouší zohledňovat při vzniku sociálních deviací biologické, psychologické i sociální faktory. S ohledem na skutečnost, že převážně nevznikaly paralelně, jsou mezi některými klasickými teoriemi překryvy východisek či jsou původní východiska dále rozpracována a doplňována a teorie se samozřejmě prolínají.

2.1 Biologické teorie

Biologické teorie vycházejí z konstrukce, že pro dispozici k deviantnímu chování je určující dědičná vloha, ke které se mohou přidružovat i jiné vlivy. Přes všechny důsledky, které biologický determinismus historicky způsobil, či byl jejich teoretickou oporou, lze souhlasit s Hrčkou, že biologické dispozice nelze v souvislosti s vznikem deviantního chování a účinností intervencí spojených s jeho předcházením ani podceňovat ani přeceňovat. (Hrčka, 2001)

Biosociologické teorie doplnily biologickou předurčenost k deviantnímu chování o vliv vnějšího prostředí. Enrico Ferri (in Komenda, 1999, s. 81) vymezil tři faktory (antropologické, fyzické, sociální), které jsou pro vznik sociální deviace určující. Podle této teorie se (v kriminologické perspektivě) zločinci dělí do pěti kategorií:

- rození zločinci;
- duševně nemocní zločinci;
- zločinci ze zvyku;
- zločinci z afektu;
- příležitostní zločinci.

Moderní směřování výzkumu biologicky podmíněné predispozice k deviantnímu chování je reprezentováno nejčastěji výzkumy biopsychologickými, které se na vzorku delikventních osob pokouší identifikovat poměr faktorů biologických dispozičních a sociálních a jejich vliv na vznik a vývoj kriminální kariéry. Mezi tyto studie lze zařadit jak studie vězeňských populací (v ČR např. PhDr. K. Netíka a jeho studie zjišťující úroveň intelektu odsouzených osob), tak studie adopční či genetické.

Limity těchto teorií jsou zjevné, od tautologických výhrad přes přisuzování osobnostních charakteristik podle tělesných znaků až po zcela sporné dovozování příčinnosti vzniku

sociální deviace dle příslušnosti k sociální, rasové nebo náboženské skupině. Za eticky sporné je obecně považováno i přenášení populační biologie a evolučních teorií na sociální vztahy.

2.2 Psychologické teorie

Psychologické teorie spatřují v deviacích odchylku, která je způsobena poruchou osobnosti a osobnostních vlastností daného jedince. Tu lze definovat jako „určitý, trvalý a těžko ovlivnitelný vzorec osobnostních rysů, které se odlišují od aktuální sociokulturní normy.“ (Vágnerová, 2008, s. 512) Z pohledu etiologie deviantního chování jsou teorie zaměřeny na zkoumání osobnosti, zejména vztahů kognitivních, afektivních a konativních složek a jejich dysbalance, což může být určující pro deviantní osobnostní rysy a projevy. Pozornost je věnována i nedostatečné socializaci, frustraci, deprivaci, vlivu prostředí i vlivu duševních poruch na vznik deviací.

Teorie vycházející z konceptů psychiatrických, psychoanalytických a behaviorálních jsou stejně jako teorie biologické teoriemi predispozičními. Deviantní předurčenost jedince usuzují ze zkoumání vlastností osobnosti a znaků, které jsou u delikventů shodné. V první polovině 20. století se první psychologické teorie odvíjejí od Freudovy teorie zablokovaných či potlačených pudových sil (sexuálního a destruktivního pudu) a jeho psychoanalytického pojetí struktury osobnosti – id, ego a superego. Dle Nakonečného „Freud překonal mechanisticky orientovanou psychiatrii své doby tím, že nevysvětloval neurotické symptomy neurofyziologicky, nýbrž jako smysluplné projevy vnitřních konfliktů subjektu.“ (Nakonečný, 2009, s. 41)

Z psychoanalytické tradice vychází celá řada koncepcí zaměřených na analýzu abnormálně uspořádané struktury lidské psychiky. R.L. Jenkins (in Kraus, Hroncová, 2010) pracuje s třemi typy deviantů:

- **nesocializovaný agresivní**, který se vyznačuje neposlušností, násilnými a destruktivními sklony a jeho resocializace je velmi obtížná;
- **socializovaný agresivní** je méně agresivní, má rád anonymní prostředí, objevuje se u něho záškoláctví, dopouští se krádeží, je socializovatelný;
- **úzkostný**, který je introvertní, své vnitřní konflikty manifestuje úzkostí, strachem a neuroticismem, což může vést k porušení norem a deviantnímu chování.

H. C. Quayem později připojený čtvrtý typ **nezralý** je nesoustředěný, hyperaktivní a impulzivní, což ho může přivést do konfliktu s normami.

Těmto teoriím bývá vytýkána absence schopnosti nahlížet na lidské vlastnosti v přirozené variabilitě, v kontextu kulturních podmínek a vlivů. „*Zabývají se především patologií lidského chování.*“ (Hrčka, 2001, s. 163-174)

Významnou psychologickou teorií deviace, která je opřena o behavioristický pohled, je teorie sociálního učení, kterou formuloval německo-britský psycholog H. J. Eysenck vycházející z představy, že v průběhu socializace dochází k univerzálnímu vytvoření vnitřních regulačních rámců prostřednictvím odměňování žádoucího a trestání nežádoucího chování. Podle této teorie je přirozeností člověka minimalizovat trest a preferovat odměnu.

Eysenck pracuje s faktory neuroticismu, psychoticismu a úrovně inteligence a dělí jedince na **emocionálně stabilní a labilní extroverty** a na **emocionálně stabilní a labilní introverty**. Dle této teorie se extroverti mohou snadněji stát devianty, protože se na rozdíl od introvertů hůře podřizují sociálním normám. Eysenck spatřoval počátek delikvence u mladých lidí v důsledku nedostatečně uplatňovaných trestů, které jim dostatečně nevymezily hranice chování za nepřípustné. (Komenda, 1999, s. 111-143)

Teorii vlivu morálního vývoje na vznik deviací formuloval švýcarský vývojový psycholog Jean Piaget ve 30. letech 20. století, který predispozice k deviantnímu chování spojil s morálním vývojem a dvěma (třemi) stádii vývoje morálního života, přichází s pojmy: **heteronomní morálka**, která je typická pro předškolní období a charakteristická tím, že nezpochybňuje zákazy a příkazy autorit, **autonomní morálka** mladšího školního věku, kde dítě již usuzuje na mravní kategorie v primitivní podobě dobro/zlo a plně rozvinutá **autonomní morálka**, která se váže k rané adolescenci a počátku kritického myšlení i abstraktního usuzování.

V 60. letech 20. století navázal na Piageta americký psycholog Lawrence Kohlberg, který morálku rozdělil do stádií **prekonvenční**, **konvenční** a **postkonvenční** úrovně. Akcent klade na chování v dospělosti, opírající se o morální a etické principy, které jsou základními blokátory vzniku deviantního chování. (in Kraus, Hroncová, 2010, s. 16)

Albert Bandura formuloval sociálně kognitivní teorii sociálního učení, která právě sociální učení považuje za základní determinantu utváření osobnosti jedince. Spojil vznik deviantního jednání se sociálním učením prostřednictvím identifikace, imitace a pozorování. S jeho pojmem „*observační učení*“ souvisí i termín triadický reciproční determinismus, ve

kterém vyjádřil přesvědčení, že i externí a interní determinanty jednání jsou ve vzájemné interakci. Tyto vlivy determinují nejen jednání, ale působí na sebe i navzájem. (Výrost, Slaměnik, 2008)

Aktuální psychologické teorie deviantního chování pracují s interdisciplinárním přístupem a k integračním teoriím, které spojují soudobou úroveň biologického, psychologického a sociologického poznání, připojují poznatky aplikační praxe. „*Psychologické faktory jsou pro vznik a rozvoj deviantního chování významné, ale i tyto faktory je nutné chápat v kontextu působení dalších vlivů.*“ (Komenda, 1999, s. 145-147)

2.3 Sociologické teorie

Sociologické teorie deviací kladou důraz na rozhodující vliv společnosti a jejího uspořádání a dále na vliv prostředí, ve kterém se jedinec pohybuje. Zájem sociologie je veden pohledem na sociální deviaci jako na „*nonkonformní chování, které je v rozporu s pravidly uznávanými většinou a představuje hrozbu sociálnímu řádu a tím i nebezpečí pro sociální stabilitu celku.*“ (Komenda, 1999, s. 148)

Deviace vzniká prostřednictvím interakce jedince či jeho potřeb s hodnotami, normami a sociálním prostředím, které ho obklopuje. I tyto teorie vznikaly v kontextu společenského uspořádání své doby a reflektovaly společenské změny a výskyt sociálních deviací plynoucích z těchto společenských změn. Dle Večeři a Urbanové (2006) lze sociologické teorie dělit do tří typů, tradiční funkcionální (strukturální), konfliktualistické a interpretativní. Munková nabízí členění na kategorie normativní (funkcionalistické) a interpretativní (relativistické). (Munková, 2013, s. 17) Vztah mezi oběma koncepcemi je vnímán jako komplementární. (Hrčka, 2001, s. 27)

P. Mühlpachr (2008) uvádí, že tradiční normativní teorie deviace si nekladly otázky po smyslu norem a jejich funkci a byly primárně orientovány na devianta a motivaci jeho chování. Relativistické teorie kladou důraz právě na osoby či instituce, které pravidla tvoří, nebo na veřejnost, která posuzuje chování jako deviantní. Pozornost se přesouvá od jedinců, kteří porušili pravidla, k osobám, které normy nastavují a chování posuzují. Z deviantního chování jednotlivců se tak stávají negativní sociální jevy.

2.3.1 Strukturální teorie

Mezi strukturální teorie sociálních deviací se řadí podle Hrčky (2001) Durkheimův sociologismus, funkcionalistické teorie a teorie tzv. „chicagské školy“.

Teorie sociální anomie Émila Durkheima spočívá v premise, že ve společnosti existuje univerzálně platný normativní řád, který je směrodatný pro všechny její členy. Míra individuální identifikace jedinců s těmito nadindividuálními hodnotami a normami je obsahem kolektivního vědomí a ukazatelem sociální solidarity. (Munková, 2013)

Právě toto kolektivní vědomí formuje jedince i jeho individuální potřeby tím, že je v zájmu celé společnosti omezuje. Míra souladu mezi individuálními a společenskými zájmy tak určuje míru sociální soudržnosti. Sociální prostředí a míra identifikace jedince s ním je pro sociální a osobnostní rovnováhu jedince určující. Zdrojem deviace je dle É. Durkheima právě situace, kdy hodnoty a normy společnosti nejsou jednoznačně stanoveny a nastává stav anomie. Za sociální považuje Durkheim hodnoty, normy a vzorce chování, které jsou jedinci stanoveny společností pro jeho sociální a životní směřování, individuální je reprezentováno subjektivními potřebami a individuálními zájmy uspokojovanými pouze v souladu s normativně stanovenými požadavky společnosti.

Keller pojem anomie vysvětluje jako „*kritický stav společnosti charakterizovaný nejasností, nejistotou, nesoudržností či absencí pravidel a norem, jimiž se má řídit chování členů společnosti i jejich aspirace.*“ (Keller, 1995, s. 149) Anomie vyjadřuje stav bezzákonnosti a bezuzdnosti ve smyslu Spinozova výroku, že „*svoboda není bezuzdnost*“ (Spinoza, 2003), jak v normativním, tak morálním smyslu. Deviace není podle Durkheima biologicky podmíněná, ale je charakteristikou, která je kolektivním vědomím přisuzována jedinci. Kriminalitu považuje do jisté míry za společensky fyziologický jev, protože se vyskytuje ve všech společnostech a prospívá autoritě normativního řádu a sociální kohezi. (Munková, 2013, s. 26-28, Hrčka, 2001, s. 165-170)

Představitel strukturálního funkcionalismu americký sociolog Robert King Merton rozpracoval teorii anomie a adaptoval ji na stav americké společnosti v 50. letech 20. století. Za zdroj společenské anomie považoval nerovnost mezi deklarovanými společenskými hodnotami a sociální strukturou společnosti, kdy za nejvyšší metu společenského úspěchu je považováno bohatství bez zřetele k prostředkům, kterými ho bylo dosaženo. Zdánlivá rovnost příležitostí reprezentovaná „*americkým snem*“ plodí frustraci z jeho nedosažení.

Teorie sociální dezorganizace vznikla v rámci tzv. sociálně ekologické „chicagské školy“ a pracuje s konceptem, že k transgeneračnímu předávání deviantních norem a vzorců chování dochází v prostředí sociálních skupin, které mají specifické normativní rámce založené na deviantních hodnotách a normách.

Způsoby Mertonem vymezené individuální adaptace na tento stav uvádí Munková (2001, s. 31-36):

- **konformita** – soulad s cíli a společností stanovenými prostředky k jejich dosažení;
- **inovace** – přijetí cílů a odmítnutí institucionálních prostředků k jejich dosažení;
- **ritualismus** – přijetí prostředků a odmítnutí společenských cílů;
- **únik** – zamítání cílů i prostředků;
- **rebelie** – nahrazení stanovených cílů i prostředků.

Dezorganizací se rozumí „*rozpad nebo snížená schopnost zavedených sociálních institucí kontrolovat chování jednotlivců.*“ (Urban, Bajura, Dubovský, 2012)

Právě prostředí specifických sociálních skupin a jejich kulturní vzorce jsou způsobilé multiplikovat a uchovávat deviantní tradice a dále je přenášet. Jedinci, vyrůstající v lokalitách, které jsou sociálně dezorganizované, kde neplatí hodnotové a normativní rámce většinové společnosti, jsou vystaveni tlaku deviantního chování a nebezpečí deviantní socializace. Důležitými faktory dezorganizace jsou nestabilita, fragmentovanost a anonymita sociálních vztahů. Autoři této teorie spojovali sociální dezorganizaci s preformátováním sociálních vztahů v konkrétní části města, ke které došlo pod vlivem oslabené sociální kontroly. (Munková, 2013)

Teorie kulturního přenosu, navazuje na teorii sociální dezorganizace. Podstatou teorie je představa, že kriminální chování není zděděno, ale je stejně jako konformní chování naučené v procesu socializace. Proces kulturního přenosu je spojován především s rodinou, protože člověk přijímá příslušné vzory chování hlavně v primární rodině. Kriminogenní vzorce chování se dle této teorie mají tendenci vyskytovat převážně ve vrstvách s nižším socioekonomickým statusem.

2.3.2 Konfliktualistické teorie

Konfliktualistické teorie vycházejí z paradigmatu existence protikladných společenských zájmů dominujících v sociální interakci, které jsou zároveň i zdrojem dynamiky změn společnosti. Dle této teorie neexistuje univerzální společenský konsenzus a sociální skupiny si vytváří své vlastní normy a hodnoty. S ohledem na třídní povahu společnosti jsou oficiální normy a hodnoty hodnotami těch sociálních skupin, které ovládají moc ve společnosti s cílem ovládnout nižší vrstvy a podrobit si je. Deviantní jednání je potom jakákoliv odchylka od norem vládnoucí třídy vyhovujících jen vládnoucí části společnosti. Teorie se

opírají o teoretická východiska konfliktu politického a ekonomického a konfliktu protichůdných zájmů různých sociálních skupin. Marxistické teorie spatřují příčinu deviace v uspořádání kapitalistické společnosti a její vykořisťovatelské povaze. Nemarxistická teoretická východiska pracují s dynamikou sociálních skupin, které se vymezují vůči ostatním skupinám ve snaze získat prospěch či dominantní pozici. (Hrčka, 2001, s. 198-204) Ke konfliktualistickým teoretickým směrům jsou řazeny i teorie spjaté s radikální kriminologií, ekologií ale i feministické teorie.

2.3.3 Subkulturní teorie

Subkulturní teorie bývají někdy označovány jako teorie deviantního prostředí a řadí se k nim teorie subkultur a teorie napětí. Za jejich teoretická východiska lze považovat Parsonův strukturální funkcionalismus a Mertonovu teorii anomického chování. (Šubrt, 2008, s. 384)

Subkulturní teorie považují deviantní chování za vymezení konkrétních sociálních skupin vůči většinové společnosti. Subkulturní skupiny mají své vlastní hodnoty a normy a uspokojují i sociální a emoční potřeby svých členů. Subkulturní skupina přiděluje jedinci sociální status i roli, s příslušností ke skupině se pojí i specifické vnější projevy, jako jsou prvky oblečení či specifický jazyk. (Hrčka, 2001) Subkulturní teorie vznikaly v 50. letech 20. století v USA a předmětem jejich zájmu byly městské gangy tvořené většinou příslušníky sociálních skupin s nižším socioekonomickým statusem. Munková (2013) mezi teorie subkultur řadí i teorii napětí, která považuje za příčinu deviantního chování sociální tlak, se kterým se jedinec vyrovnává prostřednictvím deviace. Někteří soudobí autoři považují výraz subkultura za překonaný, významově dehonestující, a uvádějí ve stejném kontextu termín „*kontrakultura*“.

Teorie diferencované asociace formulovaná americkým sociologem E. H. Sutherlandem pracuje s konstruktem, že se deviantní chování přenáší prostřednictvím procesu sociálního učení v malých sociálních skupinách. Diferencované subkultury přenáší na své členy hodnoty, normy a vzorce deviantního chování stejně jako dochází k přenosu hodnot, norem a vzorců společností uznávaných. Diferencovanou asociací je míněn výběr osoby, která reprezentuje vzor pro chování a postoj k hodnotám a normám a míru identifikace s ní. Pro vznik deviantního chování je důležitá schopnost odolávat deviantním vzorům a míra submisivity. (Urban, Bajura, Dubovský, 2012)

2.3.4 Kontrolní teorie

Teorie sociální kontroly pracuje se konceptem, že příčinou deviantního chování je selhávání mechanismů sociální kontroly. Ta se dělí na kontrolu vnitřní, která je reprezentována hodnotovými a normativními hranicemi, internalizovanými v rámci socializačního procesu a manifestujícími se schopností seberegulace, pocity viny či svědomím. A na sociální kontrolu vnější, jež je reprezentována mechanismy neformální a formální kontroly, která je vykonávána prostřednictvím institucí. Pokud je tlak sociální kontroly ze strany institucí, které mají vymáhat konformitu s celospolečenskou normou nízký, normy jsou ve vyšší četnosti porušovány. Nejznámější koncepci kontrolní teorie publikoval americký sociolog Travis Hirschi. Jeho teorie je založena na čtyřech komponentách sociální vazby mezi společností a jedincem, kdy právě v síle této vazby či jejím oslabení spatřuje zdroj možné predikce sociální deviace:

připoutání ke společnosti – attachment – vyjadřuje sociální citlivost k přáním ostatních a respekt k nim;

vazba na společnost – commitment – popisuje ochotu jedince ke konformitě s konvencemi a normami;

začlenění do společnosti – involvement – aktivní snaha jedince o kladné sociální vazby;

víra – ve smyslu internalizovaných hodnot a společenských norem, kterým jedinec věří. (Munková, 2001, s. 66-71)

2.3.5 Interpretativní (interakční) teorie

Etiketizační teorie patří k nejvýznamnějším interpretativním teoriím deviace. Pro vznik deviace teorie považuje za určující nikoliv predispozici či situační motivace, ale za deviantní je považováno jednání, kterému publikum přiřklo nálepku deviace. Tento proces předpokládá, že jedinec se adaptuje na přisouzenou deviantní „nálepku“ a začne se podle ní chovat, tedy toto označování formuje lidskou identitu a osobnostní vlastnosti. Za rozhodný je považován vliv dospělých na dítě v primární rodině. Představitel této teorie Edwin Lemert rozlišoval primární a sekundární deviaci, přičemž primární deviací míní vlastní deviantní chování a sebepojetí jedince, který se za devianta nepovažuje. Sekundární deviace je potom reakce jedince na reakci společnosti, která jej označí za devianta. Z tohoto označení se může vymanit. Pokud ho však přijme, dojde k prohloubení jeho odcizení od společnosti a jejích

norem. Přijetí deviantního sebepojetí má dynamický charakter a může být změněno. (Munková, 2001)

2.4 Polyetiologické teorie

Tyto holistické teorie jsou při konstrukci vysvětlení vzniku sociálních deviací založeny na zohledňování kombinace bio-psycho-sociálních příčin při vzniku deviantního chování. V některých teoriích se hovoří dokonce o bio-psycho-socio-spirituálním modelu vzniku deviace. V tomto kontextu se etiologií deviací zabývají jak psychiatrie, psychologie, etopedie a sociální pedagogika, tak kriminologie, adiktologie a sociologie.

V souvislostech kriminologické predikce deviantního chování a prevence kriminality mládeže jsou často zmiňováni manželé Glueckovi, kteří v 50. letech 20. století publikovali své kriminologické výzkumy bio-psycho-sociálních příčin deviantního chování. Za rozhodný považovali počáteční osobnostní vývoj v rodině, za významné faktory potom emoční poruchy, mentální retardaci, výchovné styly rodičů, alkoholismus, charakterovou nestálost, deficitní rodinné prostředí a zlé přátele. (Kraus, Hroncová, 2010, s. 24) Při svých výzkumech pracovali i s prediktivní faktorovou škálou nazvanou „*sociální předpovědní tabulka*“, ve které zohledňovali emocionální vztah matky a otce k dětem, míru sociální kontroly uplatňované rodiči vůči dětem a soudržnost rodiny. (Čírtková, 1998)

Petrusek et al. (in Fischer, Škoda, Vlčková, 2009, s. 19-20) i Kraus (2014), se shodují, že všechna uvedená teoretická východiska vzniku sociálních deviací, lze zobecnit prostřednictvím následujících třech kategorií:

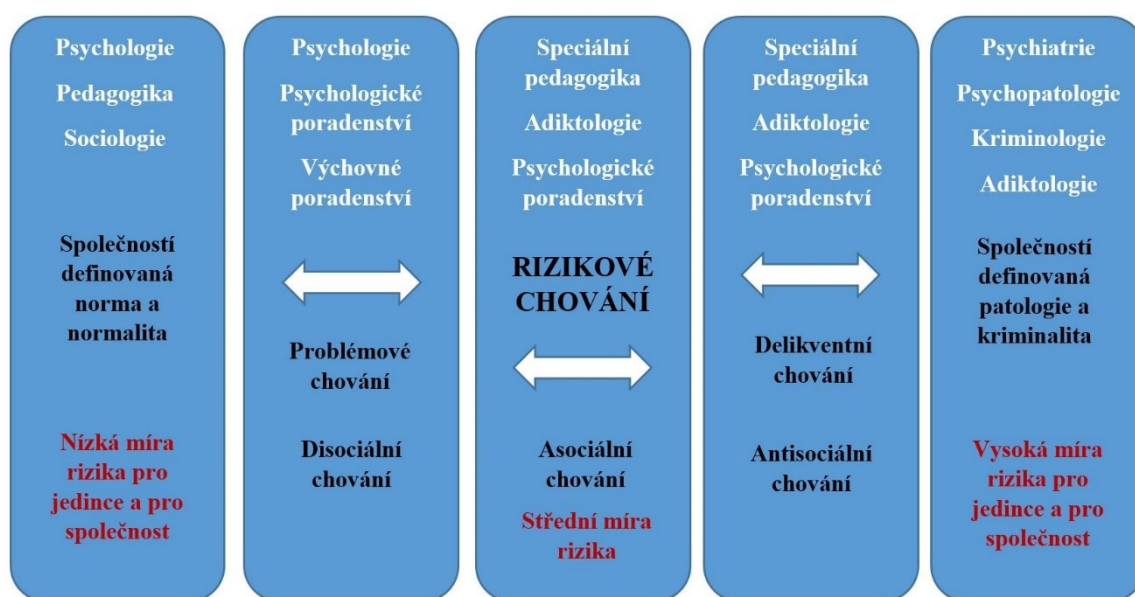
1. **Kinds-of-people teorie** předpokládají existenci typů lidí, kteří mají tendenci volit chování, které normy porušuje bez ohledu na životní situaci, mezi tyto teorie se řadí např. biosociální a genetické teorie a teorie sociálního učení;
2. **Situační teorie** kladou akcent na situaci jako nejvýznamnější faktor vzniku a rozvoje sociální deviace. Podle této teorie se deviantem v dané situaci může stát v podstatě kdokoli, za tyto teorie jsou označovány např. teorie anomie či teorie nelegitimní příležitosti;
3. **Konjunktivní (hybridní) teorie** předpokládají, že v určitých situacích se bude určitý typ lidí chovat určitým způsobem. Mezi tyto teorie se řadí např. teorie etiketizace, primární a sekundární deviace a další. Tento typ odpovídá teoriím

polyetiologickým, které jsou považovány za odpovídající soudobé úrovni poznání v této oblasti.

Zřejmou komplementárnost faktorů spolupůsobících při vzniku a rozvoji sociálních deviací zmiňují Kraus a Hroncová, kteří uvádějí, že „*deviantní chování je často řetězcem různých konkrétních deviací, z nichž jedna vyvolává další.*“ (Kraus, Hroncová, 2010, s. 29)

3 RIZIKOVÉ CHOVÁNÍ V ADOLESCENCI

Široký terminologický rozptyl pro označení projevů chování, které se odchyluje od společenských norem, je do jisté míry pochopitelný. Svou roli hrají východiska jednotlivých vědeckých disciplín, které se tímto fenoménem zabývají, a velmi pravděpodobně nikdy nekončící odborné snahy o zobecňující nebo naopak zpřesňující rozdělení označení chování mezi normou a patologií.

Obrázek č. 1: Vymezení pojmu rizikové chování (Dolejš, 2010, s.21)

Stejně, jako jsme byli v historii svědky medicinizace či přímo psychiatrizace některých projevů deviantního chování a jeho příčin pod vlivem ryze biologických, psychologických či funkcionalistických teoretických východisek, je současná převažující interpretace etiologie rizikového chování významně ovlivněna behaviorálními směry psychologie anglosaských zemí, které akcentují zájmy a potřeby jednotlivce, a neoliberálními pohledy na společenské normy a společenské vztahy. Dospívající jsou s ohledem na biologická a psychosociální specifika považováni za samostatnou rizikovou populační skupinu, což se odráží i ve skutečnosti, že Mezinárodní klasifikace nemocí zná pod diagnózou F91 poruchy chování, které jsou charakterizovány jako „opakující se či trvalý vzorec disociálního, agresivního a vzdorovitého chování, při němž jsou porušována buď základní práva jiných nebo závažnější společenské normy nebo pravidla přiměřená věku, a projevy chování trvají déle než šest měsíců.“ (Duševní poruchy a poruchy chování, 2000, s. 245-271)

Světová zdravotnická organizace (WHO) koncem 80. let 20. století identifikovala dospívající jako samostatnou rizikovou skupinu, pro niž je nutná samostatná a zvýšená

preventivní péče. V této souvislosti zavedl americký psycholog Richard Jessor termín „*syndrom rizikového chování v dospívání*“ (SRCH-D), který je specifický právě pro toto vývojové období a zastává určitou funkci v adolescentově psychosociálním vývoji. (Kabiček, 2014)

Jessor strukturuje ve své teorii faktory podílející se na vzniku rizikového chování do pěti systémů – biologický systém, percipovaný environmentální systém, systém sociálního prostředí, osobnostní systém a systém chování. (Širůčková in Miovský et al, 2010, s. 35)

Ve všech systémech identifikuje rizikové a protektivní faktory, které mohou spolupůsobit na vlastní vznik projevů rizikového chování, které se manifestuje v podobě problémového chování, zdravotního chování a chování ve školním prostředí. Důsledkem rizikového chování je potom negativní dopad na zdraví nebo životní styl, který se projevuje na zdravotním stavu, sociálním fungování, vývoji osobnosti či schopnosti úspěšně se prosadit na trhu práce.

K syndromu rizikového chování v dospívání podle Kabička (2014) patří tři hlavní oblasti:

1. **abúzus návykových látek** – v podmínkách České republiky se potýkáme nejčastěji s nízkým věkem dětí, které užívají tabák, alkohol a marihuanu, v adolescenci se škála rozšiřuje o tabletované amfetaminy, nové psychoaktivní substance a psychedelika či psychoaktivní léčivé přípravky, z nelátkových závislostí potom dominují rizikové chování v prostředí virtuálních sítí a hazardní hraní;
2. **negativní jevy v oblasti psychosociálního vývoje** – poruchy chování a asociální chování jako jsou záškoláctví, lhaní, školní selhávání, šikana, kyberšikana, ničení majetku, agrese, autoagrese a suicidální chování, delikvence, významná je souvislost s výskytem psychiatrických diagnóz;
3. **rizikové chování v oblasti reprodukčního zdraví** – započetí pohlavního života v raném věku, promiskuita, nechtěná těhotenství, pohlavní nemoci.

Uvedené projevy rizikového chování jsou vzájemně provázané a souvisí nejčastěji s normativním a hodnotovým nastavením vrstevnických skupin. Adolescent si obvykle neuvědomuje nebezpečí plynoucí z rizikového chování a vnímá jej jako prostředek k sebeprosazení v rámci referenčních vrstevnických skupin, odpoutání od primárních rodinných vztahů či se jeho prostřednictvím vymezuje vůči většinovým společenským normám. Relativně novým aspektem rozšiřujícím publikum některých typů rizikového chování s významným inspiračním potenciálem je zveřejňování a glorifikace

audiovizuálních záznamů asociálního chování na sociálních sítích včetně agrese, překonávání tzv. „výzev“, pořádáním tzv. „pranků“ atp., které ohrožují integritu, důstojnost či majetek druhých osob.

Zřejmě existuje korelace mezi společenskými podmínkami a mírou výskytu rizikového chování, ale jistá míra negativních sociálních jevů se vyskytuje v každé společnosti a lze ji považovat za fyziologickou. Již Loužilová, zabývající se Masarykovým pojetím krize nastupující modernity, hovoří o „*etickém relativismu, z toho plynoucím egoismu a cynismu, který se objektivizuje jako jednostranný subjektivismus nebo přepjatý objektivismus.*“ (Loužilová, 1990, s. 73) Sám Masaryk ve své Otázce sociální (2000) uvádí, že i v obdobích, kdy jsou společnosti ušetřeny válek, revolučních změn a jiných společensky významných sociálních hnutí, existuje 3-5 % jedinců, kteří v důsledku rozličných příčin soustavně porušují významné společenské normy. Toto množství v krizových obdobích vzrůstá na 10-15 %.

Vliv prostředí na možnou korekci predispozic k rizikovému chování zmiňuje Jedlička, který uvádí, že: „*Biologická podmíněnost výskytu rizikového chování, spojená s vyšší potřebou vyhledávat mimořádně silné zážitky, překračovat právní a morální normy, ale třeba jen překonávat nudu prostřednictvím silných zážitků, může být vlivem vnějšího prostředí realizována prostřednictvím sociálně přijatelných forem, např. adrenalinových sportů.*“ (Jedlička, 2015, s. 67)

V soudobých převážně psychologických a adiktologických odborných publikacích i některých strategických dokumentech státních institucí, které se zabývají společensky nežádoucím chováním nedospělých, převládá výraz rizikové chování pro chování, které ještě nedosahuje intenzity sociálně patologických vymezení, ale již můžeme hovořit o zvýšení zdravotních, sociálních, výchovných a dalších rizik pro jedince nebo společnost. Zejména adiktologicky založení autoři prosazují opuštění pojmu sociálně patologické jevy a jeho nahrazení pojmem rizikové chování. Pro tento způsob nahlížení na rizikové chování je typické, že opouští normativní dělení chování vztažené k společenským normám a míře jeho společenské škodlivosti.

Explicitní důvody k snaze nahradit pojem sociálně patologické jevy termínem rizikové chování nabízí Miovský et al.: „*Termín sociálně-patologické jevy je pro oblast moderní školní prevence koncepčně překonaný, neboť je jednak stigmatizující, normativně laděný a klade příliš velký důraz na skupinovou/společenskou normu.*“ (Miovský et al., 2015, s. 28)

Do oblasti rizikového chování řadí Sobotková: „záškoláctví, lhaní, agresivitu, šikanu ve všech jejích formách, krádeže, vandalismus, látkové i nelátkové závislostní chování, rizikové chování ve virtuálním prostoru, rizikové sexuální chování, rizikové chování v dopravě, hazardní aktivity výkonového charakteru, užívání podpurných látek ve sportu, nezdravé stravovací návyky, extremismus, xenofobie, rasismus, antisemitismus.“ (Sobotková, 2014, s. 40-41)

K výkladu odlišností mezi sociálně patologickými jevy a rizikovým chováním uvádí Krulichová (Moravcová) et al.: „Takzvané sociálně patologické jevy se dotýkají částečně téže problematiky, ale koncepce syndromu rizikového chování v dospívání je ze zdravotnického hlediska vhodnější při průběžné práci s mládeží a je komplexnější. Zahrnuje jevy a chování před vývojem jasné patologie a v době, kdy jsou ještě snadněji ovlivnitelné, Postihuje tak příčiny a tím ukazuje směr prevence i řešení.“ (Kulichová, 2015, s. 187)

V kontextu zneužívání návykových látek je rizikové chování v odborné literatuře čím dál častěji řazeno pod syndrom rizikového chování v dospívání jako dílem normativní a v převážné většině populace po ukončení adolescence odeznívající vzorec chování, který byl historicky zatížen kolektivistickým normativním pohledem.

I adiktologičtí autoři však připouštějí, že se koncept rizikového chování stále vyvíjí a omezují se na jeho využití v otázce etiologie závislostí, intervence, následné péče, léčby a školní prevence, protože vnímají, že koncept nelze univerzálně a adekvátně použít na všechny projevy chování, které se týkají oblastí poruch chování, poruch v socializaci a porušování trestně právních norem.

V současnosti nejfrekventovanější vysvětlení příčin vzniku rizikového chování nabízejí multifaktoriální teorie, podle nichž se na „vzniku rizik, které se mohou odrazit jako problémové chování, podílí veliké množství proměnných, které jsou ve vzájemné interakci.“ (Čech, Zvoníčková, 2017, s. 36) Dle těchto teorií jsou formy rizikového chování důsledkem interakce osobnosti a sociálního prostředí.

Polyetiologický charakter konceptu rizikového chování je nejlépe patrný právě v komplexu intervencí, které jsou uplatňovány při snaze o předcházení či řešení jeho konkrétních projevů:

- **medicínské**, zahrnující psychologické, psychiatrické či terapeutické působení na jedince či jeho bezprostřední okolí, farmakologickou léčbu, následnou péči, snižování rizik;

- **výchovné, vzdělávací a preventivní**, které se projevují intencionálním usměrňováním chování jedince a jeho podporou směrem k žádoucím vzorcům chování v prostředí rodiny, školy, vrstevnických skupin a ke společenským normám;
- **normativně regulační**, reprezentovaná činiteli formální sociální kontroly v případě, že rizikové chování dosáhlo intenzity či formy, která je jinými prostředky neregulovatelná;
- **resocializační**, usilující o přeformátování nežádoucích hodnotových rámců a vzorců chování s cílem maximální možné podpory rozvoje sociálních kompetencí a zpětného začlenění jedince do společnosti.

Z pohledu stupně společenské závažnosti lze dělit poruchy chování (Bendl, 2015, s 57-59) na chování:

- **disociální** – obvykle charakterizováno jako chování nespolečenské a nepřiměřené, typickými projevy jsou lhaní, neposlušnost, neukázněnost, projevy vzdorovitosti mimo obvyklá vývojová období (období vzdoru, puberta, přechod ze ZŠ na SŠ);
- **asociální** – je patologické chování v rozporu s morálkou a normou společnosti, je typickou poruchou socializace, poškozujícím především jedince samotného. Obvykle se projevuje útěky z domova, drobnými krádežemi, sebepoškozováním, experimentováním s návykovými látkami, příklonem k extremistickým ideám a subkulturám;
- **antisociální (delikventní)** – je patologické protispolečenské chování, které porušuje zákony a normy společnosti a vyznačuje se škodlivostí pro jedince, jeho okolí i společnost.

Pojem rizikového chování v adolescenci je v našich podmínkách dosud užíván nejčastěji ve spojení s riziky zdravotními, ale bývá často opomíjen jeho psychosociální rozměr. Zúžené vnímání rizikového chování spíše odpovídá termínu rizikový životní styl, protože jednotlivé projevy rizikového chování nikdy nestojí izolovaně a důsledky pro jedince a společnost nemají pouze jednoduchou příčinnost.

Lze se ztotožnit s názorem Miroslava Procházky (2012), který formuluje pocit, že nastolený terminologický diskurs opomíjí sociální aspekty výchovy, socializační vlivy prostředí a tematizuje problém v zúžené podobě pouze na otázky spojené s osobní volbou a osobním vývojem. U vědomí skutečnosti, že tuto terminologii převzal i garant školské prevence

MŠMT, bude v budoucnosti zřejmě nezbytná i diskuse o transformaci forem a metod školské prevence, která je právě do vysoké míry spojena s výchovnými a socializačními nástroji.

3.1 Vývojová specifika adolescence

Adolescence je zaužívaný výraz pro dospívání, které je přechodovým obdobím mezi dětstvím a dospělostí. Hart, Hartlová (2000) definují dospívání jako „*období ontogenetického vývoje, ve kterém vrcholí proces sexuálního, emocionálního a sociálního zrání.*“ V období adolescence dochází k prudkým vývojovým změnám, které se neomezuji jen na biologicky determinované fyziologické procesy, ale dochází i k velkým změnám sociálně psychickým.

Časové vymezení adolescence věkovým rozpětím se u různých autorů liší. Langmeier a Krejčířová (2006) pracují s vymezením dospívání v našich podmínkách ve škále 11-12 až 20-22 let. Macek (2003) rozlišuje adolescenci na časnou 10-13 let, střední 14-16 let a pozdní 17-20 let. Vágnerová (2008) dělí adolescenci na ranou (11-15 let) a pozdní (15-20 let). Nešpor (2001) používá pojem dospívání v orientačním intervalu 12-20 let.

V této souvislosti zůstává otázkou, čím je vlastní období takto široce pojaté adolescence ukončeno, když se stává normou, že k plnohodnotnému převzetí tradičních sociálních rolí dochází nezdědka až počátkem čtvrté životní dekády. Jak upozorňuje Říčan: „*Adolescence neexistovala odjakživa a neexistuje v každé kultuře.*“ (Říčan, 2006, s. 192) Lze ji tedy považovat za relativně mladý sociální konstrukt našeho hodnotového a civilizačního okruhu. Velmi pravděpodobně souvisí s modernitou a rozpadem tradičního normativního a hodnotového řádu, přeměnou očekávání spojených se sociálními rolemi a nezřetelností přechodových vývojových období.

Vymezení vývojových úkolů v adolescenci se u různých autorů liší, nicméně všechny souvisí s nalezením vlastní identity, formováním vlastního normativního a hodnotového rámce, odpoutáním se od sociálních vazeb v primární rodině a přijetím plné odpovědnosti za svůj život. Převážná většina autorů zdůrazňuje, že kromě mnoha procesů intrapsychických, dochází v adolescenci v důsledku sociální interakce souvisejících s osobnostním vývojem ve vzájemné interakci se sociálním okolím a hodnotami společnosti i k procesům interpsychickým.

Převážná většina vývojových úkolů v tomto období souvisí s osamostatňováním v různých oblastech:

- identifikace s vlastním tělem, pohlavní rolí, získání sexuálních zkušeností, utváření vlastní představy o partnerském životě, prohlubování schopnosti navazovat a udržovat zdravé partnerské vztahy;
- vymezování se k autoritám, kvalitativní změna podstaty vztahu s rodiči a ostatními dospělými od statusové, ekonomické a emocionální závislosti k všestranné autonomii, vzájemnému respektu a partnerské spolupráci;
- formování osobité představy o vlastním životním stylu, životních cílech, vlastní percepce společenských a životních hodnot i jejich vlastní hierarchizace, pojmenování významu ekonomické nezávislosti a vytýčení strategie k jejímu směřování a naplňování;
- změna kvality percepce společenských pravidel a vztahů, vývoj interpersonálních dovedností a zdravých sociálních kompetencí.

Přechod od dětství do dospělosti má samozřejmě významnou individuální, ale i sociální a kulturní podmíněnost. V této souvislosti se v současnosti často uvádí diskrepance mezi dozráváním biologickým, které se v západním světě posouvá do nižšího věku (sekulární akcelerace) a dozráváním psychosociálním, prodlužovaným naopak vlivem moha jiných faktorů.

Současná západní společnost predestinuje jako etalon životního úspěchu flexibilitu a adaptabilitu, fyzickou krásu, zdraví a výkonnost, což byly historicky tradiční atributy spojované s adolescencí a mládím. Prodlužování období přípravy na povolání vede mimo jiné i k prodlužování období, kdy jedinec není nucen ze socioekonomických důvodů přijímat plnou odpovědnost za sebe a svá rozhodnutí a zároveň došlo k významnému zvýšení příležitostí, jak trávit stále větší množství volného času. Rozostření předělových životních období, plná saturace nebo i přesycení potřeb a nejasná očekávání snižují odolnost čelit životním problémům a schopnost jim účinně odolávat a překonávat je. Deficity resilience dětí a mladistvých pramení velmi pravděpodobně i z hodnotové a normativní neukotvenosti, která může být mnohdy důsledkem hyperprotektivně či nepřiměřeně ochranné orientované rodinné výchovy. Svou roli nepochybně hraje i nízký nebo absentující normativní tlak na odpovědné převzetí tradičních společenských rolí.

Koncepce vývojového úkolu v adolescenci zavedená R. Havighurstem je mi blízká pro své interdisciplinární pojetí, které pracuje nejen s neodvratností konfliktního a bouřlivého adolescentního období podmíněného především biologickými a psychickými vývojovými změnami, ale klade důraz i na úkoly spojené s rozvojem sociálních dovedností, percepce vlastního postoje k dané společnosti a kultuře a budování své vlastní pozice v rámci společenských vztahů. Jak se ukazuje i na jiných biologicky nebo úzce behavioristicky orientovaných interpretacích vývojových změn, nezanedbatelnou roli ve vývoji jedince hraje i konkrétní prostředí v makrosociálním smyslu chápané jako společenské podmínky, kultura, normy, tradice a hodnoty, které se odrážejí v míře a kvalitě společenské či mezigenerační shody. (Macek, 2003, s. 13-19)

3.1.1 Nelegální návykové látky v adolescenci

To, co v současnosti označujeme za nelegální návykové látky, je velmi nesourodá skupina psychoaktivních substancí přírodního či syntetického původu, která se stala v důsledku mnoha faktorů a v čase proměnných souvislostí součástí celosvětového regulačního a normativního rámce. Pro zjednodušení lze původ dnešních nelegálních drog rozdělit bez ohledu na účinky do následujících skupin dle historického využití:

- Nelegální návykové látky v historii produkčně spojené s konkrétními civilizačními okruhy a kulturou, která je využívala k spirituálním, terapeutickým, léčebným a dalším účelům, podléhající tradičnímu systému regulace dostupnosti a užívání, odpovídající danému společenskému uspořádání, kultuře a spiritualitě. Mezi tyto látky lze zařadit převážnou většinu psychoaktivních látek přírodního původu, např. marihuanu, hašiš, opium, listy koky, ayahulascu, mezkalin, kratom a velké množství dalších látek, jejich kombinací a směsí extrahovaných z rostlin či zvířat;
- Nelegální návykové látky objevené a vzniklé jako léčivé přípravky v rámci farmaceutického výzkumu. Mezi tyto látky patří heroin, kokain, MDMA, amfetamin, metamfetamin, LSD, ale například také nové psychoaktivní látky, jako jsou syntetické kanabinoidy, opioidy, piperaziny a mnoho dalších;
- Nelegální návykové látky jako produkt nelegálních drogových trhů. Tyto látky jsou většinou výlučně syntetické a smyslem jejich existence je obcházet platné legislativní prostředí regulující dostupnost nelegálních návykových látek. Nejčastěji obcházením explicitně zakázaných chemických charakteristik při zachování rovnocenných psychoaktivních účinků. Příkladem mohou být tzv. „legal highs“ produkty

prodávané v prostředí internetu a skrytého internetu jako potravinové suplementy či vzorky určené pro vědecký výzkum.

Z výše uvedeného dělení je zřejmé, že rozšíření psychoaktivních látek mimo původní účel a zejména kulturní okruh je relativně nedávnou záležitostí. Za spolupůsobící faktory současného stavu globalizované nabídky nelegálních návykových látek lze považovat zvýšenou mobilitu osob, zboží, hodnotových a rámců skutečnost, že modernita klade vysoké nároky na výkon, dosažení úspěchu a naplnění potřeb. Tyto okolnosti vidíme i u jiných látek s návykovým potenciálem, které jsou užívány pro navození změněných stavů vědomí či zvýšení osobní pohody, jako jsou alkohol, tabák, čaj, kofein a mnoho jiných, a vychází tak vstříc potřebě moderního člověka po dostupnosti instantního štěstí.

Martínek se pokouší nalézt souvislost mezi zneužíváním jednotlivých skupin návykových látek dle jejich účinků a typu potřeby, která je jejich prostřednictvím saturována. Jako příklad uvádí u opiátů potřebu osvobození od utrpení a zoufalství, u stimulancií potřebu dosažení euforie, zbavení se zábran a u psychedelik transcendentní potřeby a potřebu jednoty se sebou i s ostatními. (Martínek, 2008, s. 121)

Na základě zcela běžného polyvalentního charakteru užívání psychoaktivních látek u vědomí významnosti vlivu momentálních uživatelských preferencí, jejich popularity a situační dostupnosti jednotlivých druhů nelegálních psychoaktivních látek je na místě konstatovat, že platnost uvažovaného vztahu mezi potřebou a druhem návykové látky nemusí být absolutní.

V důsledku nedokončených vývojových změn probíhajících v adolescenci jsou dospívající velmi rizikovou skupinou jak z pohledu rizik spojených s dynamikou rozvoje závislosti, tak z pohledu zdravotních rizik užívání. Nešpor (2003), uvádí některá specifika užívání návykových látek v adolescenci:

- vytvoření závislosti u dětí a dospívajících na návykových látkách je výrazně rychlejší (potřeba intenzivních prožitků, rychlé střídání vzruchů, nezkušenost, to, co v dospělosti trvá léta, trvá v adolescenci měsíce či dokonce týdny);
- u dětí a dospívajících s problémem závislosti na návykových látkách je možné shledat evidentní menší vývoj v psychosociální oblasti (sebeovládání, vyžívání v oblasti emocí, vzdělání, frustrační tolerance);

- výskyt nižší tolerance vůči návykovým látkám a vyšší nebezpečí těžkých otrav (v důsledku vyšší ochoty k riskování, nižší zkušenosti, neznalosti látek a jejich účinků);
- vyšší riziko nebezpečného jednání pod vlivem návykové látky (riziko úrazů, rizikového sexu, agrese, autoagrese);
- polyvalentní vzorec užívání, kdy dochází k častým tendencím užívat větší spektrum návykových látek a přebíhat z jedné látky k látce druhé či užívat jich více současně (nástup účinku může být oddálen či v kombinaci zesílen, což vede k předávkování);
- začínající experimenty s návykovými látkami jsou propojeny s mnohem závažnějšími problémy v odlišných oblastech života (škola, rodina, vztahy, problémy se zákonem);
- návrat závislosti je velice častý, prognóza spojená s budoucností však může být výrazně přijatelnější, než jak bylo naznačeno mnohokrát bouřlivým průběhem. Velkým pomocníkem je běžný vývoj zrání, který se jeví jako důležitý spojenec při léčbě.

Drogy dokáží, alespoň v počátečních fázích, substituovat rychle, bezpracně a opakovaně dle potřeby stavy změněného vědomí, spojené s euforií, slastí, zvýšeným sebevědomím, vystoupením z neodvratné tíže zdánlivých či reálných existenčních starostí, povznesením nálady a obnovením energie.

Mahdalíčková (2014, s. 30) nabízí svůj pohled na důvody, proč jsou návykové látky pro mladé lidi přitažlivé:

- zvědavost, jaké má látka účinky;
- vrstevnická móda (marketing subkultury);
- potřeba vrstevnické konformity;
- snížení stresu a překonání studu;
- útěk od zodpovědnosti;
- protest proti společnosti a světu;
- zvýšení výkonnosti nebo koncentrace;
- zesílení prožívání pozitivních vjemů (vztahy, sex, tanec, zábava).

Mezi sociální důvody k započetí užívání nelegálních návykových látek v adolescenci lze zcela nepochybně řadit i další faktory v rozličných kombinacích zmiňované mnoha autory (Nešpor, 2003, Kalina, 2003):

1. **konformita s vrstevnickou skupinou** – odolání sociálnímu tlaku je v adolescenci o to složitější, že přijetí a respekt vrstevnické skupiny je velmi významný faktor při budování nových nezávislých sociálních rolí v rámci skupiny, která mu naplňuje potřebu sounáležitosti a uznání;
2. **překročení tabu, provokace, rebelie** – nelegální návykové látky jsou explicitně zakázané, a to podněcuje dostupnou možnost projevit vzdor vůči normě či otestovat její elasticitu vůči dospělým;
3. **budování vlastní identity** – užívání nelegálních návykových látek jako znak životního stylu, odlišení se, výlučnosti, sdíleného vzdoru obecně vůči autoritám;
4. **zlepšení schopnosti sociální interakce** – stud, sociální úzkost, ostych, sebepodceňování, rozpaky, neschopnost navázat poutavou komunikaci lze právě pomocí účinků psychoaktivních látek prolomit, snížit zábrany, zvýšit sebevědomí;
5. **pomoc při řešení problémů** – při ještě zcela nevyvinuté schopnosti překonávat překážky v období velkých emočních zvratů, nových situací a problémů, které nemají zdánlivě řešení, jsou psychoaktivní látky rychlým prostředkem k snížení tenze, úzkosti, zoufalství;
6. **změna nálady** – užití psychoaktivní látky nabízí instantní a rychlý únik z deprese, úzkosti a nenálady v důsledku interpersonálních konfliktů a hormonálních změn. Ve farmakologicky orientované společnosti, kdy je užívání léčiv na povzbuzení normou a častým objektem reklamy, zvyšuje v očích dospívajících legitimitu užívání drog, protože nejsou schopni odlišit kontext;
7. **překlenutí nudy** – velké množství volného času, přesycenost podněty, nedostatek smysluplné činnosti, pravidel a povinností, plná saturace základních potřeb a neschopnost či absence nutnosti odkládat naplnění aktuálních potřeb může vést k permanentnímu pocitu nudy a nenaplněnosti, který návyková látka umí narušit;
8. **maladaptivní chování** – nedostatečně vyvinuté obranné mechanismy a schopnost překonávat problémové situace přizpůsobením mohou vyústit do maladaptivních typů chování, kdy právě droga může nahradit deficit, přispět k úniku od situace či prohloubit rezignaci na její řešení.

Pokud bychom měli na časové ose určit počátky experimentů dětí s návykovými látkami, většina populačních studií klade počátek experimentu na přelom mladšího a staršího školního věku, mezi 10–13 rok věku dítěte. Realistickým cílem preventivních aktivit je mimo jiné i oddálení prvního kontaktu s návykovými látkami do pozdního věku, protože se má za prokázané, že čím dříve se děti seznámí s cigaretami a alkoholem, tím větší je u nich riziko experimentu s jinými návykovými látkami.

Častým teoretickým odborným sporem je zpochybňování teorie vstupní či průchozí drogy, za kterou byla dříve považována marihuana, jež se opravdu v anamnéze problémových uživatelů nelegálních návykových látek velmi často vyskytuje. V souladu s revizí ryze normativního pojetí návykových látek a integrovaným přístupem k závislostnímu chování je však nesporné, že se stejnou, ne-li vyšší pravidelností, najdeme v anamnézách též experimenty s cigaretami a alkoholem. Lze se domnívat, že více než farmakologická podmíněnost, je v pořadí experimentu s návykovými látkami určující sociální dimenze, dostupnost a zvnitřnění životního stylu spojeného s návykovými látkami. S jistou mírou opatrnosti lze tedy říci, že u experimentujících s marihuanou existuje vyšší riziko kontaktu s jinými návykovými látkami s vyšší mírou rizika v důsledku vlivu prostředí, kde je dostupnost těchto látek vyšší. Jedná se ve své podstatě o prolomení jisté míry normativní obezřetnosti a tenké hranice, kterou marihuana na rozdíl od regulovaného, ale legálního alkoholu a tabáku umí prolomit a podílet se tak na posunu významu hranice vnitřního posouzení porušené normy.

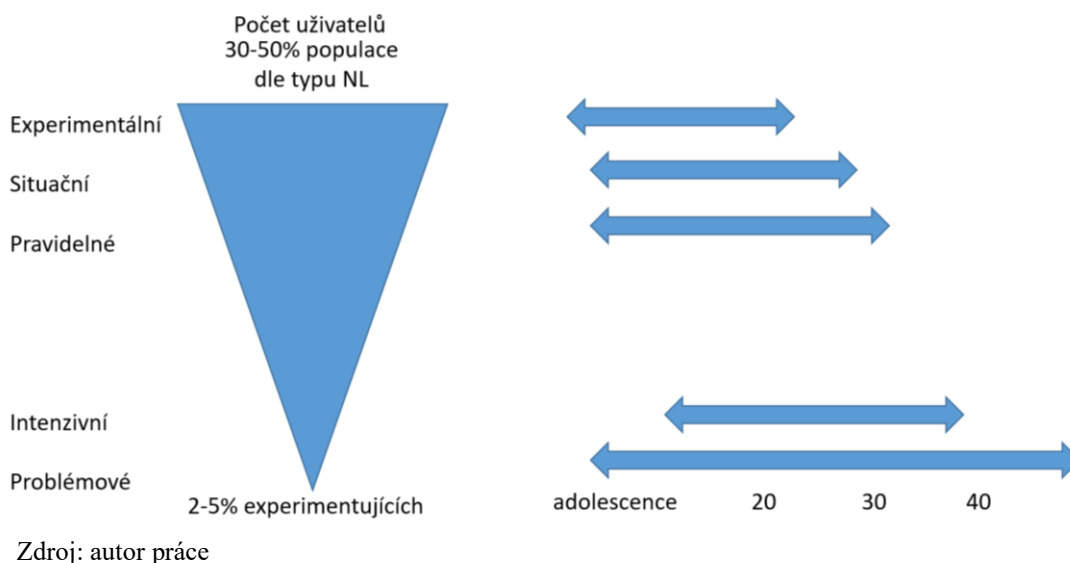
V souvislosti se zneužíváním nelegálních návykových látek a adolescencí je třeba zmínit, že v počátečních experimentálních stadiích hrají rozhodnou roli vrstevnické skupiny. Převážná část (podle většiny evropských průzkumů více než 97 %) první zkušenosti s užitím nelegální návykové látky je zprostředkována v rámci vrstevnické distribuce. Až 80 % nedospělých uvádí, že první zkušenost s nelegální drogou realizovali za přítomnosti jiných vrstevníků či jim blízkých osob. (*European drug prevention quality standards, EMCDDA, 2011*)

Míru bezradnosti dospělých v iniciačních fázích zneužívání nelegálních návykových látek dětmi dobře dokresluje přetrvávající dělení aktérů koncové distribuce nelegálních návykových látek na „hodné“ uživatele, kteří potřebují náš zájem a pomoc, a „zlé“ distributory, kteří dětem drogy nabízejí, prodávají a do jisté míry i proti jejich vůli vnucují. Vrcholnou manifestací alibismu je převažující forma řešení signálů o vrstevnické distribuci ve školním prostředí a v okolí škol prostřednictvím trestních oznámení na neznámé pachatele. „Neznámý muž před školou či v parku nabízející drogy“ je potom transformací

často obecně známých dodavatelsko-odběratelských vztahů mezi konkrétními dětmi do abstraktní podoby, která nevyžaduje nepopulární opatření ve vztahu ke konkrétním dětem a jejich rodičům.

Naopak častá změna role distributor – uživatel, tedy ten, kdo přinesl, umí sehnat drogu, je v adolescentních vrstevnických skupinách otázkou statusu, vlivu a respektu a deklarací schopnosti dokázat odvahu nebo naopak nepřiznat obavu a opatrnost. Platí to u cigaret, alkoholu i u marihuany a syntetických stimulancií v prostředí noční zábavy i obecně ve veřejném prostoru.

Za problematické lze považovat tendence uzavírat řešení projevů rizikového chování ve školním prostředí, a tedy přestupků proti školnímu řádu před transparentí a zveřejněním. Tím, že chráníme individuální práva přestupce, poškozujeme práva ostatních, kteří konformně normu neporušují a čelí významnému vrstevnickému tlaku. Pro posilování konformity je nezbytné akcentovat prostřednictvím naplnění sankce představy o důvodech a smyslu toho normu dodržovat. U některých typů porušení školního řádu vidí děti vývoj i následek chování a u některých nikoliv. V případě experimentů s nelegálními i legálními návykovými látkami je na místě pravdivé a veřejné pojmenování způsobu vyřešení prohřešku i jeho sankce, protože vrstevnickým kolektivům zejména v adolescenci je vlastní vysoká citlivost k transparentnosti, předvídatelnosti a spravedlnosti pravidel. Pokud se obáváme etiketizace přestupců, měli bychom se také zamyslet nad etiketizací těch, kteří normy dodržují.

Obrázek č. 2 – Grafické vyjádření poměru mezi experimentem a problémovým užíváním (zdroj: autor práce, 2020)

Existují značné rozdíly v uživatelských perspektivách a kariérách u jednotlivých druhů drog stejně jako v míře rizika, že experimentální užívání v čase přejde všemi vývojovými stádii do užívání problémového. Dle definice WHO je za problémové užívání považováno až stádium rozvinuté závislosti (především na opiátech a stimulanciích), které uživateli způsobuje vážné zdravotní, sociální, případně kriminogenní následky. Do fáze problémového užívání drog v našich podmínkách dojde na základě epidemiologických odhadů cca 2-5 % experimentujících v závislosti na typu drogy. (viz. obrázek č. 2)

Experimentální užívání není stejně jako celé rizikové chování v adolescenci možné doložit nespornými daty v důsledku absence déletrvajících populačních studií. Největší množství epidemiologických a trestně právních dat existuje právě o skupině problémových uživatelů nelegálních drog, což je, jak již bylo naznačeno, pouze malá část populace v terminální fázi konkrétních typů závislostního chování, a to ještě jen u některých typů nelegálních návykových látek. U experimentátorů, uživatelů návykových látek s vysokým závislostním potenciálem, existuje vysoké riziko rychlého rozvoje závislosti a rizikových forem aplikace. Právě na okolnost nízkého připouštění rizik a nerealistickou představu o plné kontrole nad užíváním upozorňuje Orlíková (in: Drogy – otázky a odpovědi, 2007, s. 17-18), která uvádí, že k prozření dochází často až po čase, *„kdy uživatelé zjistí, že drogám do značné míry přizpůsobili svůj životní styl.“*

Oblast zneužívání nelegálních návykových látek má v České republice mimo jiné i rozměr lidskoprávního tématu. Je to patrné jak na diskusích ohledně možné legalizace konopí pro tzv. „rekreační využití“, tak v otázkách nastavení kontrolní a regulační legislativy vůči uživatelům nelegálních návykových látek obecně. V neposlední řadě je tento rozměr zřejmý při odborných diskusích nad efektivními nástroji snižování nabídky i poptávky nelegálních návykových látek napříč jednotlivými vědeckými disciplínami i profesními skupinami.

3.1.2 Protektivní faktory

Při formulaci výchovných cílů a preventivních strategií je zřejmá snaha odborníků všech zainteresovaných vědeckých disciplín identifikovat významnost jednotlivých faktorů pro vznik či naopak absenci rizikového chování. Za protektivní faktory považujeme soubor vlivů působících na chování a prožívání jedince, které mohou mít vliv na skutečnost vzniku či rozvoje rizikového chování. Tyto faktory nestojí odděleně, navzájem se prolínají a mohou se posilovat. V odborné literatuře lze najít bezpočet typologií těchto faktorů, nicméně

převážná většina autorů se shoduje na pěti základních úrovních těchto faktorů či jejich různých variantách (Miovský et al., 2015):

na úrovni individua interiorizace norem a žádoucích vzorců chování, posilování schopnosti autoregulace chování, schopnost domýšlet důsledky svého chování a nést za ně odpovědnost, zdravé sociální vazby na okolí, školní úspěšnost, pozitivní emocionální nastavení, odolnost vůči zátěži, emocionální stabilita, dobré copingové strategie, pozitivní vztah k společnosti i sobě, přiměřená úroveň právního vědomí, vstřícnost, orientace na prosociální chování, přívětivost, odolnost vůči skupinovému tlaku;

na úrovni rodiny normativní a hodnotový rámec rodiny, zdravý životní styl, intolerance vůči rizikovému chování, pozitivní vztah mezi rodičem a dítětem, aktivní zájem o rozvoj schopností a dovedností dítěte a jeho zájmů, zájem o jeho volný čas, soudržnost rodičů, jednoznačně definovaná pravidla chování a případné sankce za přestupky, emocionální podpora, stupni vývoje přiměřená rodičovská kontrola a důslednost, transparentnost a předvídatelnost pravidel, práv a povinností a vymáhání jejich dodržování, významný podíl na budování obecného postoje k normám a nutnosti je dodržovat, osobní příklad dodržování norem;

na úrovni školy přiměřená a spravedlivá míra vymáhání kázně a disciplíny, transparentní, důsledné a předvídatelné způsoby řešení porušování školních norem, podíl na právní socializaci a schopnosti předvídat následky svého jednání a nést jeho důsledky, výchova k prosociálnímu chování, zdravé školní prostředí, dobré vztahy s učiteli, jasná, systematická a efektivní specifická primární prevence, participace žáků, školy a rodičů;

na úrovni vrstevnických skupin dobrá vrstevnická skupina s přiměřenými zájmy a aktivitami, dostatek přátel, vzájemná podpora, schopnost nastavit orientaci na žádoucí chování a dodržování norem a hodnot a neformální vymáhání těchto pravidel, posilování schopnosti autoregulace chování členů skupiny, pozitivní vzory;

na úrovni společnosti komunitní život, podpora organizací orientovaných na zdravý a plnohodnotný vývoj dětí a posilování jejich sociálních dovedností, deklarace společenského zájmu na pozitivních hodnotách a zřetelné vymezení k společensky nežádoucímu chování, sociální a ekonomické příležitosti, podpora rodiny, občanských aktivit.

Se zřetelem k tématu práce považuji za významné zdůraznit i protektivní faktory, které souvisejí s normativními rámci a sociální kontrolou. Protektivními faktory mohou být:

v úrovni činitelů formální sociální kontroly – posilování právní jistoty formou důsledného, transparentního, předvídatelného a přiměřeného uplatňování sankcí, vysoká míra reaktivity pomoci i sankce, posilování významu dodržování norem a výhodnosti normativně konformního chování prostřednictvím adorace žádoucích vzorců chování a jeho odměňování;

v úrovni činitelů neformální sociální kontroly – aktivní a důsledná angažovanost v řešení výskytu rizikového chování i v méně závažných případech, intolerance k projevům asociálního chování, nespolehání na onnipotenci práva a veřejných institucí;

v úrovni médií – posilování významu nutnosti dodržování norem, glorifikace reálných pozitivních vzorů, propagace zdravého životního stylu.

3.1.3 Rizikové faktory

Rizikové faktory lze rozdělit na intra a interpersonální. Obecně se jedná o faktory, jejichž výskyt či působení zvyšuje pravděpodobnost vzniku či rozvoje rizikového chování. I tyto faktory mají tendenci se navzájem posilovat a obvykle se vyskytují v různých kombinacích, které jsou spolu komplementárně propojeny. Dunovský et al. (1999, s. 247) i Miovský et al. (2010, s. 38) uvádějí vybrané rizikové faktory, které jsou spojeny přímo s užíváním návykových látek:

v úrovni jedince – pohlaví, příslušnost k minoritě, temperament, vyhledávání vzrušení, pozitivní očekávání ohledně alkoholu či návykových látek, dědičnost a duševní problémy, nepříznivý genetický profil, poruchy emocionality, impulsivita, úzkostnost, deprese, deficit v sociálních dovednostech, hostilita a agrese, zvýšená citlivost, poruchy sebehodnocení, nízké sebevědomí, potíže se zvládáním stresu, obtížné sebeovládání, interiorizace deviantních norem a vzorců chování, absence sociálních dovedností, absence empatie, egoistické nastavení osobnosti a prosazování vlastních potřeb bez schopnosti brát ohled na ostatní, akcentování práv a relativizace povinností, neschopnost přijímat kritiku a nést následky svého chování, negativní životní události a traumatické zážitky, selhání ve škole, problémy se zákonem;

v úrovni rodiny – rodičovská psychopatologie, dlouhodobá nezaměstnanost se ztrátou pracovních návyků, chudoba, nedostatečná péče o dítě, pozitivní postoje rodičů či

sourozenců vůči alkoholu či drogám, nedostatek rodičovského dohledu, slabá rodičovská podpora, dostupnost drog v rodině, nejasně nastavená pravidla chování, problém ve vztahu rodič-dítě, výchova bez nastavených a vymáhaných pravidel, práv a povinností, rodinné prostředí s negativním postojem k společenským normám a institucím, relativizace nutnosti dodržování norem, výchova k egoismu a naplňování svých potřeb bez ohledu na prostředky jejich dosažení, výchova k deviantním hodnotám, fyzické a sexuální zneužívání v rodině a hyperprotektivní výchova (Dunovský et al., 1999, s. 247);

v úrovni školy – selektivní vymáhání kázně a disciplíny, relativizace či bagatelizace porušování školních norem, neřešení iniciačních fází šikany, výskyt návykových látek ve škole či jejich užívání, absence výchovy k prosociálnímu chování a nutnosti přijímat práva i povinnosti plynoucí ze společenských vztahů, nízké právní vědomí pedagogů, nekvalitní či neefektivní školní preventivní programy, nezdravé školní klima, nízké očekávání pedagogů, zaměření na výkon;

v úrovni vrstevnických skupin – přátelé, kteří užívají drogy, mají problémy s autoritami a akceptují či vyhledávají aktivity spojené s projevy asociálního chování (Dunovský et al., 1999, s. 247), adorace deviantních vzorců chování, porušování právních norem a neschopnost kolektivní autoregulace chování členů skupiny, chybějící pozitivní vzory, pozitivní postoj vůči drogám jako symbol společenského vzdoru, vrstevnický tlak;

na úrovni společnosti – vysoká dostupnost návykových látek, vysoká míra anonymity velkých sídel, nízká míra neformální sociální kontroly, lhostejnost, pasivita, spoléhání na formální procesy, víra v onnipotenci práva a veřejných institucí, relativizace nutnosti dodržování norem, malá reaktivita pomoci i sankce, neschopnost účelné kooperace mezi dotčenými institucemi, formalismus, alibismus, mediální adorace užívání návykových látek a životního stylu s nimi spojeného.

Dostupnost návykových látek, která bývá často uváděna, jako jeden z klíčových faktorů vysoké míry prevalence zneužívání některých nelegálních návykových látek v České republice nedospělými bezprostředně souvisí i s následujícími faktory, které jsou pro míru dostupnosti limitní.

Jedná se zejména o charakter kontrolní a regulační legislativy, která je v České republice orientována výlučně na kvalifikovaná protiprávní jednání související s produkcí, distribucí a mezinárodním obchodem s nelegálními látkami. Prosazený odborný směr nahlížení

závislostního chování jako především veřejně zdravotního problému má svůj důsledek ve zvýšení obecně vnímané dostupnosti těchto látek ve veřejném prostoru. Je to svého druhu daň za rozhodnutí nepostihovat prostředky trestního práva protiprávní jednání, která souvisejí s užíváním nelegálních látek. Pozitivním efektem je nepřepínání trestní represe vůči problémovým uživatelům, negativní efekty souvisí s vysokou mírou dostupnosti nelegálních návykových látek pro experimentální, náhodné a příležitostné uživatele a nezřetelná hranice normy samotné.

3.1.4 Prevence rizikového chování

V daném kontextu lze za prevenci považovat všechna opatření, která směřují k předcházení, eliminaci nebo minimalizaci jevů, které se projevují jako rizikové chování a jeho důsledků. Dle Miovského, může být prevencí *„jakýkoli typ výchovné, vzdělávací, zdravotní, sociální či jiné intervence směřující k předcházení výskytu rizikového chování, zamezující jeho další progresi, zmírňující již existující formy a projevy rizikového chování nebo pomáhající řešit jeho důsledky.“* (Miovský, 2012, s. 107)

Teorém primární prevence je opírá o celou škálu teoretických východisek, které vycházejí z mnoha vědních disciplín. Miovský uvádí členění teoretických modelů užívaných v primární prevenci na:

- **kognitivní modely a modely založené na informacích**, jejichž limity jsou spatřovány v opomíjení sociálních a emočních vlivů na rozhodování jedince (model víry ve zdraví) nebo model *„odůvodněného konání a postoje“*, který se opírá o předpoklad, že chování odráží hodnoty jedince a jedincem percipované hodnoty okolí a společnosti;
- **modely sociálního vlivu**, zdůrazňující vliv prostředí (rodiny, vrstevníků, školy, médií, religiozity). Tyto modely mají základ v teoriích sociálního učení, sociální kontroly, životních dovedností, normativního přesvědčení a dalších;
- **sociologické a vývojové modely**, vycházející z vývojové teorie i teorií environmentálních (sociálně ekologický model nebo ekologicko-environmentální model), zdůrazňující vliv posilování žádoucího sociálního klimatu vůči všem sociálním skupinám;
- **modely komplexního vlivu sociálního prostředí**, založené na teorii problémového chování, kde je rizikové chování při zohlednění všech spolupůsobících faktorů vnímáno i jako adaptivní chování jedince v rámci konkrétního prostředí či model

sociálního vývoje, který klade důraz na nezbytnost posilování projektivních faktorů – pozitivních sociálních vazeb v různých sociálních skupinách s cílem upevnění zdravého sebepojetí. (Miovský et al, 2015, s. 64-66)

Aktivita preventivního působení zejména v primární prevenci musí zohledňovat faktory, které jsou zobecnitelné a mají přímý vliv na jejich efektivitu. Mezi základní faktory patří zacílení dle věku a vývojového období, sociálního prostředí se zohledněním vulnerability jednotlivce i sociální skupiny a volba forem a metod preventivního působení.

Pro účely primární prevence se v České republice užívá jednotný klasifikační systém cílových skupin (Miovský et al, 2012), který pracuje s třemi dimenzemi: dimenzí věku, náročnosti a instituce.

Dělení věkových skupin pro účely primární prevence odpovídá obecnému pojetí vývojových období. U primární prevence zneužívání návykových látek skladba a obsah preventivních intervencí odpovídá statisticky zjišťované časové ose náběhu expozice těchto látek v životě jednotlivce:

předškolní věk 3-6 let – akcent zejména na vytváření zdravých životních návyků;

mladší školní věk 6-12 let – informace o škodlivosti alkoholu a tabáku, upevňování návyků spojených se zdravým životním stylem;

starší školní věk 12-15 let – strategie orientovány především na zvyšování sociální odolnosti ve vrstevnických skupinách, programy mají spíše charakter specifické primární prevence;

mládež 15-18 let – těžiště intervencí spočívá v podpoře zdravého životního stylu, podpoře nerizikového trávení volného času, schopnosti nalézt pomoc v případě krizových životních situací, prohlubování dovedností spojených se zvládáním stresu, krizí ve vztahu k rodině, autoritám a normám;

mladí dospělí 18-26 let – pomoc při převzetí odpovědnosti za svá rozhodnutí a chování, zaujetí tradičních rolí a osobnostním směřováním;

dospělá populace – intervence jsou zaměřeny na zvyšování právního vědomí, objektivní informace o rizikovém chování i jeho důsledcích, pomoc při výchově dětí a řešení situací spojených s projevy rizikového chování.

Základním dělením prevence je dělení na primární, sekundární a terciální. Primární prevence je vztažena k předcházení jevům ještě před jejich vznikem, sekundární prevence cílí

nejčastěji na počáteční formy rizikového chování a terciální prevence pracuje nejčastěji s resocializačními, reedukačními, léčebnými nebo terapeutickými intervencemi. U problémového užívání nelegálních návykových látek, nabývají na významu i primárně neabstinenční orientované harm reduction aktivity, které mají snižovat rizika pro jedince i společnost.

Aktuálně se pro dělení primární prevence používá ustálené členění na:

nespecifickou primární prevenci, která zahrnuje nejčastěji podporu a rozvoj zdravého životního stylu, žádoucí a smysluplné využití volného času a podporu všestranného rozvoje osobnosti;

specifickou primární prevenci, zacilující se na konkrétní skupiny v konkrétním vývojovém stadiu a orientující se na specifické projevy rizikového chování. Dle Černého zahrnuje realizace aktivit specifické primární prevence identifikaci potřeb cílové skupiny, plán a přípravu vlastní preventivní aktivity, její provedení a evaluaci, v případě potřeby i návaznost na další typy opatření (Černý in Kalina, 2015). Specifická primární prevence je v Národní strategii primární prevence rizikového chování dětí a mládeže (2013) dále dělena na všeobecnou primární prevenci, selektivní primární prevenci a indikovanou primární prevenci.

Z pohledu efektivit preventivních aktivit pracuje např. Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ve svém Metodickém doporučení (2010, s. 2) s kategoriemi efektivní a neúčinná primární prevence.

Miovský et al., uvádí v díle Primární prevence rizikového chování ve školství (2015) základní zásady, které nesou programy efektivní primární prevence:

- komplexnost a kombinace mnohočetných strategií;
- kontinuita působení a systematičnost plánování;
- dlouhodobost působení;
- cílenost a přiměřenost informací;
- pozitivní orientace prevence;
- zohlednění věkových, sociálních a kulturních specifik cílové skupiny;
- podpora zdravého životního stylu;
- využití „peer“ prvků;
- podpora protektivních faktorů.

V praxi se odráží nejednotnost přístupů k primární prevenci v mnoha oblastech, přičemž předmětem odborných diskusí bývá nejčastěji oblast nespecifické primární prevence, označována mnohými odborníky za příliš nákladnou, s nezřetelnými parametry hodnocení efektivity. Druhou nejčastější skupinou kritizovaných aktivit jsou potom preventivní aktivity, postavené na premisách, které jsou již považovány za překonané, konkrétně jednorázové aktivity založené na pouhých informacích o rizicích konkrétního typu chování, bez dalších návazných programů. Úhelným kamenem odborných diskusí jsou otázky spojené s ochranou společenských zájmů, zvyšování právního vědomí a potřebou denormalizace některých projevů rizikového chování. Zřetelně se tak i v této oblasti projevuje pluralitní charakter soudobé společnosti, vystavující normy a sdílené hodnoty krizi jejich legitimacy.

Sekundární prevence je orientována na skupiny a jednotlivce, kteří již jsou rizikovým chováním ohroženi. V oblasti zneužívání nelegálních návykových látek jde zejména o aktivity včasné intervence, léčby a odborného poradenství.

Terciální prevence je zaměřena na reedukaci, intervence identifikují poruchy socializace a jsou motivovány snahou o reintegraci jednotlivce zpět do společnosti prostřednictvím změny hodnot, které nebudou přicházet do konfliktu se společenskými normami a vzorci chování, které zvýší šanci jedince na plnohodnotný život.

Preventivní působení v oblasti rizikového chování se odehrává v kontextu společenské reality, a pokud nemá zůstat pouze v úrovni teoretických úvah, akademických konceptů a vládních strategií, je nezbytná nejen zřetelná vládní podpora, včetně podpory finanční, ale zejména systémové a synergické směřování aktivit institucí státní správy i samosprávy. Za neméně důležité považují i nezbytnou vysokou míru mezioborové spolupráce, vzdělávání všech aktérů prevence a posilování společenského sentimentu a shody na potřebě posilování významu preventivního působení, jeho smyslu a v neposlední řadě i nutnosti akceptovat normativní omezení spojená s projevy rizikového chování a vymáháním práva v této oblasti.

3.1.5 Činitelé formální sociální kontroly a rizikové chování

Za činitele formální sociální kontroly lze v kontextu rizikového chování nedospělých považovat všechny osoby a instituce, které s mladým člověkem přicházejí do styku, mají vymezená práva a povinnosti a jsou nadány kontrolními a regulačními pravomocemi.

Systém formálních norem, který obklopuje dítě do 18 let, předpokládá od všech aktérů sociální interakce aktivní účast na zabezpečení jeho zdravého, plnohodnotného a bezpečného

vývoje. Konkrétní normy ukládají pod hrozbou sankce povinnosti zákonným zástupcům a všem, kteří při výkonu své profese s dětmi pracují, vykonávají nad nimi dohled či jsou s nimi v interakci v jiných souvislostech. U všech mimo zákonné zástupce zákon předpokládá, že ač nedisponují plnými právy a povinnostmi plynoucími z rodičovské zodpovědnosti zákonného zástupce, budou v záležitostech dětí vystupovat výlučně jako rodiče řádní (normativně ideální) a prioritní bude v konkrétním kontextu nejlepší zájem dítěte.

V praxi se setkáváme s extenzivními výklady pojmu „nejlepší zájem dítěte“, který se často zužuje na teoretické i praktické spory o to, o čem jsou oprávněni rozhodnout pouze zákonní zástupci dítěte či dítě samotné, pokud mu to umožňuje úroveň jeho vývoje a rozumových schopností, a kde je hranice regulačních a usměrňujících kompetencí osob, které nad dětmi vykonávají dohled.

Tyto úvahy se opírají často o právně puristický výklad základních práv dítěte, kodifikovaných Úmluvou o právech dítěte:

Čl. 3 – Nejlepší zájem dítěte musí být předním hlediskem při veškerých postupech týkajících se dětí;

Čl. 12 – Názor dítěte – právo dítěte vyjádřit svůj názor a požadavek, aby byl vzat do úvahy ve všech záležitostech týkajících se dítěte;

Čl. 13 – Svoboda projevu – dítě má právo na svobodu projevu. (*Úmluva o právech dítěte, 2016*).

Ve školním prostředí se k tomu přiřazuje právní bezradnost v otázkách spojených se zásahy do osobní a majetkové integrity dětí, která plyne z nedostatečné úrovně právního vědomí pedagogů, nejasné doprovodné legislativy, nízkého institucionálního sebevědomí školy i malé dynamiky institucionální pomoci i sankce a obecné neochoty institucí kooperovat. V nejlepším zájmu dítěte z pohledu jeho zdárné a plnohodnotné socializace může mít institucionální donucení rodičů či zákonných zástupců k řádnému výkonu rodičovských povinností či uložení sankce (výchovných či usměrňujících opatření) podstatně větší efekt než potvrzení předpokladu dítěte, které prohřeškem otestovalo platnost normy, že se formální sankce rozplyne v bermudském trojúhelníku předběžné opatrnosti, alibismu a institucionálního formalismu.

Mnohdy tak dochází k stavu, kdy navzdory explicitním povinnostem plynoucím z většinou právní normy jsou projevy rizikového chování řešeny neadekvátními prostředky, někdy i v přímém rozporu s touto normou. K tomu dochází nejčastěji v důsledku tlaku zákonných zástupců na školská zařízení, zřizovatele škol, orgány sociálně právní ochrany dětí či jiné aktéry.

Ze školského prostředí často zaznívá názor, že neexistuje dostatek formálních nástrojů, které by umožnily vynutit dodržování pravidel nastavených školním řádem a jinými normami.

Na příkladu záškoláctví, nejfrekventovanějšího projevu rizikového chování, které může stát na počátku převážné většiny podstatně závažnějších forem chování, lze dobře demonstrovat, jaké formální nástroje právního donucení mají aktéři řešení tohoto chování k dispozici. Do jisté míry ukazuje i dichotomii nahlížení tohoto fenoménu z pohledu zainteresovaných institucí, která je pro aktuální stav symptomatická:

Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon) ve znění pozdějších předpisů v § 22 odst. 3 a) ukládá zákonnému zástupci explicitní povinnost „zajistit, aby žák docházel řádně do školy“, v § 22 odst. 3 d) „dokládat důvody nepřítomnosti žáka ve vyučování“. Pokud je vyzván ředitelem školy, „je povinen se osobně zúčastnit projednání závažných otázek vzdělávání žáka“. (§ 22 odst. 3 b). (Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon) ve znění pozdějších předpisů)

Tím je sankční kompetence školy vyčerpána, a pokud zákonný zástupce i nadále nereflektuje snahy školy o komunikaci, škola informuje orgán sociálně právní ochrany dětí.

V § 7 odst. 1,2, zákona č. 359/1999 Sb., o sociálně právní ochraně dětí ve znění pozdějších předpisů zákonodárce zmocňuje „kohokoliv upozornit na závadné chování dětí jejich rodiče a upozornit orgán sociálně – právní ochrany dětí na porušení povinnosti nebo zneužití práv plynoucích z rodičovské odpovědnosti“. (Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně právní ochraně dětí ve znění pozdějších předpisů)

Obecní úřad obce s rozšířenou působností nebo soud může ve smyslu téhož zákona:

- napomenout vhodným způsobem nezletilého, jeho rodiče a osoby, které narušují jeho řádnou výchovu;
- uložit rodičům povinnost využít pomoc odborného poradenského zařízení;

- uložit nezletilému omezení, které zabrání škodlivým vlivům na jeho výchovu, zejména návštěvu podniků nebo zábav vzhledem k jeho osobě nevhodných.

V mezním případě je obecní úřad s rozšířenou působností oprávněn podat návrh soudu na omezení či zbavení rodičovské odpovědnosti nebo pozastavení jejího výkonu.

Tak by to mělo v ideálním případě být, pokud selžou všechny mechanismy, které represí předcházejí. Snahu institucí navzájem se vůči sobě vymezovat ilustruje např. Informace MPSV k postupu OSPOD v případech záškoláctví, ze dne 14. 3. 2014, pod č. j. 2014/11306-231, v níž se jasně uvádí, že: *„pouhá skutečnost, že rodiče neplní své povinnosti nebo že dítě zanedbává školní docházku bez dalšího, neznamená, že se jedná o ohrožené dítě, k jehož ochraně je třeba zásahu OSPOD“*. Informace dále zdůrazňuje, že *„v kontextu záškoláctví je nutno vnímat sociálně-právní ochranu dítěte (...) jako nejzazší prostředek, k němuž lze přistoupit až tehdy, když komunikace a práce školy s dítětem a jeho rodinou, školou doporučená či zprostředkovaná pomoc ani nabízené služby nepřinesly zlepšení, a současně se jedná o problém takové intenzity, že nepříznivě ovlivňuje vývoj dítěte“*.

Ministerstvo práce a sociálních věcí se v této problematice staví do pozice *„ultima ratio“* nástroje donucení k obnově řádného stavu, což samozřejmě de iure není pravda. Výchovná nebo omezující opatření, které má OSPOD ze zákona k dispozici, jsou pouze dalšími v řadě. Za masivnější a mezní zásah do rodičovských práv je třeba považovat nejen správní řízení vedené pro přestupek, ale zejména soudní rozhodnutí o omezení či pozastavení rodičovské odpovědnosti a v konečném důsledku i trestně právní důsledky popsání jednání, na které pamatuje § 201, Ohrožování výchovy mládeže, zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník, ve znění pozdějších předpisů (*Úplné znění zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník, 2019*).

Tento stav, kdy jsou jednotlivé instituce v zajetí výlučně svého teoretického i legislativního pojetí problému, lze vztáhnout i na mnoho jiných situací, jakými jsou nálezy návykové látky ve škole, distribuce návykové látky ve školním prostředí či účast na vyučování pod vlivem návykové látky.

Zcela paradoxní je situace na středních školách, kde je situace nejkomplikovanější. Pro občana, který dovršil 15 let věku a dokončil povinnou devítiletou školní docházku, je studium střední školy právem, nikoliv povinností, a závisí pouze na jeho rozhodnutí, zda bude studovat či se zapojí do pracovního procesu či nikoliv. Donucení ke školní docházce v tomto věku je nepřipustné a to přesto, že z právního pohledu není dítě ještě plnou právní

osobností a veškeré povinnosti spojené s jeho výchovou, citovým, mravním a rozumovým vývojem nese zákonný zástupce, který vůči dospívajícímu má velké množství povinností plynoucích z různých právních předpisů. V praxi jsou patrné deficity proporcionality mezi právy a povinnostmi i nástroji, jak může zákonný zástupce svých povinností dostát. Zcela specifická situace se dotýká institucionální bezprizornosti dětí, které ukončí školní docházku v průběhu sedmé, osmé či deváté třídy základní školy, často mění místo školní docházky, které je odlišné a mnohdy často vzdálené od místa jejich trvalého bydliště i místní působnosti orgánu sociálně-právní ochrany dětí.

Ministerstvo práce a sociálních věcí v kontextu užívání návykových látek adolescenty uvádí ve své metodické příručce pro kurátory pro děti a mládež z roku 2016 zajímavou úvahu o míře samostatného rozhodování dětí: *„Dítě by pouze z důvodu své nezletilosti nebo dosud stále ještě omezené svéprávnosti nemělo být z hlediska možnosti činit samostatná a svobodná rozhodnutí o způsobu svého života v horším postavení než dospělý, pokud se míra jeho rozumové a volní vyspělosti ve vztahu k předmětu daného rozhodnutí výrazným způsobem neliší od rozumové a volní vyspělosti, kterou v dané otázce disponuje průměrný dospělý. Pokud jde o užívání návykových látek, lze přitom konstatovat, že míra vyspělosti, kterou v daných otázkách disponují především starší děti v období dospívání, se zásadně nebude významným způsobem lišit od míry rozumové a volní úrovně průměrných dospělých.“* (Metodická příručka pro kurátory pro děti a mládež, 2016)

Praktickým výsledkem uplatňování těchto přístupů je skutečnost, že v mezech mezi 15. a 18. rokem věku dítěte prakticky narůstají jeho autonomní práva, aniž by korespondovala s mírou jeho povinností a zákonnou odpovědností. Zákonní zástupci, s výjimkou mezních případů, které jsou u závažných asociálních a delikventních projevů rizikového chování a dítě končí v ústavní výchově z rozhodnutí soudu, mohou k regulaci chování svých dětí počítat výlučně s „měkkými“ nástroji, tedy participativním přístupem a nabídkou pomoci. Postoj orgánů sociálně-právní ochrany dětí k rizikovému chování tak lze velmi dobře charakterizovat tak, že dítě se tímto způsobem snaží sdělit především své potřeby, které jsou většinou dlouhodobě neuspokojovány.

Jak MŠMT, tak MPSV tedy ve svých strategických a metodických materiálech pracují s rizikovým chováním jako s pojmem, který umožňuje individualizovat ochranná, preventivní a resocializační opatření s jasným zřetelem k právům a svobodnému rozhodování dítěte. To je zcela jistě v pořádku, nicméně tyto individualizované přístupy postrádají sociální rozměr v tom smyslu, že se z opatření vytrácí jak hledisko veřejného

zájmu na řádné výchově a zdravém psychosociálním vývoji dítěte, tak má tento přístup deficit v oblasti prosociálního rozměru výchovy. Dysbalance mezi akcentem na práva a povinnosti i v uplatňování norem nese riziko zvyšování společenské tolerance k výchově egoisticky orientovaných jedinců, vědomých si pouze svých práv a selektivně uplatňujících své osobní nároky vůči ostatním a společnosti. V otázce povinností bohužel tento přístup podporuje spíše právní nihilismus a představu, že povinnosti je třeba dodržovat, pouze pokud se sám pro jejich dodržování rozhodnu či je to pro mě momentálně výhodné.

Pro ilustraci četnosti a rozložení projevů rizikového chování v populaci školní mládeže lze uvést počet řešených případů výskytu rizikového chování v ZŠ a SŠ ve školním roce 2018/2019, který je od roku 2016 ve spolupráci Kliniky adiktologie 1. LF UK a Národním ústavem vzdělávání (od 1. 1. 2020 - Národní pedagogický institut) realizován v rámci jednotného systému výkaznictví a sběru dat v oblasti školské prevence. Od spuštění systému se dosud registrovalo 3545 ZŠ a SŠ (66 % všech škol v ČR):

Tabulka č. 1 – Řešené projevy rizikového chování v prostředí ZŠ a SŠ, ve školním roce 2018/2019

Rizikové chování	ZŠ		SŠ		Celkem	
	Počet	Podíl (%)	Počet	Podíl (%)	Počet	Podíl (%)
Špatné vztahy mezi žáky	8 604	29,6	940	6,8	9 544	22,2
Užívání tabáku	2 065	7,1	4 221	30,3	6 286	14,6
Závažné porušení školního řádu	3 647	12,6	1 190	8,6	4 837	11,3
Záškolačství	1 718	5,9	2 916	21,0	4 634	10,8
Skryté záškolačství	1 960	6,8	1 056	7,6	3 016	7,0
Šikana	2 324	8,0	189	1,4	2 513	5,9
Vyloučení určitých jedinců z kolektivu	1 921	6,6	242	1,7	2 163	5,0
Užívání alkoholu	552	1,9	1 116	8,0	1 668	3,9
Útoky na pracovníky školy	1 228	4,2	334	2,4	1 562	3,6
Kyberšikana	1 099	3,8	313	2,2	1 412	3,3
Nelátkové závislosti	864	3,0	409	2,9	1 273	3,0
Sebepoškozování	611	2,1	111	0,8	722	1,7
Užívání konopných látek	196	0,7	424	3,0	620	1,4
Kriminální chování	410	1,4	99	0,7	509	1,2
Projevy rasismu a xenofobie	378	1,3	39	0,3	417	1,0
Rizikové sexuální chování	366	1,3	28	0,2	394	0,9
Rizikové chování ve sportu	283	1,0	59	0,4	342	0,8
Zanedbávání, zneužívání, týrání dítěte	289	1,0	24	0,2	313	0,7
Rizikové chování v dopravě	270	0,9	34	0,2	304	0,7
Poruchy příjmu potravy	192	0,7	103	0,7	295	0,7
Užívání dalších návykových látek (mimo tabák, alkohol a konopné látky)	42	0,1	67	0,5	109	0,3
Celkem	29 019	100,0	13 914	100,0	42 933	100,0

Zdroj: Klinika adiktologie 1. LF UK a VFN (2019)

Nejčastěji řešeným rizikovým chováním v ZŠ a SŠ ve školním roce 2018/2019 byly špatné vztahy mezi žáky (22,2 % případů), užívání tabáku (14,6 %) a závažné přestupky vůči školnímu řádu (11,3 %).

Rizikové chování na ZŠ a SŠ se liší, na ZŠ byly nejčastěji řešeny špatné vztahy mezi žáky (29,6 % případů), závažné porušení školního řádu (12,6 %) a šikana (8,0 %). Na SŠ bylo nejčastějším rizikovým chováním užívání tabáku (30,3 %), záškoláctví (21,0 %) a závažné porušení školního řádu (8,6 %). Nejčastěji řešenými případy užívání návykových látek bylo užívání tabáku (6286 žáků) a užívání alkoholu (1668 žáků). Užívání konopných látek bylo řešeno u 620 žáků a užívání ostatních návykových látek u 109 žáků ze všech ZŠ a SŠ, které výkaz vyplnily.

Užívání návykových látek bylo výrazně častější na SŠ a v odpovídajících ročnících osmiletých gymnázií. Nejčastěji byly případy užívání návykových látek celkem řešeny ve 3. ročníku SŠ / septimě osmiletých gymnázií (celkem 1783 případů), užívání tabáku a konopných látek bylo nejčastěji řešeno ve 2. ročníku SŠ / sextě osmiletých gymnázií (1278 případů, resp. 133 případů). (*Výroční zpráva o stavu ve věcech drog, 2019*)

Činitelé formální sociální kontroly zaměřeni na formální řešení projevů rizikového chování prostředky, které jsou legitimní, v praxi narážejí na skutečnost, že další spolupůsobící aktéři nesdílí při své činnosti společné cíle. To se projevuje nejčastěji u nestátních a neziskových organizací, které se negativně vymezují k oficiálním institucím i normám jako takovým a tento postoj nezřídka využívají jako kontaktní strategii pro práci s klienty, a naopak mnohdy existuje odstup, který si státní instituce od nestátních a neziskových udržují.

V praxi se tato nekomunikace a nesoulad, projevuje nejčastěji v těchto oblastech:

- jednotliví aktéři nevědí o kompetencích dalších institucí a ani je to nezajímá;
- poskytování informací i v rámci oznamovací povinnosti vystavují testu proporcionality s vlastními etickými měřítky;
- všichni čekají, až se něco stane, doufají v nespornou, prokázanou a nekomplikovanou situaci, kterou nejlépe vyřeší někdo jiný;
- instituce úzkostlivě dodržují formální postup v obavě z konfrontace s nátlakovými skupinami, domáhajícími se svých domnělých či skutečných práv.

To, že se tím oddaluje skutečné řešení či naděje na zachycení projevů rizikového chování již v počátečním stadiu, je více než zřejmé.

II. PRAKTICKÁ ČÁST

4 METODOLOGIE VÝZKUMU

Tématem rigorózní práce je sociální kontrola a prevence v kontextu rizikového chování v oblasti zneužívání nelegálních návykových látek. V teoretické části jsme si vymezili pojmy, týkající se hodnot, norem a sociální kontroly. Byl popsán teoretický rámec vzniku sociálních patologií a projevů rizikového chování v adolescenci, včetně obecných rizikových a protektivních faktorů a možných členění preventivního působení.

V navazující výzkumné části se budeme nejprve zabývat specifikací výzkumného problému, stanovením výzkumného cíle a výzkumných otázek a následně zvolíme výzkumný postup a techniku sběru dat, včetně popisu výběru výzkumného vzorku, zpracování a analýzy dat.

Smyslem výzkumného šetření této práce je identifikovat a v maximální míře porozumět faktorům, které ovlivňují aplikační praxi formální sociální kontroly v kontextu vzniku a rozvoje rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci. Záměrem výzkumu je zachytit a popsat definovaný jev z pohledu samotných aktérů formální sociální kontroly a získat tak perspektivu jejich východisek, názorů a postojů pro shromáždění maximálního množství informací, které dopomohou k bližšímu porozumění a odhalení podstaty zkoumaných jevů či nalezení nových vzájemných souvislostí.

4.1 Vymezení výzkumného problému a cíle výzkumu

Stanovení výzkumného problému předpokládá jasné vymezení toho, čemu se bude výzkum věnovat, přičemž bychom měli vycházet z definovaných výzkumných cílů. *„Je to obvykle něco, co se odehrává v sociální realitě a čemuž plně nerozumíme nebo s tím neumíme zacházet.“* (Švaříček, Šed'ová, 2007, s. 64-65). Podle Švece je výzkumný problém *„jasná a jednoznačná otázka nebo výrok, na kterou hledáme odpověď.“* (Švec, 2004, s. 43)

Výzkumný problém rigorózní práce lze formulovat jako otázku:

Co ovlivňuje efektivitu nástrojů a intervencí institucí formální sociální kontroly v souvislosti se vznikem a rozvojem rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci?

Cíl výzkumu

Identifikovat a popsat faktory, které ovlivňují výkon činností institucí formální sociální kontrolou v souvislosti s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z pohledu zástupců vybraných zainteresovaných profesních skupin.

Dílčí cíle výzkumu

- Zjistit, jaké faktory považují zástupci vybraných profesních skupin v daném kontextu pro vznik a rozvoj projevů rizikového chování za rozhodující;
- Zachytit, jak hodnotí zástupci vybraných profesních skupin aktuální kontrolní a regulační legislativu z pohledu její efektivity, účinnosti a deficitů;
- Identifikovat prostřednictvím návrhů zástupců vybraných profesních skupin změny s potenciálem zlepšení současného stavu.

4.2 Výzkumné otázky

Výzkumné otázky konkretizují a zužují výzkumný problém a jsou pro výzkum určující. Podmínkou formulace výzkumných otázek je jejich soulad s výzkumnými cíli a výzkumným problémem. (Švaříček, Šed'ová, 2007, s. 72-73). V souladu s hlavním výzkumným cílem jsme **hlavní výzkumnou otázku** definovali takto:

HVO Jaké faktory ovlivňují efektivitu nástrojů a intervencí institucí formální sociální kontroly při řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci?

V návaznosti na dílčí výzkumné cíle jsou stanoveny i dílčí výzkumné otázky, zvláště pro kvalitativní a kvantitativní část smíšeného výzkumného šetření:

Kvalitativní výzkum

- VO1** Jaké konkrétní faktory považují zástupci jednotlivých profesních skupin za rozhodující pro vznik a rozvoj projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci?
- VO2** Jaké jsou názory zástupců vybraných profesních skupin na stávající kontrolní a regulační legislativu z pohledu její využitelnosti, efektivity a deficitů?
- VO3** Jaké konkrétní oblasti změn identifikují zástupci vybraných profesních skupin jako oblasti s potenciálem zlepšení současného stavu?

Kvantitativní výzkum

- VO1** Jaké konkrétní faktory považují zástupci jednotlivých profesních skupin za rozhodující pro vznik a rozvoj projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci?

- VO2** Jaké konkrétní deficity spatřují zástupci vybraných profesních skupin při uplatňování svých kompetencí při řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci?
- VO3** V jakých oblastech spatřují zástupci vybraných profesních skupin potenciál ke zlepšení současného stavu?

4.3 Design výzkumu

Vzhledem k cíli práce a výzkumným otázkám, jsme uplatnili kombinaci kvalitativního a kvantitativního výzkumu, označovanou jako **metodu smíšeného výzkumu**. Dle Gavory je tento typ výzkumu vhodný i v případech, kdy je explorace a popis jevu v kvalitativní části výzkumu ověřován statistickým popisem výstupů kvantitativní části výzkumu. (Gavora, 2000, s. 37) Disman uvádí, že „*kvalitativní výzkum nám pomáhá rozumět pozorované realitě a kvantitativní výzkum testuje validitu tohoto porozumění.*“ (Disman, 2002, s. 291)

K významu kvalitativních výzkumných metod uvádí Kraus „*sociální realita je natolik složitá, že se neobejdeme bez kvalitativního hodnocení problému, které je spjata s kritickou reflexí a teoretickou interpretací získaných údajů. Žádný problém v oblasti sociálního výzkumu (na rozdíl od věd přírodních či technických) nemůže být řešen pouze kvantitativně.*“ (Kraus, 2008, s. 36)

V rámci výzkumu bylo použito **kombinování metod podle schématu QUAL > quan**, kdy výzkum začíná kvalitativní částí a kvantitativní část je použita pro ověření závěrů a upřesnění zjištěných údajů a míry jejich významnosti. (Hendl, 2008, s. 277) Jako hlavní je tedy ve smíšeném výzkumu zvolen výzkum kvalitativní za využití metody *polostrukturovaného rozhovoru*, který je doplňován kvantitativním výzkumem – *dotazníkem* s nominálním měřením.

4.3.1 Triangulace zdrojů dat a použitých metod

Triangulace v rámci kvalitativního výzkumu této práce se týká zdrojů dat, ale i použitých metod. Švaříček definuje triangulaci jako: „*proces použití rozličných pohledů za účelem vyjasnění významu pozorování (sběru dat) a interpretace a analýzy dat.*“ (Švaříček, 2007, s. 205). Hendl popisuje triangulaci jako postupy, kdy se „*různými metodami zkoumá stejný sociální jev nebo jeho daný aspekt, různými metodami se zkoumají různé aspekty jevu nebo dokonce různé jevy v daném případě.*“ (Hendl, 2005, s. 149)

Triangulace v rámci kvalitativní části smíšeného výzkumu této práce se týká zdrojů dat, ale i použitých metod. Pro analýzu faktorů ovlivňujících efektivitu nástrojů a intervencí formální sociální kontroly při řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci bylo využito polostrukturovaných rozhovorů s informanty z různých profesních skupin. Každý z informantů nahlíží zkoumanou problematiku jinou optikou, která odráží jeho vlastní názory, postoje a zkušenosti, díky kterým lze zkoumat jev z různých perspektiv. K zvýšení validity přispěl také konzistentní přístup při kódování a analýze dat a využití metody členského ověřování u informantů pro snížení úrovně významového zkreslení sdělených informací. Pravdivost výzkumu dokládají i užívané přímé citace z textu, které dokreslují autentickou perspektivu informantů. Dalším prvkem zvyšujícím validitu výzkumu, bylo využití techniky členského dotazování, kdy účastníci výzkumu eliminovali možná významová zkreslení svých výroků způsobená záznamem rozhovorů autorizací přepisů svých rozhovorů.

4.3.2 Etika výzkumu

Při přípravě i vlastní realizaci výzkumu jsme dbali i na jeho etický rozměr. V *kvalitativní části smíšeného výzkumu* byly všem informantům detailně vysvětleny záměry, cíle a metody výzkumného šetření s akcentem anonymní a dobrovolný charakter účasti na výzkumu a právu kdykoliv svou účast na něm odvolat. Všichni informanti dobrovolně podepsali informovaný souhlas (vzor příloha PII), ve kterém vyjádřili svou vůli se na výzkumu podílet a souhlasili i s nahráním rozhovoru na záznamové zařízení. Byly jim zaslány hrubé transkripty rozhovorů k autorizaci, a tak byli seznámeni i se zdroji, které byly předmětem vlastní analýzy dat. V *kvantitativní části smíšeného výzkumu* byli respondenti požádáni o dobrovolnou účast ve výzkumu a byli seznámeni s parametry výzkumu, dobrovolností a možnostmi svou účast kdykoliv odvolat. Zároveň byli ujištěni, že bude zachována jejich anonymita.

Specifické etické otázky jsou spojeny i s vlastním tématem práce a jeho výzkumným uchopením. Problematika objektivit výzkumů, které se dotýkají nelegálních návykových látek obecně, je dlouhodobě předmětem široké odborné diskuse, která se zabývá především hodnotovou neutralitou výzkumu a promítáním kritérií převzatých například z náboženství nebo politiky. Uhl odlišuje faktické soudy, etické a hodnotové soudy, přičemž uvádí, že faktické soudy nelze odvodit z etických. (Uhl, 2008, s. 8) Vědecká východiska jsou často spojována s moralistickými předsudky, ideologickými postoji, kulturním a historickým

kontextem a svádějí k zjednodušování. Pro plně liberální i represionistický přístup v nástrojích a intervencích protidrogových politik lze najít oporu v odborné literatuře. Tradice určitého vědního nebo profesního oboru s sebou vždy nese nějaký způsob nazírání na zkoumaný jev, který ovlivňuje teoretické přístupy i vědecké metody.

Hartnoll (2008) nabízí dělení paradigmatických přístupů k drogové problematice a dokládá tím, že ani vědecká paradigma nelze v této oblasti vnímat jako hodnotově neutrální:

- *Biomedicínské a klinické paradigma* – vycházející z biomedicínské praxe a biomedicínského výzkumu;
- *Paradigma veřejného zdraví* – zohledňováno je populační hledisko. Zahrnují patogenní model nemoci, jež klade důraz na potírání rizikových faktorů a léčbu nemoci a salutogenní přístup, kdy je kladen důraz na protektivní faktory;
- *Sociologická a ekonomická paradigma* – zahrnují řadu různých modelů, obvykle orientovaných na normalizaci užívání nelegálních drog ve společnosti s odůvodněním, že důsledkem bude snižování společenských nákladů, stigmatizace a jiných návazných škod;
- *Striktně zákonná paradigma* – vykazují nulovou toleranci vůči užívání drog ve společnosti a akcentují nutnost dodržování norem.

(Hartnoll, 2008, s. 34-40)

Autor práce si plně uvědomuje rizika plynoucí z ideologizujícího pohledu na zkoumanou problematiku a snaží se držet věcného a analytického pohledu, který se vyhýbá krajnostem a s maximálně možnou objektivitou popisuje a analyzuje zkoumaný jev zvolenými metodami.

4.4 Deskripce kvalitativní části smíšeného výzkumu

Pro kvalitativní část výzkumu jsme si za metodu sběru dat zvolili **rozhovor**. Touto velmi častou metodou kvalitativního výzkumu lze s vyšší mírou vhledu v kontextu výzkumného záměru porozumět subjektivním názorům, postojům, motivům a perspektivě jednotlivých informantů při zkoumání konkrétního jevu. Pro účely tohoto výzkumného šetření byl zvolen *polostrukturovaný rozhovor*, který se opírá o předem připravená témata a otázky. (Miovský, 2006, s. 156-157)

Hendl tento typ rozhoru označuje jako rozhovor pomocí návodu. „*Návod k rozhovoru představuje seznam otázek nebo témat, jež je nutné v rámci interview probrat.*“ (Hendl, 2005, s. 174) Tento typ rozhovoru je náročný na zkušenost tazatele i respondenta a otázky je možné klást v různém pořadí tak, aby byla probrána témata, která korespondují s cílem práce a výzkumnými otázkami a zároveň dává tazateli i informantovi prostor pro jejich uchopení. „*Současně umožňuje provést rozhovory s několika lidmi strukturovaněji a ulehčuje jejich srovnání.*“ (Hendl, 2005, s. 174)

Prostřednictvím rozhovoru (interview), v souladu s výzkumným cílem a výzkumnými otázkami zjišťovány názory respondentů z řad zainteresovaných profesních skupin na rozhodující faktory, které ovlivňují vznik a rozvoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci, stav stávající kontrolní a regulační legislativy z pohledu její využitelnosti, efektivity i deficitů a popsány návrhy na možné změny s potenciálem zlepšení současného stavu.

Rozhovor byl strukturován do tří tematických okruhů, které korespondují s vytýčenými výzkumnými otázkami:

1. Významné faktory vzniku a rozvoje rizikového chování
2. Efektivita, účinnost a deficity nástrojů formální sociální kontroly
3. Návrhy změn s potenciálem zlepšení současného stavu

Pro vlastní rozhovor byl sestaven rámcový scénář rozhovoru, který tvořil podle jednotlivých vytýčených tematických okruhů základní osu rozhovoru:

1. Zkušenost s projevem rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci odrazem vlastní profesní specializace.
2. Zhodnocení rizikových faktorů uvedeného rizikového chování z pohledu významnosti.
3. Zhodnocení protektivních faktorů uvedeného rizikového chování z pohledu významnosti.
4. Popis limitů činitelů formální sociální kontroly v předcházení a řešení projevů uvedeného typu rizikového chování z pohledu profesní specializace.
5. Identifikace dysfunkčních oblastí v uvedených souvislostech v systému pomoci a sankce.

6. Odhad míry vlivu sociální kontroly na vznik a rozvoj předmětného rizikového chování v adolescenci.
7. Identifikace efektivních a neefektivních nástrojů k ovlivnění rizikového chování v daných souvislostech.
8. Vnímané nevyužité příležitosti pro ovlivnění vzniku a projevů předmětného typu rizikového chování.
9. Identifikace oblastí s potenciálem potenciál změny současného stavu k lepšímu.

Konstrukci témat a formulaci otázek rozhovoru předcházela fáze tzv. „*preinterview*“, které posloužilo k přípravě vlastního rozhovoru. Cílem tohoto postupu bylo zjištění míry otevřenosti potenciálních informantů k projevu vlastních názorů a postojů k výzkumným tématům a zjištění ochoty účastnit se výzkumného šetření. Preinterview probíhaly formou osobních setkání s oslovenými potenciálními informanty, splňujícími uvedená předem vytyčená kritéria přímého záměrného výběru, kterým byl představen výzkumný projekt, jeho cíl a zvolené nástroje. Potenciální informanti byli seznámeni se zamýšlenou výzkumnou metodou, formou zpracování získaných dat i se způsobem anonymizace jejich osobních dat. Dále jim bylo v obecných rysech nastíněno tematické směřování rozhovoru. Celkem bylo emailem či telefonicky osloveno 24 možných informantů, s 10 se uskutečnilo osobní preinterview, které vedlo i k úpravě některých témat rozhovoru. Z těchto vytipovaných informantů byl nakonec vybrán výzkumný vzorek kvalitativní části výzkumu.

Ve fázi tzv. „*postinterview*“, byla využita technika členského ověřování jako kritérium důvěryhodnosti dat (Švaříček, Šedřová, 2007), kdy byly závěry výzkumu zaslány elektronickou poštou všem účastníkům výzkumu s možností se k nim vyjádřit a provést jejich hodnocení. Zaslání transkriptů rozhovorů sledovalo i etický rozměr, kdy byli informanti touto formou seznámeni s konkrétním předmětem analýzy.

4.4.1 Výzkumný vzorek kvalitativní části smíšeného výzkumu

Kvalitativní výzkum preferuje záměrný výběr výzkumného vzorku. Výběr se odvíjí od definovaného výzkumného problému a výzkumné otázky. Cílem sestavení výzkumného souboru je reprezentace zkoumaného jevu, což jsou v případě tohoto výzkumu faktory ovlivňující projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci v kontextu efektivity, účinnosti a deficitů využívaných nástrojů a intervencí formální sociální kontroly.

Do výběrového souboru výzkumu byli tak vybráni informanti dle předem připravených kritérií:

- *příslušnost k jedné z vybraných profesních skupin* – soudce, státní zástupce, policista Policie České republiky Služby kriminální policie a vyšetřování – specialista na drogovou trestnou činnost, ředitel základní školy, školní metodik prevence, zaměstnanec orgánu sociálně právní ochrany dětí, kurátor pro děti a mládež, lékař pro děti a dorost, zaměstnanec nestátní a neziskové organizace orientované na drogové služby a prevenci rizikového chování, výchovný pracovník dětské či mládežnické organizace pracující s dětmi a mládeží celoročně;
- délka praxe v oboru delší než 20 let;
- informovaný souhlas s poskytnutím rozhovoru.

Od dalších zamýšlených kritérií, která byla orientována na vlastní rodičovskou zkušenost či bezprostřední osobní či blízkou zkušenost s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami, bylo pro jejich etickou spornost v rámci přípravy rozhovoru (preinterview) upuštěno.

O výběru vhodných informantů rozhodl úsudek výzkumníka na základě výběrových podmínek. S vybranými zástupci jednotlivých profesních skupin má výzkumník dlouholetou zkušenost a profesní vazby, které se odehrávají v rámci případové mezioborové spolupráce i lektorských či přednáškových aktivit dalšího odborného vzdělávání na území celé České republiky. Představitelé některých vybraných profesních skupin jsou obecně vysoce zdrženliví při projevování svých osobních názorů, postojů a motivací mimo výkon své profese, a to i pro účely výzkumu. O to více oceňujeme jejich ochotu se výzkumu zúčastnit.

Finální výzkumný vzorek kvalitativní části smíšeného výzkumu tvořilo 6 informantů:

Tabulka č. 2: Přehled účastníků výzkumu a jejich základní charakteristiky

(vlastní zdroj, 2020)

informant	profese	vzdělání	délka praxe	pohlaví	kraj působnosti	místo rozhovoru
P	policista	VŠ	28 let	M	Ústecký	pracoviště
Ř	ředitel základní školy	VŠ	25 let	M	Olomoucký	bydliště
ŠMP	školní metodik prevence základní školy	VŠ	29 let	Ž	Moravskoslezský	bydliště
OSPOD	zaměstnanec OSPOD	VŠ	24 let	Ž	Karlovarský	pracoviště
NNO	zaměstnanec NNO	VŠ	25 let	M	Praha	pracoviště
DMO	výchovný pracovník dětské či mládežnické organizace	VŠ	27 let	M	Středočeský	bydliště

4.5 Deskripce kvantitativní části smíšeného výzkumu

V navazující kvantitativní části smíšeného výzkumu jsme použili techniku dotazníkového šetření, jako výzkumný nástroj k ověření významnosti některých závěrů, plynoucích z dat zjištěných kvalitativní výzkumnou metodou. Chráska (2007, str. 163) popisuje dotazník jako „soustavu předem připravených a pečlivě formulovaných otázek, které jsou promyšleně seřazeny a na které dotazovaná osoba (respondent) odpovídá písemně.“

Tematické okruhy i otázky dotazníku byly konstruovány v souladu s vytýčeným výzkumným cílem, hlavní výzkumnou otázkou i dílčími výzkumnými otázkami, se zaměřením na zjištění postojů respondentů k potenciálu faktorů a nástrojů formální sociální kontroly, ovlivnit vznik a rozvoj projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci, zachycení názorů na stávající nástroje formální sociální kontroly z pohledu jejich využitelnosti, efektivity a deficitů a identifikaci oblastí s potenciálem zlepšení současného stavu. Při konstrukci jednotlivých otázek dotazníku byla použita i zjištění získaná v kvalitativní části smíšeného výzkumu.

Dotazník byl rozdělen na tři tematické části: rizikové faktory, kontrolní a regulační legislativa a návrhy změn s potenciálem zlepšení současného stavu. Dotazník (vzor dotazníku, viz příloha P I) byl uvozen informačním dopisem, ve kterém byli respondenti požádáni o účast na výzkumu, byl jim vysvětlen účel a zamýšlené využití dat a nabídnuta zpětná vazba. Úvodní část dotazníku obsahovala demografické otázky, zjišťující informace o respondentech z hlediska pohlaví, příslušnosti k profesní skupině, kraji, ve kterém působí, délce odborné praxe a vzdělání. Bylo využito 30 položkového dotazníku Likertova typu, kdy respondenti vyjadřovali na pětibodové škále postoj k otázce mírou souhlasu: „souhlasím“, „spíše souhlasím“, „spíše nesouhlasím“, „nesouhlasím“, „nevím“. V uzavřených škálových otázkách mohli respondenti volit variantu, jež se nejvíce blíží jejich názoru či postoji. V každém tematickém bloku měl respondent možnost doplnit vlastní názor či poznámku k jakékoliv položené otázce. Před finalizací a distribucí dotazníku bylo provedeno pilotní šetření, které směřovalo k ověření srozumitelnosti užitých formulací a vlastní funkčnosti dotazníku. Pro provedení pilotáže byly využity kontaktní osoby tazatele v jednotlivých profesních skupinách, se kterými byly konzultovány tematické okruhy a formulace jednotlivých otázek dotazníku z pohledu jejich srozumitelnosti a jednoznačnosti. Dotazník byl zpracován jako šablona v programu Microsoft Word s využitím aktivních prvků u položek: pohlaví, profese, kraj, délka praxe, vzdělání a zájem o zpětnou vazbu.

K analýze demografických dat bylo využito popisné statistiky. Vyhodnocení výzkumných otázek bylo provedeno za využití nominálního měření. Výstupem jsou grafy s absolutní a relativní četností a komentáře, ve kterých jsou využity citace poznámek a doplnění respondentů k jednotlivým otázkám.

Při konstrukci dotazníku a přípravě i realizaci výzkumného šetření se autor práce pokusil identifikovat i ty faktory, které mohou výsledky šetření ovlivňovat či zkreslovat. Tyto faktory lze charakterizovat takto:

- volba záměrného, a nikoliv náhodného výběru respondentů vylučuje reprezentativnost výzkumného vzorku;
- lze předpokládat, že u respondentů mohlo dojít k ovlivnění výzkumníkem, se kterým se při výkonu své profese setkali a jehož obecné postoje k dané problematice jsou jim známy;

- nestandardizovaný dotazník vlastní konstrukce s otázkami odrážejícími pouze témata formulovaná reprezentanty oslovených profesních skupin mohou opomíjet i další pro zobecnění nutné faktory obdobné nebo i vyšší míry významnosti;
- časový harmonogram výzkumu byl limitujícím faktorem pro rozšíření výzkumného vzorku nebo nastavení delšího časového období pro odevzdání vyplněného dotazníku, což se mohlo projevit na parametru jeho návratnosti.

4.5.1 Výzkumný vzorek kvantitativní části výzkumu

Výzkumný soubor pro dotazníkové šetření byl vybrán metodou tzv. „*záměrného výběru*“. Dle Reichla se jedná o výběr účelový (úsudkem), kdy si „*výzkumník znalý kontextů zkoumané problematiky vybere prvky sám.*“ (Reichel, 2009, s. 138)

Do výběrového souboru výzkumu byli tak vybráni respondenti dle kritérií:

- *příslušnost k jedné z vybraných profesních skupin* - soudce, státní zástupce, policista Policie České republiky Služby kriminální policie a vyšetřování – specialista na drogovou trestnou činnost, ředitel základní školy, školní metodik prevence, zaměstnanec orgánu sociálně právní ochrany dětí, kurátor pro děti a mládež, lékař pro děti a dorost, zaměstnanec nestátní a neziskové organizace orientované na drogové služby a prevenci rizikového chování, výchovný pracovník dětské či mládežnické organizace pracující s dětmi a mládeží celoročně;
- souhlas s účastí ve výzkumném šetření.

Dotazník byl rozeslán koncem září 2020 elektronickou poštou 100 respondentům z uvedených 10 profesních skupin. Konkrétní respondenti byli vytipováni po předchozí telefonické dohodě s kontaktními osobami z jednotlivých profesních skupin, které výzkumník zná, a které dodaly tazateli kontaktní informace. Díky dlouholeté vysoké frekvenci setkávání autora práce s představiteli vybraných profesních skupin i neocenitelné pomoci kontaktních osob v jednotlivých profesích, bylo k termínu 12. 10. 2020, stanovenému pro návratnost dotazníků s ohledem na časový harmonogram výzkumu, docíleno 87% návratnosti dotazníku prostřednictvím elektronické pošty. Za vyplnění dotazníku jsme respondentům poděkovali a opětovně nabídli zpětnou vazbu formou zaslání výstupů výzkumu.

5 ANALÝZA DAT A JEJICH INTERPRETACE

5.1 KVALITATIVNÍ ČÁST SMÍŠENÉHO VÝZKUMU

Samotné výzkumné rozhovory se uskutečnily od 24. 8. 2020 do 21. 9. 2020 po předchozí emailové či telefonické domluvě nejčastěji na pracovišti informantů či v místě jejich bydliště v Ústeckém, Olomouckém, Moravskoslezském, Karlovarském, Středočeském kraji a hlavním městě Praze. V úvodu rozhovoru došlo k zjištění základních demografických informací, informantům byl vysvětlen cíl výzkumu, jeho průběh i postup zpracování získaných dat. Byly zodpovězeny všechny doplňující dotazy, které se týkaly především oblasti ochrany osobních údajů, obav z možného zveřejnění rozhovoru či zneužití vzniklého audiozáznamu. Účastníci byli ujištěni, že výzkum bude realizován i v souladu s etickými dimenzemi jako je jeho důvěrnost a anonymita, informovaný souhlas, svoboda odmítnutí či odvolání souhlasu s účastí ve výzkumu a participace na jeho výsledcích a závěrech. (Švaříček, Šedřová, 2007) Následně byly všechny rozhovory uskutečněny dle připraveného rámcového scénáře rozhovoru a nahrány na digitální záznamové zařízení. Nejkratší rozhovor trval 37:21 minut, nejdelší 54:11 minut. Během celého rozhovoru jsme si činili poznámky ke klíčovým myšlenkám a úvahám informanta. Pro zachování autenticity byly rozhovory vedeny s maximální citlivostí a do spontánní řeči informanta bylo vstupováno jen pro uvedení každé tematické oblasti dle rámcového scénáře rozhovoru, výjimečně pouze dodatečnými navazujícími otázkami k objasnění myšlenek a postojů či nehodnotícími aktivizačními komentáři. Rámcový scénář sloužil spíše jako kostra rozhovoru a tematická ohraničení a nijak neomezoval ani neovlivňoval informanty v uchopení tématu a šíři odpovědi. Rozhovory byly ukončeny tzv. „ukončovacími otázkami“ (*Je něco, co jsme v rozhovoru nezmínili je to podle Vás důležité?, Chtěl/a byste ještě něco doplnit nebo zdůraznit? Chtěl/a byste se na něco zeptat Vy?*). Výzkumník ukončil rozhovor ve chvíli, kdy již nepřinášel nové informace vztažené k tematickým okruhům a usoudil, že došlo k nasycení tématu daty.

Všechny záznamy byly následně doslovně přepsány jako hrubý transkript pro účely dalšího zpracování. Byla provedena redukce prvního řádu, kdy byly odstraněny nepodstatné výrazy, slovní vata a osobní informace. Transkript byl zaslán elektronickou poštou informantům k autorizaci a případným úpravám. Informanti zaslali transkripty elektronickou poštou zpět a vyjádřili souhlas s jeho zněním.

5.1.1 Charakteristika výzkumného souboru

Pro úplnost uvádíme stručnou charakteristiku výzkumného souboru. Jedná se převážně o demografická data, zjišťovaná při navazování kontaktu s informanty a v průběhu přípravy vlastního rozhovoru. S ohledem na anonymitu účastníků výzkumu a důvěrnost osobních údajů, uvádíme jen parametry, které nemohou vést k jejich individuální identifikaci.

Informant č. 1 – výchovný pracovník dětské a mládežnické organizace

Muž, 46 let, vysokoškolské vzdělání technického směru (Ing.). S dětmi a mládeží pracuje celoročně déle než 27 let formou oddílových schůzek a výprav. Spolupřádá letní dětské tábory, spolupracuje s OSPOD při integraci dětí ze sociálně vyloučených lokalit do volnočasových aktivit své organizace. Pro účely výzkumu označován zkratkou **DMO**.

Informant č. 2 – zaměstnankyně nestátní neziskové organizace orientované na poskytování služeb uživatelům nelegálních návykových látek

Žena, 48 let, vysokoškolské vzdělání, obor sociální práce v magisterském studijním programu. V průběhu své praxe (25 let) pracovala v terénních službách i nízkoprahových zařízeních určených pro uživatele nelegálních návykových látek. V současnosti se zabývá organizací nízkoprahových služeb ve své organizaci. Aktuálně si rozšiřuje kvalifikaci pro psychoterapeutickou odbornost. Pro účely výzkumu označována zkratkou **NNO**.

Informant č. 3 – sociální pracovnice orgánu sociálně-právní ochrany dětí

Žena, 52 let, vysokoškolské vzdělání, obor speciální pedagogika v magisterském studijním programu. V oboru pracuje 24 let. V průběhu praxe pracovala jako speciální pedagog v diagnostickém ústavu i jako kurátor pro děti a mládež. V současnosti se nejčastěji zabývá případovou prací s klienty a jejich rodinami a kolizním opatrovnictvím. Angažuje se v organizaci preventivních programů pro děti. Pro účely výzkumu označována zkratkou **OSPOD**.

Informant č. 4 – policista Policie České republiky, specialista Služby kriminální policie na drogovou trestnou činnost

Muž, 49 let, vysokoškolské vzdělání, obor bezpečnostně-právní činnost v magisterském studijním programu. U Policie České republiky slouží 28 let. Začínal na místním oddělení v hlídkové službě, potom pracoval jako zpracovatel trestních spisů. V současnosti se zabývá vyhledáváním, odhalováním a vyšetřováním drogové trestné činnosti jako kriminalista. Ve

volném čase pracuje jako trenér žákovského fotbalového mužstva. Pro účely výzkumu označována zkratkou **P**.

Informant č. 5 – ředitel základní školy

Muž, 58 let, vysokoškolské vzdělání, obor učitelství v magisterském studijním programu, aprobace matematika, fyzika. Ve školství pracuje 33 let. V průběhu své praxe učil postupně na třech různých základních školách. Ve svém volném čase vede zájmový kroužek v Domě dětí a mládeže. Pro účely výzkumu označována zkratkou **ŘZŠ**.

Informant č. 6 – školní metodička prevence na základní škole

Žena, 49 let, vysokoškolské vzdělání v oboru sociální pedagogika v magisterském studijním programu. Vyučuje ekonomické předměty. Absolvovala postgraduální studijní program pro školní metodiky prevence. Ve školství pracuje 22 let. V současnosti pracuje na základní škole, která je spádová i pro dvě sociálně vyloučené lokality. Pro účely výzkumu označována zkratkou **ŠMP**.

5.1.2 Zpracování a interpretace dat

Pro zpracování kvalitativních dat získaných rozhovory s informanty byla zvolena **zakotvená teorie** (Strauss a Corbinová, 1999). Výpovědi informantů byly vnímány jako odraz profesní zkušenosti zástupců vybraných profesních skupin s realitou aplikační praxe při uplatňování nástrojů a intervencí formální sociální kontroly při řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci. Transkripty rozhovorů byly podrobeny analýze, za využití **třístupňového kódování – otevřeného, axiálního a selektivního**. (Strauss a Corbinová, 1999, s. 14-20) Otevřené kódování jsou podle Švaříčka a Šed'ové, (2007, s. 211) takové operace, které „*umožňují údaje rozebrat, konceptualizovat a složit jiným způsobem. Při otevřeném kódování je text rozbit na jednotky, kterým jsou přiřazena jména, a s takto nově fragmentovaným textem výzkumník dále pracuje*“. Miovský zdůrazňuje, že při využití techniky otevřeného kódování díky konceptualizaci a opětovnému skládání zjištěných údajů přechází výzkumník z deskriptivní roviny do úrovně hledání nějakého jevu, který by zůstal při pouhé deskripci skrytý. (Miovský, 2006, s. 228-229)

Pro snazší práci s textem byly jednotlivé řádky transkriptu očíslovány a v pravém sloupci ponechán prostor pro poznámky v rámci **otevřeného kódování**. Při použití otevřeného kódování byly jednotlivé rozhovory kódovány zvlášť, následně byly všechny kódy

seskupeny a kategorizovány. Jako kódy jsme použili jak odborné termíny a ustálená slovní spojení, tak „*in vivo*“ kódy, které použili sami informanti. Pro svou obsáhlost nejsou transkripty všech rozhovorů součástí práce ani příloh, byly založeny do deníku výzkumníka. Příklad otevřeného kódování transkriptu je uveden v Příloze č. III. Kategorizovaný systém kódů interpretujeme v rámci výzkumného textu technikou vyložení karet s použitím citací jednotlivých informantů, kteří jsou označeni zkratkou a číslem řádku (*např. Ř 110-112 – ředitel základní školy, řádek 110-112*). Pro účely **axiálního kódování** byly kódy vzniklé otevřeným kódováním znovu fragmentovány a uspořádány v souladu s kódovacím paradigmatem, které zahrnuje: ***příčinné podmínky, jev, kontext, intervenující podmínky, strategie jednání a interakce a následky***. Výsledkem axiálního kódování je paradigmatický model. (Strauss, Corbinová, 1999, s. 70-77)

Třetím typem kódování, které vede k vytvoření zakotvené teorie je **selektivní kódování**. Miovský (2006, s. 230) vymezuje selektivní kódování: „*Selektivní kódování je proces, kdy po výběru (identifikaci) centrální kategorie tuto kategorii systematicky uvádíme do vztahu s ostatními popsány kategorie*mi.“ Součástí tohoto analytického postupu je podle něj zkoumání vztahů, jejich zpětné ověřování, rozvíjení a konceptualizace, v rámci, které prohlubujeme jejich popis a výklad. Miovský také uvádí pět kroků, které vedou k vytvoření zakotvené teorie, kterými jsou: ***podrobné vyložení kostry příběhu, uvedení pomocných kategorií do vztahu ke kategorii centrální, popis a výklad vzájemných vztahů mezi kategoriemi na dimenzionálních škálách, ověřování popsanych vztahů s původními údaji a doplnění, upřesnění či rozvíjení kategorií dle potřeby***. (Miovský, 2006, s. 231)

5.1.3 Otevřené a axiální kódování

Za využití techniky otevřeného kódování jsme získali **75** kódů, které jsme následně spojovali, rozdělovali, případně nahrazovali jinými názvy. Kódy byly podřazeny do **12** kategorií, mezi kterými jsme následně hledali nové souvislosti a vztahy. Jednotlivé kategorie byly podřazeny schématu paradigmatickému modelu. (viz. tabulka č. 3)

Tabulka č. 3: Paradigmatický model (vlastní výzkum, 2020)

Příčinné podmínky	Jev (ústřední kategorie)	Kontext	Intervenující podmínky	Strategie jednání a interakce	Následky
Rodina, dítě a jeho volný čas (1)	Efektivita nástrojů a intervencí (4)	Synergie směřování pomoci i sankce (5)	Sociální kontrola (6)	Spolupráce institucí (9)	Projevy rizikového chování spojeného s nelegálními NL (12)
Dostupnost drog (2)			Společenská tolerance (7)	Lidské zdroje (10)	
Legislativa (3)			Úroveň vymáhání dodržování norem (8)	Prevence a volnočasové aktivity (11)	

Kategorie č. 1. RODINA, DÍTĚ A JEHO VOLNÝ ČAS

Tato kategorie byla v rámci paradigmatického modelu posouzena jako příčinná podmínka. Do kategorie bylo sloučeno celkem 10 kódů: **rodina, osobnostní dispozice, dohled, pravidla, výchovný styl, odměny a tresty, životní styl, vzory, vrstevnické skupiny, volný čas**

Informanti reflektují ve svých výpovědích zásadní význam rodinné výchovy „*Pokud se (rodič) o dítě přiměřeně nezajímá, nezajímá se o skladbu a kvalitu jeho volného času, školní úspěšnost, nevede ho k zodpovědnosti za následky svého chování, k povinnostem v domácnosti a slušnému chování, dítě přebírá vzorce chování od svých vrstevnických idolů, které mohou být patologické.*“ (Ř 21-26) „*Asi je to mix osobnostního nastavení, vlivu rodinného prostředí, příležitosti, konvence ve vrstevnické referenční skupině a vztahu k drogám v celé společnosti. Je to trochu dané i školou a okruhem zájmů dítěte a rozhodně rodiči, jak moc mají dítě pod dohledem a do jakého věku.*“ (NNO 28-36) „*Způsoby chování odporované v rodině jsou asi zásadním faktorem toho, jestli se bude dítě vyvíjet jako většina ostatním nebo se bude posouvat na trajektorii směrem k sociálnímu vyloučení, patologii a trestné činnosti.*“ (P 30-34) „*Rozhodně rodinné prostředí, nepodnětné, patologické nebo přepečující. Děti, které nemají žádné nebo patologické zázemí jsou ponechány sami sobě a působení vrstevníků a přebírají vzorce chování skupiny a její preference.*“ (OSPOD 22-26) „*Za základní problém považuju nekontrolovaný volný čas dětí,*

nezájem či nedostatek času na to, aby rodiče věděli kam, s kým a za jakým účelem dítě chodí. Určitě i malé zapojení dětí do běžných domácích povinností. Určitě a rozhodně působí příklad. Rodičů, učitelů, trenérů, vedoucích. Děti potřebují vzory, a pokud jim nenabídneme takové vzory, které je zaujmou, najdou si svoje. Myslím si, že těžiště rizika s drogami v adolescenci se týká dětí z rodin, které se prostě o děti nezajímají, sami drogy užívají nebo k nim mají tolerantní postoj a jejich výchova je liberální bez pravidel a jasně vymezených povinností.“ (DMO 32-41, 64-67) Samozřejmě také nesmírně záleží na konkrétní rodině, krátkodobé výpadky v péči o dítě, dohledu nad ním nebo ovlivňováním jeho volného času nemusí a v praxi mnohdy ani není důsledkem rodinné patologie, ale spíš nedostatkem času, ekonomickými problémy, vztahovými problémy mezi rodiči a nezvládáním výchovy jako takové.“ (P 75-81) Specifický pohled na zkušenost s rodiči uvádí informantka ze spádové školy pro vyloučené lokality. „Zásadním rizikem pro naše děti je prostředí, ve kterém vyrůstají. Rodiče sami nemají žádoucí vzorce chování, nemohou sloužit dětem za příklad v otázce přístupu ke vzdělání, životním stylem, ani pracovními návyky. Děti jsou ponechávány svému osudu a partám, složeným z různě starých dětí. V těchto partách jsou drogy dostupné, dítě se seznámí s drobnou trestnou činností, alkoholem i cigaretami. V mnoha rodinách vidí děti užívání drog i chování pod jejich vlivem, Od mala mluví vulgárně a mají agresivní projevy, které odráží potřebu se prosadit v konkurenci mnoha sourozenců ve velkých rodinách.“ (ŠMP 23-44) Trávení volného času v rámci vrstevnických skupin v adolescenci je považováno za typ prostředí, ve kterém dochází k prvním kontaktům s nelegální návykovou látkou, nejčastěji prostřednictvím vrstevnické distribuce. Vrstevnické skupiny s žádoucími vzorci chování a pozitivními vzory, jsou naopak považovány za významný faktor protektivní. „Z mého pohledu iniciačním rizikovým faktorem je vrstevnická skupina, se kterou dítě tráví svůj volný čas. S volným časem asi souvisí i ta příležitost, často se klientů ptám, jak se k drogám namotali a často slyším, že z nudy a z potřeby nějak rozbít stereotyp volného času, který nemá žádné hranice ani náplň.“ (NNO 40-45) „Za bezprostřední rizikový faktor považují záškoláctví, které dává přímou příležitost ke kontaktu s nelegálními drogami, zesiluje působení negativního vlivu vrstevnických skupin a starších známých, kteří reprezentují nevhodné vzory.“ (Ř 35-39) „Dospívající děti oceňují spravedlnost, jasnost pravidel a pokud se pohybují v pochopitelném rámci práv a povinností, velmi dobře se mu přizpůsobují. Takzvaný životní styl, kdy děti způsob trávení volného času s rodinou, třeba sportem nebo výlety či vyrůstání v oddílu považují za přirozenou normu a své preference modelují podle toho, co je obklopuje.“ (DMO 78-86) „V adolescenci se dítě

obvykle vymezuje vůči všemu a dospělí v jeho očích ztrácí legitimitu usměrňovat jeho život.“ (P 72-74) „Klíčová je struktura a kvalita trávení volného času a skupiny, se kterou se dítě stýká. Přiměřeně věku by mělo znát rizika spojená s drogovým experimentem a pravidla, která jsou ve vztahu k drogám nastavena.“ (OSPOD 47-50) „Děti tráví svůj volný čas neproduktivně, často se nudí, nemají žádné zájmy.“ (ŠMP 53-54) Někteří informanti akcentovali predispozice a osobnostní vlivy a souběh různých endogenních příčin, které zcela jistě mají svůj význam a které jsou do jisté míry nezávislé na vlivech prostředí. „U dětí, se kterými jsem se setkala, je často přítomná nějaká genetická predispozice nebo osobnostní porucha, případně porucha v sociálních dovednostech, chování nebo učení.“ (NNO 87-89) U některých dětí jsou patrné i mentální dysfunkce a zjevné adiktologické predispozice, které také mohou hrát svou roli.“ (ŠMP 47-49) Se zlepšující se diagnostikou poruch chování a učení se setkáváme stále častěji s případy, kdy u jednoho dítěte existuje souběh různých poruch a projevů rizikového chování.“ (OSPOD 26-28)

Za zásadní považují dotazovaní informanti vliv rodinného prostředí, které je určující pro vzorce chování dětí a je schopno ho účinně ovlivňovat. Jako klíčové spatřují výchovné působení spojené s aktivním a vřelým zájmem o dítě, přiměřený dohled nad skladbou a kvalitou jeho volného času a jeho věku přiměřené zapojení do domácích povinností. Za významný je považován vzor rodičů ve vztahu k chování, dodržování norem, trávení volného času i závislostnímu chování. Velmi frekventované jsou i multifaktorové pohledy na rizika a jejich vzájemné ovlivňování a jejich kombinace s predispozicemi a osobností dítěte.

Kategorie č. 2 **DOSTUPNOST DROG**

V rámci paradigmatického modelu byla tato kategorie posouzena jako příčinná podmínka a byli do ní sloučeny 4 kódy: **důsledky dekriminalizace, vrstevnická distribuce, bagatelizace přestupku, subjektivně vnímaná dostupnost**

Dostupnost nelegálních ve svých výpovědích zmínili téměř všichni informanti. Oslovení zástupci profesních skupin považují dostupnost za rizikový faktor „Dostupnost nelegálních drog odráží vůli společnosti sankcionovat chování spojené s nimi. My jsme se rozhodli jít cestou dekriminalizace užívání i držení malých množství, a to ve výsledku znamená, že sice nezavíráme uživatele do vězení, ale drogy jsou na veřejnosti dostupnější než v zemích, kde je držení jakéhokoliv množství zakázané drogy trestným činem.“, „Mnoho rodičů si myslí, že za všechno může vysoká dostupnost drog a viní výrobce a dealery z toho, že jim svedou

děti k užívání drog.“ (P 47-54, 172-175) „Drogy dětem nikdo nenutí, jestli je zkusí, záleží na tom, s kým se stýkají a jak jsou rodiče obezřetní a důslední.“ (DMO 50-51) „Dostupnost drog je také rizikový faktor, ale chápu, že nejde mít namazaný krajíc po obou stranách. U nás nekriminalizuje policie uživatele za užívání a držení malých množství drog, ale na druhé straně si zejména mladí lidé z přestupku nic nedělají a převážná většina distribuce jede jako vzájemná výpomoc mezi lidmi, co se znají.“ (NNO 45-51) „Rizikem je také vysoká dostupnost drog, v čase i místě.“ (ŠMP 52) „Riziko je dnes nesporně skutečnost, že nelegální i legální drogy jsou pro děti relativně snadno dostupné.“ (OSPOD 33-34)

Z výpovědí informantů vyplývá, že samotný faktor dostupnosti nelegálních návykových látek vnímají v kontextu legislativního nastavení regulace s jejich nakládáním a skutečnosti, že drogový experiment je spojen nejčastěji s vrstevnickou distribucí.

Kategorie č. 3 **LEGISLATIVA**

Tato kategorie byla v rámci paradigmatického modelu identifikována jako příčinná podmínka. Do kategorie byly sloučeny celkem 4 kódy: **srozumitelnost, jasná pravidla, vnímání přestupku, alternativa trestání**

Z nasycenosti kategorie jsme odvodili, že informanti reflektují dopady stávajícího legislativního rámce v kontextu vzniku a rozvoje projevů rizikového chování i jeho samotného nastavení. Problém spatřují nejčastěji v nejednoznačně nastavené legislativě a stigmatizaci. „Uvítal bych jasnější pravidla ohledně právní úpravy držení drog pro vlastní potřebu. Sám se v tom orientuju stěží a jsou právní otázky, na které obtížně hledám odpovědi.“ DMO (260-263) „V otázce trestní odpovědnosti považuji náš systém za špatný v přístupu k uživatelům, protože limity držení nelegálních drog pro vlastní potřebu, které jsou považovány za přestupek, jsou nesmyslně vysoké. Přestupek je v České republice obecně bagatelizovaným protiprávním jednáním a sekundárně tento stav zvyšuje dostupnost drog na veřejnosti, zejména u některých drog, které jsou užívány v konkrétních prostředích společně více lidmi, typicky stimulanty a konopí. U distribuce i výroby dostávají pachatelé pravidelně podmíněčná odsouzení, která se jim vrství tak dlouho, až nakonec skončí poprvé ve vězení na poměrně dlouhou dobu. V drogových věcech je velmi vysoká recidiva, zejména u výrobců.“, „Naopak vytržení dítěte do diagnostického ne do dětského výchovného ústavu tam, kde ještě existuje jiná možnost, považuji za špatné. Vysoká koncentrace patologií a kriminální zkušenost již od raného dětství se v těchto zařízeních mají spíše tendenci prohlubovat a dle mých zkušeností se děti v těchto zařízeních spíše dále kvalifikují pro

závažnější trestnou činnost. “ (P 136-152, 209-216) „Represe určitě nic nevyřeší, jsem ráda, že je to u nás takové tolerantní, jenom mi chybí jasné oddělení legálního a nelegálního u držení drog, tam si myslím, že se to nekomunikuje dostatečně srozumitelně.“, „Chybí model podmínečného zastavování trestního stíhání s odklonem do léčby či nějaké formy terapie, což je model, který je v zahraničí běžně užíván a lidé potom nekončí ve vězení či s popsáním trestním rejstříkem hned na začátku života a daří se je integrovat do normálních sociálních vazeb.“ (NNO 170-173, 261-266)

Informanti reflektují nejasnost legislativní regulace spojené s nelegálními návykovými látkami, ve smyslu její srozumitelnosti a jednoznačnosti. Zároveň sdílejí své zkušenosti s negativními důsledky přepínání represe a konstatují i absenci alternativních forem trestání, které by nevedly k etiketizaci adolescenta a usnadnily jeho resocializaci či efektivitu nástrojů a intervencí.

Kategorie č. 4 EFEKTIVITA NÁSTROJŮ A INTERVENCÍ

Tato kategorie byla v rámci paradigmatického modelu identifikována jako ústřední kategorie. Do kategorie bylo sloučeno celkem 7 kódů: **práce s rodinou, smlouvy s rodiči, pravidla a jejich vymáhání, případová spolupráce, nízkoprahové služby, důslednost, připravenost poslouchat a pomoci**

Dotazovaní informanti poukazují na typy nástrojů, opatření a intervencí, které se jim v praxi osvědčují, malou dynamiku pomoci i sankce i podmíněnost jejich efektivitu různými vlivy. *„Škola se bojí rodičů a jejich reakcí, a tak nijak nespěchá s oznamováním počátečních projevů problémů s nelegálními drogami sociálce nebo policii. Nechává se to, pokud není nějaký velký průšvih tak nějak plynout.“, „Za nejefektivnější považuji metodu případové spolupráce, když jsou lidé ochotni se domluvit a podaří se do toho vtáhnout i rodiče a třeba i trenéry z volnočasových aktivit. Dlouhodobě efektivní je i rodinná terapie, kdy se někdy podaří aktivizovat i širší rodinu. Za poměrně efektivní považuji i vychytávání dětí z ulice prostřednictvím nízkoprahových a terénních služeb.“ (NNO 99-103, 197-204) „Ve školním prostředí jsou limity formálních nástrojů sloužících k usměrnění chování žáka, přímo úměrné ochotě rodičů spolupracovat. Pohovory se žákem, s jeho rodiči, třídní schůzky, výchovné komise, ukládání výchovných opatření jsou všechno nástroje, které fungují jen vůči některým dětem a některým typům rodičů.“, „Vhodným nástrojem jsou metodické porady k výchově a prevenci rizikového chování, ale důležitá je jejich příprava, obsahová náplň a pravidelnost, aby měly smysl.“, „V praxi se u nás příliš neuchytil individuální výchovný*

program, protože je obecně považován za náročný a je doprovázen relativně velkou administrativou.“ (Ř 53-59, 72-75, 137-139) „Na základních školách využívání smluv s rodiči, jako nástroje usměrnění a ovlivnění nežádoucího chování již v jeho raných stadiích.“ (OSPOD 157-161) „V našem prostředí se osvědčuje navázání každodenních kontaktů s rodiči a jejich vtažení do řešení problémů školního života. Eliminuje se tím do jisté míry nezáměr rodičů o školní prospěch, docházku a chování dítěte.“, „Osvědčuje se nám termínovat úkoly pro rodiče i děti, konfrontovat je s jejich povinnostmi, vyvozovat závěry z jejich neplnění.“ (ŠMP 73-77, 188-190) „Máme pevně zavedenou oddílovou disciplínu, která se týká docházky, chování, zákazu sprostých slov a zásadní netolerance vůči alkoholu, cigaretám i drogám. Občas uzavíráme s rodiči nebo učiteli koalice vedoucí ke zlepšení prospěchu a chování.“, „V oddílové praxi se nám v čase osvědčilo nenechat bez povšimnutí jediné porušení nastavených pravidel, nenechat vyrůst či aktivně omezovat popularitu a autoritu toho, který pravidla porušuje.“ (DMO 59-63, 195-198, 203-206)

V různých obměnách informanti uvedli jako velmi důležité udržení komunikace a kontaktu s dítětem, vytvoření prostoru pro otevřené sdílení názorů, podpora a pomoc v případě potřeby. „Děti se nám také svěřují se svými drobnými starostmi, které neumějí řešit, oddíl berou jako další místo, kde se mohou kromě rodiny a pár oblíbených kantorů někomu svěřit.“ (DMO 203-206) „Pro děti v adolescenci je důležité se někdy jen vypovídat ze svých domnělých nebo skutečných problémů, měl by být nablízku vždy nějaký dospělý, který je schopen poslouchat a v případě potřeby i poradit nebo pomoci.“ (OSPOD 50-54)

Frekventovaným tématem byla ve výpovědích informantů otázka nezbytnosti zapojení rodiny do řešení projevů rizikového chování a limity přístupu rodičů, které jsou určující pro volbu nástrojů a efektivitu procesů formální sociální kontroly. „Usměrňující a disciplinační opatření zkrátka fungují ve školním prostředí jen na nějaké děti a určitý typ rodičů. Jsou rodiče, kteří by se s námi nejradši soudili, jsou agresivní, nekooperativní a arogantní, nerozumí žádnému nástroji, ze kterého nemají respekt. Na to však v reálné praxi zařízeny nejsou a zřejmě to není ani jejich posláním.“ (Ř 110-115) „Rodiče se obvykle vzepřou a obviňují učitele, ti se bojí problémů, a tak děti těch rodičů co si stěžují a bojují za své děti, někdy i nesoudně, paradoxně vycházejí z problémů bez trestu.“, „Přehnané reakce rodičů od bezbřehé tolerance k experimentu s drogami, až po hysterické scény, že se zhroutí svět, určitě k řešení nepřispívají.“, „Někteří rodiče také s dětmi jednají jako s dospělými, zatěžují je dospělými starostmi a požadují od nich dospělé reakce.“ (DMO 103-106, 185-187, 230-232) „V praxi bych to rozdělila na dvě části, rodiče a děti, které si dají říct formou měkkých

nástrojů, které využívá škola nebo my a děti a rodiče, kteří ani tváří v tvář závislosti nebo trestnímu stíhání žádnou iniciativu ke změně neprojevují.“ (OSPOD 101-105) „Jsou typy rodin, které využívají systém, kdy si nikdo nic neřekne, neví o předchozích opatřeních a není je ani schopen zkontrolovat.“ (ŠMP 117-119)

Informanti vypovídají o svých zkušenostech s efektivitou jednotlivých nástrojů, kterými se ve své profesní praxi snaží řešit projevy rizikového chování spojeného s nelegálními drogami v adolescenci, zejména z pohledu jejich efektivity a limitů.

V rámci kategorie č. 5 **SYNERGIE SMĚŘOVÁNÍ** identifikované v paradigmatickém modelu jako kontext bylo seskupeno 7 kódů: **rozdílná východiska, nekompatibilita, resortismus, odlišná kritéria, nekomunikace, diskrepance v pojetí rizikového chování, nepartnerský přístup**

Z výpovědí informantů vyplynulo, že se ve své práci setkávají s rozdílnými přístupy ze strany jednotlivých institucí *„Každá instituce se na problém dívá trochu optikou norem, které určují jejich činnost. Chybí sjednocující platforma, kterou by mohl a být případová konference nebo kauzální výchovný tým pro mládež, ale v praxi tato řešení naráží na nedostatek kapacit nebo vůle touto formou řešit i poměrně frekventované projevy rizikového chování. Představitelé některých institucí také nemají dostatečný mandát nebo samostatnost rozhodování, aby mohli přislíbit nebo garantovat určitý postup, na kterém se tým domluví.“ (Ř 82-91) „Formální postupy mají procesní rigidnost, každá instituce, která je nadána nějakými kontrolními nebo regulačními pravomocemi vůči dítěti nebo jeho rodičům si hraje vlastní hru. Do jisté míry je to i pochopitelné, škola, orgán sociálně-právní ochrany dětí, kurátor pro děti a mládež a policie mají své rozdílné úkoly, nástroje i kompetence, ale v praxi se mnohdy nepotkávají ani informačně, ani ve vzájemné spolupráci.“, „Úřední postup nedisponuje terapeutickou sociální citlivostí a zákonnost postupu je nadřazena sociálním ohledům. Proto ve správním, ale i trestním řízení je volní úvaha úředníka minimalizována a jeho hlavním úkolem je lpění na zákonnosti postupu a dodržení veškerých metodických postupů uložených zákonem i podzákonnými normami.“ (P 86-93, 97-103) „Problém vidím v nejednotnosti a nepropojenosti intervencí napříč institucemi. Ad hoc se daří komunikovat, ale nemá to žádnou pravidelnost.“, „Měla by být jasná linka, kam směřujeme, odborné názory na normalitu experimentu s drogou jako přirozené součásti dospívání se různí a všechny zúčastněné instituce si to vykládají trochu po svém. Míra závažnosti jednání je posuzována podle odlišných kritérií a z různých perspektiv té které instituce.“, „Vlastně nejvíc nevyužitý je donucovací a regulační potenciál synergie působení institucí, která je*

sice všude napsána, ale v praxi se vyskytuje jen výjimečně.“ (OSPOD 66-67, 162-169, 174-176) „*Na jedné straně stojí rodina, na druhé instituce, které mají každá svoje pravomoci a nástroje. Všichni se zaklínáme nejlepším zájmem dítěte a každý to provádíme trochu jinak.*“, „*Škola se snaží děti vzdělávat a působit na ně výchovně, OSPOD má pohled vysoce tolerantní a děti mezi 15. a 18. rokem věku už jsou podle něj spíše rovnoprávní dospělí s právem volit si svůj životní způsob. Nejčastěji to dopadá tak, že dítě zletí a tím se stává neovlivnitelné.*“ (ŠMP 86-90, 127-130) „*U holky z oddílu, o které jsem se zmiňoval (pozn.: útěky z domova, užívání drog), se situace lišila před jejím patnáctým rokem a po patnácti. Do patnácti let byly úřady aktivní, od patnácti jsem cítil laxnost a významné zmírnění zájmu o řešení. To platí jak o OSPODu, tak o policii.*“ (DMO 133-137) „*Sociálka je k dětem od 15 let výše tolerantnější, souvisí to s jejich nastavením na nižší věkové skupiny, a hlavně s personální kapacitou.*“, „*Policie si řeší svoje, pokud se jedná o trestný čin nebo přestupek, s nikým nesdílí informace a nemá zájem o širší řešení problému. Mezi policisty jsou lidé, kteří považují problémové uživatele za pachatele a mají problém vidět i věci okolo, třeba bagatelizují trestnou činnost, která se odehrává v uživatelských subkulturách. V terénní práci se občas střetáváme a nejsme schopni se domluvit.*“, „*V některých institucích stále přetrvává pohled, že drogovým uživatelům usnadňujeme užívání a stojíme proti nim na straně klientů.*“ (NNO 103-105, 106-112, 241-244)

Informanti ve svých výpovědích zmiňují nízkou synergii směřování institucí i z pohledu ne zcela shodných legislativních, paradigmatických i morálních východisek pro posuzování projevů předmětného rizikového chování, normality chování, názorů na funkčnost rodinných vztahů a pohledů na míru svobodného rozhodování o způsobu života v adolescenci v rámci jednotlivých institucí.

Kategorie č. 6 **SOCIÁLNÍ KONTROLA**

Tato kategorie byla v rámci paradigmatického modelu posouzena jako intervenující podmínka. Do kategorie bylo sloučeno celkem 9 kódů: **vnější limity, vnitřní hranice, dynamika pomoci i sankce, hrozba trestu, pravidlo, norma, odpovědnost za následek jednání, zkušenost s porušováním norem, generální prevence**

Vnímání obsahu pojmu sociální kontrola a její vliv na vznik a rozvoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci informanti popisují rozdílně, nicméně názorový rozptyl nabízí zajímavou perspektivu pohledu na význam sociální kontroly jako formativního činitele socializace v daném tematickém kontextu. „*Sociální*

kontrolu vnímám jako takový neformální ochranný prstenec okolo dítěte, v dospívání je to o to složitější, protože snaha vymezovat se proti pravidlům a autoritám je v tomto období typická. Dost záleží na osobní zkušenosti dítěte s následky porušování pravidel v rodině, ve škole, na veřejnosti, z případů v médiích, ve skupinách, kde se pohybuje. Tvoří to vnitřní hranice toho, co zkusí a co už nezkusí, protože se na jedné straně obává následku a druhé ví, že by měl se svým okolím problémy, které nechce riskovat.“, „Samotný zákaz nebo pravidlo jeho dodržování nezaručí“, „Pokud má dítě dostatečně silné vazby na své okolí, a to okolí má k drogám zásadně nesmlouvavý vztah, šance, že využije příležitost a s drogou bude experimentovat nebo jí bude pravidelně užívat, se podle mě významně zmenšuje. V tomto smyslu je vliv sociální kontroly zásadní a nezastupitelný.“ (DMO 168-169, 177-182) „Sociální kontrola a její preventivní rozměr není jen otázkou institucí, pokud není přítomna v rodinách, dohledem nad dětmi a jejich výchovou k řádnému způsobu, my už můžeme jen hasit problémy a minimalizovat rizika pro dítě a pro společnost. Sociální kontrola znamená nebýt lhostejný k problémům jiných lidí nebo s jinými lidmi, se kterými se setkávám.“, „Vlastní tresty a výchovná opatření vlastně změnu chování nezaručují.“ (OSPOD 111-117, 130-131) „Taková ta historická sociální kontrola už je dávno pryč a ve velkých městech už se o ní nedá vůbec mluvit. Asi to má co do činění s přeorganizovaností minulého režimu, který tak masivně vstupoval do osobních a rodinných věcí lidí, že jsme se posunuli k druhému extrému, totální lhostejnosti vůči věcem, do kterých nám nic není.“, „Obecně nám chybí ve společnosti přirozená potřeba dodržovat nastavená pravidla, i když mě u toho nikdo nechytí a nevidí. Pohled na sociální kontrolu je obecně negativní a asi se k němu v budoucnosti budeme pořád vracet, znám příklady ze zemí Západní Evropy, kde jsou přirozeně a bez nějaké represe dodržována pravidla, která u nás nefungují.“, „Mělo by to být něco, co je obecně odsuzováno, dávat dětem alkohol nebo drogy v nedospělosti.“ (NNO 155-161, 176-179, 183-187, 190-191) „Tlak okolí musí být nekompromisní a ukazovat dítěti, že tento způsob života je neakceptovatelný. Je nezbytně třeba spolupráce všech zainteresovaných stran, zejména ve věku adolescence má dítě sklon testovat normy a zkoušet, co si může dovolit. Pokud chybí neformální sociální kontrola, je třeba, aby o to víc zafungovala ta formální.“, „V tom vidím smysl sociální kontroly, není to zlo, ale pomoc, která musí přicházet i za cenu nepříjemností a konfliktů. Pokud to nechce někdo z aktérů chápat, je na místě zesilovat nástroje donucení, až k naplnění smyslu opatření dostatečně včas, aby nebylo pozdě.“ (ŠMP 167-173, 180-185), „Sociální kontrola je přirozená věc, není to žádný strašák pro svobodu, jak to někteří interpretují. Je to součást zodpovědnosti a ta je

zase nedílnou součástí svobody každého jedince.“ (Ř 91-96), „Sociální kontrola je vlastně to, co nejbližší okolí, ostatní lidé a společnost dítěti dovolí dělat a jak se zachovají, když přesáhne hranici akceptovatelného chování.“ (P 186-189) „Na vlastní rozhodování dětí o tom, jestli drogu zkusit nebo nezkusit nemá sociální kontrola žádný vliv.“ (NNO 191-193) „Podceňovanou je podle mě role médií jako činitele sociální kontroly. Média jsou schopná nějaký typ chování systematicky obhajovat nebo zatracovat, a to s vysokou účinností s dopadem do mínění velké skupiny lidí.“ (OSPOD 123-126)

Z výpovědí informantů vyplynuly názory na sociální kontrolu ve značné variabilitě. Převážná většina informantů vnímá její nezbytnost a uvědomuje si i její limity, v důsledku ovlivnění jinými faktory.

Do kategorie č. 7 **SPOLEČENSKÁ TOLERANCE** zařazené v paradigmatickém modelu mezi intervenující podmínky jsme sloučili 5 kódů: **životní styl, vzory, idoly, normalita užívání drog, vliv společenského prostředí**

Z nasycenosti kategorie plyne, že informanti reflektují v kontextu tématu rozměr společenské tolerance a vysoce rozšířené normality jejich užívání. Toleranci vyjadřují jako obecné společenské klima, spojené s nimi ve veřejném prostoru a obecně ve společnosti, kdy je subjektivně vnímaná dostupnost a tolerance vůči užívání některých návykových látek posilována i v mediální produkci. „*Děti registrují společenskou debatu okolo legalizace marihuany a je pro ně už téměř normou, že znají někoho, kdo jí kouří.*“, „*Děti jsou chytlavé na všechny ty řeči o tom, jak to patří k životu a dospívání. Je to ve filmech, různých rádoby celebrity si prostřednictvím drog vylepšují mediální zájem o sebe.*“, „*Jsou věci, které se dělají a věci, které se nedělají, u dětí není prostor pro nějakou relativizaci nebo bádání o právech na vlastní životní styl.*“, „*Ve vztahu k drogám dítě opravdu může nabýt dojmu, že zkoušet brát drogy je natolik běžná věc, že by se cítilo méněcenné, kdyby stálo mimo hlavní proud.*“ (DMO 6-8, 43-46, 175-177, 232-235) „*V otázce drog neuznávám žádnou míru tolerance, nepovažuji experimenty s drogami za něco, co je součástí dospívání.*“ (ŠMP 165-167) „*V dnešní době je příležitostný a ohraničený experiment s nelegálními drogami v dospívání spíš normou, u marihuany alespoň určitě.*“ (NNO 31-34) „*Nejsem si úplně jist, že zkoumáním rizikového chování a konstatováním, že rizikové chování patří do jisté míry k dospívání, se nějak posouváme v odpovědi na otázku, jakými prostředky bychom byli schopni děti ochránit před chováním, které považujeme za ohrožující. U nelegálních návykových látek je situace o to horší, že společnost je k užívání některých z nich vysoce tolerantní, děti vidí kouřit konopí herce ve filmech, lidi na ulicích i svoje starší kamarády,*

někdy i rodiče. “ (Ř 158-168) „Pokud dítě vidí své idoly nebo v podstatě v každém filmu či seriálu dějovou linku, která normalizuje trávení volného času za využití drog, bere drogy jako přirozenou součást svého světa.“, „Důležitý je osobní příklad dospělých, kteří jsou v kontaktu s dítětem a ovlivňují jeho chování a směřování. Výchova k životnímu stylu, ve kterém droga nemá místo.“ (P 42-45, 63-66, 121-129)

Společenskou toleranci k zneužívání nelegálních návykových látek, vnímají informanti převážně jako důsledek vlivu prostředí, ve kterém je užívání některých nelegálních drog na hranici normality v přímém rozporu s legalitou, v daném kontextu se vede veřejná diskuse o legalizaci konopí pro rekreační účely a mediální produkce činí zneužívání drog pro mladé lidi atraktivní.

Kategorie č. 8 **ÚROVEŇ VYMÁHÁNÍ DODRŽOVÁNÍ NOREM**

Tato kategorie byla v rámci paradigmatického modelu identifikována jako intervenující podmínka. Do kategorie bylo sloučeno celkem 6 kódů: **rychlost, přiměřenost, spravedlnost, pochopitelnost, stigmatizace, odrazení**

Informanti z pohledu své profesní perspektivy vypovídají o významu vymáhání dodržování norem pro efektivitu nástrojů a intervencí neformální sociální kontroly, ale i k posílení vůle je dodržovat a vztahují tento parametr i preventivní funkci hrozby sankce „*Jsem přesvědčen, že důkladné a nekompromisní vymáhání práva u bagatelních přestupků a trestných činů v drogách, může mít velký vliv na společenské vnímání významu hrozící sankce i pravděpodobnost, že bude uložena a je schopna odradit část potenciálních mladých uživatelů.*“ (P 156-161) „*U trestů považuju za limitní jejich pomalost, čím je prohrěšek závažnější, tím déle se vyšetřování ve škole, na úřadech nebo policii vleče. Děti potřebují víc než dospělí jednoznačná a nesporná řešení, která jsou srozumitelná a pochopitelná.*“, „*Institucionálním řešením moc nevěřím, mám dobrou zkušenost s neformální komunitou a jejími aktivitami okolo dítěte, všechna silová řešení dítě spíš oceňují a utvrdí v tom, že mu svět nerozumí.*“ (DMO 113-117, 151-154) „*Pobyt ve vězení je pro část klientů výtahem ze závislosti, ale pro část naopak prohloubením jejich pozitivního vztahu ke kriminální subkultuře a utvrdí je v tom, že životní styl založený na užívání si a dělání peněz trestnou činností je lepší než nudný život ostatních lidí, kteří žijí své běžné konzumní životy.*“ (NNO 150-155) „*Místo jasného a srozumitelného vysvětlení právního stavu se dětem dostává polemika o tom, že marihuana má nižší zdravotní rizika než alkohol a tabák, jednorázové experimenty s nelegálními drogami patří k dospívání a závislostní potenciál je*

různý a u některých velmi malý. Dítě musí zákonitě ztrácet respekt k látce samotné i právnímu nastavení, které chrání společnost před jejich užíváním.“ (P 121-129) „Problém je taková tak neohraničenost pravidel okolo drog a tu věčnou diskusi v médiích o legalizaci a lidských právech. To je legitimní debata mezi dospělými, ale ne vůči dětem, které si z toho a v problematickém věku, kdy nevědí, co sami se sebou vybírají jen to, co se jim hodí, jenom jim to motá hlavu.“ (NNO 53-58) „Hrozící trest asi každého neodradí, ale část lidí určitě ano, protože hrozící komplikace, zejména prostřednictvím nějakých institucí mu prostě v dané situaci nestojí za to.“ (DMO 91-94) „Žádný trest sám o sobě nezmění chování člověka. Může mu dát najevo, že jeho chování je přes čáru a to různými způsoby, ale vlastní chování a příčiny, které k němu vedly určitě nevyřeší.“, „Děti vidí, že jeden byl potrestán a čtyři další, o kterých vědí, že se chovají stejně, zůstanou nepotrestaní.“, „Hrozba trestu může odradit, ale jenom někoho, odhadem třeba třetinu, ty zbylé dvě to risknou, protože ostatním se taky nic nestalo.“ (NNO 89-93, 97-99, 195-197) „Formální tresty jsou určitě dobré jako nástroje usměrnění dítěte nebo dospělých, kteří se o něj mají řádně starat. Musí to být ale rychle a srozumitelně.“, „Limitem formálních řešení je to, že se na ně nepřiměřeně spoléhá. Konkrétně trestní právo je mylně považováno za nějakého jediného arbitra pravdy, což nejenže není, ale není k tomuto účelu ani konstruováno, ani procesně vybaveno.“, „Efektivní je dotlačit rodiče, aby se řádně starali o své děti, a právní řád v tomto ohledu skýtá gradující nástroje jak škole, tak obci i orgánům sociálně-právní ochrany dětí.“ (P 70-72, 103-110, 192-194) „Obecně samozřejmě má význam důsledně vymáhat dodržování pravidel, v každé oblasti. Do jisté míry to přispívá k rozhodnutí, jestli pravidla porušit či nikoliv.“ (DMO 88-90) „Důležité je používat přiměřené prostředky a důslednost. Ze své vlastní zkušenosti vím, že v každé fázi problému je potřeba jiný přístup, od chápavého pedagogického, terapeutického, až po nekompromisní vyžadování dodržování povinností.“ (ŠMP 177-180)

Informanti ve svých výpovědích posuzují vliv úrovně vymáhání práva na vznik a rozvoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci. Za významnou považují jeho roli při předcházení rizikového chování a jako odrazující faktor, v pohledech na vlastní uplatňování nástrojů formální sociální kontroly zaznívá ve vyšší frekvenci obava z jejího přepínání a nízké efektivity v důsledku stigmatizace. Frekventovaně zaznívá potřeba přiměřenosti, důslednosti a kontroly uložených opatření.

V kategorii č. 9 **SPOLUPRÁCE INSTITUCÍ** bylo sloučeno 6 kódů: **kompetence ve školním prostředí, výměna informací, absence kontroly, neochota, alibismus, čekání na problém**

Informanti reflektují při své práci konkrétním deficitem spolupráce napříč institucemi i uvnitř institucí samotných při řešení konkrétních problémů v aplikační praxi. „*Vztahy mezi učiteli a školními metodiky prevence nejsou vždy úplně ideální a konflikty vedou k extrémům, kdy je buď metodik prevence, nebo výchovný poradce přetěžován řešením všeho, k čemu v třídním kolektivu dojde nebo opačně, třídní učitelé se na ně neobrací a řeší si vše svou vlastní cestou. Kompetenční nejasnost je ve školním prostředí patrná a myslím, že se o tom diskutuje už od zavedení školních metodiků do škol.*“ (Ř 63-72) „*Školy jsou různé, v mnoha z nich si nechají přerůst problém přes hlavu a jsou spíš zmitáni tím, že vlastně nevědí, jak mají projevy rizikového chování řešit.*“, „*Vztah mezi řadovými učiteli a odborníky na škole není vždy jednoduchý, zejména třídní učitelé mají pocit, že posunutím problému odbornému poradenskému pracovišti školy ztrácejí na autoritě a vypadá to, že si neumějí s žáky poradit.*“, „*Za neefektivní považují vnímání projevů rizikového chování spojeného s drogami jako nějaké skvrny na pověsti školy.*“, „*Úplně se mýlíme na středních školách, kde převážná část regulačních nástrojů na straně školy nefunguje a děti velmi brzo zletí, než abychom, s výjimkou nejzávažnějších případů do hry vstupovali my.*“ (OSPOD 73-76, 80-85, 147-149, 154-157) „*V několika případech jsme využili komisi na Městské úřadě, kdy bylo rodičům uloženo, aby se o děti řádně starali a dětem, aby nepožívaly alkohol a drogy, ale protože se to následně nekontrolovalo, přišlo to vniveč.*“, „*Nejhorší je vyhánění problému, třeba když se škola obrátí na OSPOD nebo na policii a ty říkají, že to pro ně ještě není. Čeká se na velký problém, který se tímto způsobem skoro vždycky dostaví.*“ (ŠMP, 127-134, 136-140, 173-176) „*Mezi institucemi nedochází k plynulé spolupráci, hledání nejvhodnějších nástrojů řešení okolo dítěte, každá instituce si jede po svém.*“, „*Dneska je to tak, že pokud někdo nechce, tak si zaleze za hradbu svých oborových kompetencí a nikým, když nemusí, tak nekomunikuje.*“ (NNO 127-129, 234-236) „*Škola je nastavená na řešení běžných výchovných problémů. Drogy nebo alkohol jsou ve školách spíš neřešeny. Z mé zkušenosti vidím, že řešení odstartuje až opravdu velký průšvih, kdy se potom všichni diví, nejčastěji, když do věci vstupuje policie.*“ (DMO 107-111)

Z vyjádření informantů plyne rozšířená praxe nízké komunikace a neochoty kooperovat napříč institucemi už při prvních projevech signalizujících potřebu pomoci a intervence. V období na hranici zletilosti se k tomu přidává i diskrepance v přístupech k právům

adolescentů na svobodné rozhodování o životním způsobu a skutečnost, že po dovršení zletilosti, případně při předčasném odchodu ze vzdělávání se adolescent dostává zcela mimo systém dohledu, kontroly a pomoci.

Do kategorie č. 10 **LIDSKÉ ZDOJE** podřazené v rámci paradigmatického modelu pod strategie, jednání a interakce jsme sloučili 6 kódů: **personální kapacity, odbornost, specialisté na rizikové chování, školní poradenská pracoviště, další odborné vzdělávání, právní vědomí**

Informanty byla akcentována otázka kapacitní nedostačivosti odborných profesí, které jsou zainteresovány do řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci zejména ve školním prostředí „*Chybí nám finanční zdroje na posilování kapacit u dětských psychologů a speciálních pedagogů.*“ (Ř 51-52) „*Registruji problémy s kapacitami školních metodiků prevence i výchovných poradců. Jsem přesvědčená, že na každé škole by se dnes uživil na plný úvazek školní metodik prevence, někde i školní psycholog nebo speciální pedagog.*“, „*Na základních školách určitě chybí kapacity poradenských a preventivních pracovišť.*“, „*Základem je dostatečně dimenzovaný odborný personál ve školách.*“ (OSPOD 76-80, 157-158, 189-190) „*Chybí specialisté na rizikové chování, chybí školní psychologové, v mnoha případech i speciální pedagogové. V školských zařízeních náhradní rodinné péče chybí dětské psychiatry, kteří tedy obecně chybí všude.*“ (NNO 123-126) Jako relativně významný deficit byla ve výpovědích označena absence odbornosti při identifikaci a řešení projevů rizikového chování a nízká úroveň právního vědomí, zejména ve školském prostředí. „*Dětem i jejich rodičům a pedagogům chybí povědomí o právním stavu okolo nelegálních drog, spousta z nich si třeba myslí, že držet malé množství drog pro svoji potřebu je legální.*“ (P 118-121) „*Za důležitou považuji odbornou erudici všech pedagogů školy i pracovníků školského poradenského pracoviště.*“ (Ř 49-50) „*Setkávám se s malou kompetencí učitelů k rozpoznávání a řešení projevů rizikového chování, to platí o všech jeho typech.*“ (OSPOD 89-91)

Lze konstatovat, že dotazovaní informanti napříč profesními skupinami reflektují nedostatečnou kapacitu specializovaných pedagogických pracovníků v rámci školních poradenských pracovišť, orgánů sociálně-právní ochrany dětí, školních psychologů a dětských psychiatrů a chybí jim vzdělávací aktivity dalšího odborného vzdělávání pro odbornou i laickou veřejnost, a to i s ohledem na téma zvyšování právního vědomí.

Do kategorie č. 11 **PREVENCE A VOLNOČASOVÉ AKTIVITY** podřazené v paradigmatickém modelu pod strategie, jednání a interakce jsme sloučili do 4 kódů: **akceptační přístupy, neúčinná prevence, frontální programy, význam podpory volnočasových aktivit**

Informanti vnímají význam preventivních aktivit, výhrady mají k některým formám prevence, které považují za jednostranné nebo neefektivní „*U některých preventivních aktivit selektivní a indikované prevence, které jsou zaměřeny jen na žáka a jeho problémy, postrádám rozměr skupiny, společnosti, toho, co se má a co se nemá, smí a nesmí. Rozměr výchovy k zodpovědnosti, která narůstá až do dospělosti. Že existují normy a sankce za jejich porušení, že některé věci se ve slušné společnosti nedělají.*“ (Ř 125-134) „*Na pomoci ze strany některých neziskovek mi vadí, že na to jdou moc odborně a z obavy před ztrátou klienta ho z mého pohledu v stylu chování, kde jsou přítomny drogy, vůbec neodrazují.*“, „*Úplně k ničemu jsou všechny frontální preventivní programy o drogách, které postrádají nějakou hlubší provázanost s vlastním prožíváním reality dětmi a omezují se jenom na informace a strašení. Mentorování o drogách jako o univerzálním zlu se míjí účinkem, děti toho o drogách vědí zhusta víc než ten, který jim informace předává. Efekt je spíš opačný, děti nevěří fatálním sdělením o neodvratných následcích tváří v tvář lidem, které znají nebo v případě celebrit adorují a tito se netají, že drogy k jejich životu patří.*“ (DMO 137-140, 212-222) „*Jsem skeptický vůči některým typům protidrogových preventivních aktivit, které jsou založeny na akceptačním přístupu k nelegálním drogám. Heslo neužívej, a když už užíváš, tak to dělej bezpečně, sice pragmaticky chápu, ale přijde mi pro dítě staršího školního věku nebo adolescenta jako pasivní a schvalující. Pomáhat jednotlivým klientům neziskovky umí, prevence, se kterou jsem se setkal v rámci selektivní prevence já, podle mě nemá smysl.*“ (P 110-119) „*Velmi obtížně se do prevence ve školním prostředí vtahuje policie, která nemá ucelený preventivní systém pro školy, nebo o tom alespoň nevím.*“ (OSPOD 86-88) „*Za naprosto neefektivní považuji hledání nějakých středních cest, kdy budeme tolerovat právo části společnosti na odlišný životní styl a tomu přizpůsobovat i všechno ostatní.*“ (ŠMP 208-211) „*Úroveň preventivních programů je různá a některé považuju za naprosto kontraproduktivní, zejména když dospívajícím dětem někdo dospělý vypráví o nebezpečnosti drog, které nikdy nezkusil. Takové ty frontální, jednorázové akce na podporu zdravého životního stylu jsou k ničemu. Navázání poskytování služeb na neužívání návykových látek a jejich testování (pozn.: klientů), je v některých případech efektivní a v některých případech se zcela míjí účinkem, klient je tím odrazován a padá nám mimo dosah služeb do šedé zóny.*“,

„Obecně virtuální prostor je zatím nedostatečně uchopenou platformou pro aktivity prevence, intervence a síťování klientů, kteří by ji mohli potřebovat. Všichni se učíme pohybovat v prostředí, ve kterém jsme sami nevyrůstali, ale pro dnešní děti a dospívající je realita sociálních sítí naprosto přirozenou věcí a pomáhající profese se musí naučit zaujmout a pomáhat i v tomto prostředí.“ (NNO 216-226, 248-256) Někteří informanti zmiňovali i nedostatečnou společenskou pozornost volnočasovým aktivitám *„Za chybu považují také skutečnost, že nabídka volnočasových aktivit pro děti ze sociálně slabých rodin není cíleně dotována a koordinována prostřednictvím škol a školských zařízení.“* (P 247-250) *„Cestou ven je jednoznačně vzdělání a nabídka smysluplných volnočasových aktivit.“* (ŠMP 108-109)

Ve výpovědích informantů zaznívá negativní hodnocení některých preventivních aktivit, zejména selektivní a indikované primární prevence, která je orientována z jejich pohledu akceptační ve smyslu nízké míry snahy o denormalizaci životního způsobu spojeného s užíváním nelegálních návykových látek. Absence je pocíťována v podpoře, koordinaci nabídky a financování volnočasových aktivit pro děti z nepodnětného či sociálně znevýhodněného prostředí.

Kategorie č. 12 **PROJEVY RIZIKOVÉHO CHOVÁNÍ**

Tato kategorie byla v rámci paradigmatického modelu posouzena jako následek. Do kategorie bylo sloučeno celkem 7 kódů: **experiment, marihuana, distribuce, školní prostředí, situační užívání, komplementárnost sociálně patologických jevů, signál jiných problémů**

Všichni dotazovaní bezvýjimečně uvádějí experiment s konopnými drogami jako první situaci, ve které se u dětí s nelegálními návykovými látkami setkávají. *„Za poslední tři roky jsme řešili asi čtyři případy podezření na distribuci marihuany mezi dětmi ve škole, ve dvou případech byly děti pod vlivem marihuany na odpoledním vyučování. S těmito projevy se setkáváme výjimečně a takřka výlučně jen v posledních ročnících.“* (Ř 8-11) Odlišnou perspektivu nabízí výpověď informantky ze školy, která je spádovou školou pro dvě sociálně vyloučené lokality. *„Ve starších ročnících experimentují s pervitinem, který šňupou a s extázemi. Děti vyrůstají prostředí, kde je vyšší koncentrace různých sociálních patologií jako jsou vysoká nezaměstnanost, nízká úroveň vzdělání a kvalifikace, alkoholismus, závislostní chování, lichva, zadluženost, gambling.“* (ŠMP 2-6) Výpovědi informantů z řad externích intervenujících profesí se neodlišuje od zkušeností ze školního prostředí.

*„Experiment s cigaretami, alkoholem, marihuanou, výjimečně se syntetickými drogami, rozpouštědly a psychoaktivními léky. Děti se navzájem znají, na ulici se prolínají různé věkové skupiny a preferovaný způsob trávení volného času.“ (OSPOD 6-9) „Nejčastěji se jedná o podezření z distribuce a držení drog. Relativně časté jsou trestné činy uvnitř konzumentských skupin a takzvaná obstarávací kriminalita, která je často majetková.“ (P 7-9) „Děti se hodně často baví o různých experimentech s tzv. „legal highs“, novými drogami dostupnými především na internetu.“ (DMO 17-19) „Nejčastěji s marihuanou, potom s amfetaminy, s MDA, MDMA a pervitinem. S opiáty jenom výjimečně. Taky se nedají dělit jenom podle užívané návykové látky, protože jich mnoho užívá více látek současně v různých kontextech. Na začátku jsou to experimenty s marihuanou, potom s amfetaminy, to nejvíce na festácích a v klubech.“ (NNO 1-7) „U klientů v adolescenci se potýkáme i s vysokou mírou recidivy jak závislostního chování, tak trestné činnosti.“ (OSPOD 105-107) „Na střední škole se vykašlou na učení, na rodinu a jedou si nekonečně mejdan.“ (NNO 14-15) „Mladí lidé se obvykle naučí užívat drogy ve skupinách svých kamarádů a známých, se kterými v nějaké fázi svého dospívání sdílí stejné zájmy, poslouchají stejnou hudbu nebo mají podobné názory na konkrétní společenské fenomény.“ (P 153-156) V pohledu na vývojové období, ve kterém děti s nelegálními návykovými látkami začínají experimentovat, se informanti neshodují. Vypovídají o subjektivní zkušenosti s konkrétními případy a poukazují na fakt, že existuje u každého jedince unikátní vztah mezi rizikovými a protektivními faktory, které drogový experiment eliminují, minimalizují, oddalují či naopak akcelerují. *Od takových 14–15 let je marihuana pro děti téma.“ (DMO 6-7) „Naše děti nezřídka kouří cigarety už od deseti – dvanácti let, potom zkoušejí marihuanu, kterou kouří z vodní dýmky udělané z PET lahve.“ (ŠMP 2-4) „U tohoto typu rizikového chování, považují za rizikovou věkovou skupinu 12-17 let.“ (OSPOD 7) „S drogami dnes experimentuje velká část dospívajících, spousta z nich jenom jako projev vrstevnické solidarity, jako pózu v nějaké skupině či při nějaké příležitosti a také o tom víc mluví, než to doopravdy dělají.“ (DMO 169-173) V odpovědích informantů se objevuje v různých obměnách pohled na experiment s nelegálními návykovými látkami v adolescenci jako na důsledek nefungujících vztahů nebo jiných okolností. „Problém s drogami se obvykle nevynoří sám o sobě, je to doprovodný jev dalších signálů, že se něco děje.“ (P 24-25) „Ono obecně je užívání drog spíš signál o tom, že je někde něco špatně.“ (NNO 19-21) „V mixu projevujícím se záškoláctvím, šikanou, projevy agrese, závislostními experimenty, znaky syndromu týraného, zneužívaného nebo zanedbávaného dítěte, se velmi těžko hledají příčiny**

a následky. “ (OSPOD 29-32) „Je ovšem problematické reagovat na první signály, které naznačují deficit v rodině nějakým formálním způsobem. “ (Ř 29-31) „Dobré je taky se zajímat o věci okolo, jestli dítě nevolí drogy jako únik z nějakého jiného problému. “ (DMO 149-150) Když je dítě spravedlivě, rychle a s ohledem na věk i typ prohřešku potrestáno a zároveň se někdo aktivně zajímá, jestli tím dítě nevolá o pomoc v důsledku jiných vlivů. “ (Ř 116-119)

Informanti ze školního prostředí uvádějí komplementární propojení experimentu s drogami s frekventovanějšími projevy rizikového chování, jako jsou záškoláctví ve všech svých formách, hrubé chování, agresivita, kyberšikana a kouření cigaret či požívání alkoholu. Vnímají je jako doprovodný jev a drogový experiment jako signál o tom, že se okolo dítěte něco děje.

5.1.4 Selektivní kódování

Na axiální kódování navazuje **selektivní kódování**, které směřuje k vyložení kostry analytického příběhu, která vystihuje vztahy mezi jednotlivými kategoriemi a směřuje ke konstrukci teorie. Strauss a Corbinová (1999, s. 86) vymezují selektivní kódování jako „závěrečný krok od seznamu pojmů k vytvoření teorie“ a člení je pět kroků: „Prvním krokem je podrobně vyložit kostru příběhu. Druhým krokem je uvedení pomocných kategorií do vztahu k centrální kategorii podle paradigmatu. Ve třetím kroku jsou kategorie vzájemně vztahovány na dimenzionální úrovni. Čtvrtým krokem jsou tyto vztahy ověřovány podle údajů. Pátým a posledním krokem je doplnění kategorií, které je třeba dále upřesnit anebo rozvinout.“

Obrázek č. 3 Schéma teorie efektivity nástrojů a intervencí
(vlastní výzkum 2020)

Schéma vztahů mezi jednotlivými kategoriemi (obr. č. 3), vychází z dat získaných předchozími fázemi kódování. Schéma vizualizuje různé pohledy, názory a zkušenosti informantů perspektivou jejich profesní odbornosti a praxe a objasňuje vztahy mezi faktory (kategoriemi) ovlivňujícími projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci, se zřetelem k vzájemným vztahům mezi kategoriemi, které mají přímý i zprostředkovaný vliv na efektivitu nástrojů a intervencí užívaných v aplikační praxi a ovlivnění jevu jako takového. Pro konstrukci schématu vztahů mezi jednotlivými kategoriemi byl zvažován i hierarchický model, který by odrážel nastavení vztahů v platné legislativě, ale nehierarchický model byl posouzen k zobrazení spolupůsobících vlivů jako vhodnější.

5.1.5 Analytická kostra příběhu

Příčiny a podmíněnosti vzniku a rozvoje projevů rizikového chování v adolescenci jsou v soudobé odborné literatuře označovány téměř výlučně jako multifaktoriální. U vědomí tohoto východiska jsme o fenoménu rizikového chování z pohledu příčin a podmíněností uvažovali v souladu s Jessorovou teorií problémového chování (Jessor, 1998) a pro konstrukci nové kostry vztahů vycházíme z ústřední kategorie, kterou jsme identifikovali jako **efektivita nástrojů a intervencí** (v tematickém kontextu). Vznik a rozvoj rizikového chování v adolescenci, které je manifestováno drogovým experimentem jako projevem rizikového chování, je v oboustranném příčinném vztahu s kategorií obsahující faktory spojené s rodinným prostředím, osobností dítěte a jeho volným časem, označenou jako **rodina, dítě a jeho volný čas**. Tuto kategorii z pohledu předcházení projevům rizikového chování a jejich řešení jednosměrně významně ovlivňují kategorie **lidské zdroje**, ve smyslu dostatečné personální kapacity a erudice odborníků na rizikové chování ve školním prostředí, institucích i ve službách „*Chybí specialisté na rizikové chování, chybí školní psychologové, v mnoha případech i speciální pedagogové. V školských zařízeních náhradní rodinné péče chybí dětské psychiatry, kteří tedy obecně chybí všude.*“ (NNO 123-126), která má přímý vliv na kategorie **projevy rizikového chování, rodina, dítě a jeho volný čas, kategorii prevence a volnočasové aktivity i kategorii spolupráce mezi institucemi**.

Z pohledu nastavení funkčního systému a zvyšování **efektivitu nástrojů a intervencí** prevence, pomoci i sankce je nezbytná srozumitelná a jednoznačná **legislativa** „*Uvítal bych jasnější pravidla ohledně právní úpravy držení drog pro vlastní potřebu. Sám se v tom orientuju stěží a jsou právní otázky, na které obtížně hledám odpovědi.*“ DMO (260-263), bezprostředně ovlivňující jednosměrně kategorii **dostupnost drog** a vytváří podmínky pro kategoriemi **synergie směřování** institucí, **spolupráce institucí** „*Mezi institucemi nedochází k plynulé spolupráci, hledání nejvhodnějších nástrojů řešení okolo dítěte, každá instituce si jede po svém.*“, „*Dneska je to tak, že pokud někdo nechce, tak si zaleze za hradbu svých oborových kompetencí a nikým, když nemusí, tak nekomunikuje.*“ (NNO 127-129, 234-236) a **úroveň vymáhání dodržování norem**.

Od těchto kategorií se odvíjí míra **sociální kontroly** „*Sociální kontrolu vnímám jako takový neformální ochranný prstenec okolo dítěte, v dospívání je to o to složitější, protože snaha vymezovat se proti pravidlům a autoritám je v tomto období typická.*“ (DMO 155-158), která ovlivňuje kategorii **společenská tolerance** a společně posilují **efektivitu nástrojů a intervencí** a ovlivňují **rodinu, dítě a jeho volný čas** a **dostupnost drog**. „*Vliv sociální*

kontroly je zásadní, nelegální drogy jsou fenomén, který lze do nějaké a z mého pohledu velmi vysoké míry, účinně ovlivnit soustředěnou preventivní, výchovnou, vzdělávací a represivní činností všech zúčastněných hráčů, kteří mají v souvislosti s tím nějaká práva, povinnosti, kompetence nebo dovednosti.“ (Ř 91-96)

Výzkum ukázal, jak jsou pro informanty důležité otázky spojené s procesem uplatňování nástrojů a intervencí formální sociální kontroly, zejména s ohledem na nedostatečnou míru důslednosti a kontroly uložených opatření, což bylo identifikováno jako kategorie **úroveň vymáhání práva**, která bezprostředně posiluje kategorii **legislativa, sociální kontrola a efektivita nástrojů a intervencí**, ovlivňuje kategorii **rodina, dítě a jeho volný čas** a oslabuje kategorie **dostupnost drog a společenské tolerance**. „Jsem přesvědčen, že důkladné a nekompromisní vymáhání práva u bagatelních přestupků a trestných činů v drogách, může mít velký vliv na společenské vnímání významu hrozící sankce i pravděpodobnost, že bude uložena a je schopna odradit část potenciálních mladých uživatelů.“ (P 156-161)

V kontextu **úrovně vymáhání práva** zmiňovali informanti i procesní deficity, které poškozují adolescenta stigmatizací, přepínáním nástrojů represe, vytržením z rodinného prostředí do prostředí s vyšší koncentrací patologií a nedostatek alternativních variant trestání i míry kontroly uložených opatření, které by byly propojeny prostřednictvím **legislativy a spolupráce institucí** a posilovaly **efektivitu nástrojů a intervencí**. „Institucionálním řešením moc nevěřím, mám dobrou zkušenost s neformální komunitou a jejími aktivitami okolo dítěte, všechna silová řešení dítě spíš oceňují a utvrdí v tom, že mu svět nerozumí.“ (DMO 115-117) „Věci se taky často nedotahují do konce, když už se dítěti nebo rodičům uloží nějaká povinnost, dále se to nekontroluje, nikdo si nechce dělat nepříjemnosti.“, „Pobyt ve vězení je pro část klientů výtahem ze závislosti, ale pro část naopak prohloubením jejich pozitivního vztahu ke kriminální subkultuře a utvrdí je v tom, že životní styl založený na užívání si a dělání peněz trestnou činností je lepší než nudný život ostatních lidí, kteří žijí své běžné konzumní životy.“ (NNO 142-144, 150-155)

V rámci výpovědí o **efektivitě nástrojů a intervencí** informanti poukazovali na mnohdy formální uplatnění **legislativy** a charakter řešení **projevů rizikového chování**, s úzkým zaměřením na porušení normy jako takové a uložení sankce, bez dostatečné **spolupráce institucí** a zohledňování širších spolupůsobících faktorů, směřujících k řešení příčinných podmínek projevu rizikového chování spojovaného nejčastěji s kategorií **rodina, dítě a jeho volný čas**. „V systému sankcí vidím problém v tom, že dítě potrestáme a je nám jedno, co

bylo příčinou nebo iniciátorem jeho chování, ve škole dostane důtku nebo podmíněčné vyloučení, policie vyřeší přestupek nebo trestný čin, pro nedostatek věku případ odkládá a v nejzávažnějších případech soud ukládá výchovná opatření. Vše se motá jen okolo toho, že dítě má problém. Často slyším, že nikoho nikdy nezajímá klient jako člověk s unikátním osudem, ale spíš to, co udělal nebo neudělal.“ (NNO 133-140, 148-150) S těmito názory je úzce spojena kategorie **lidské zdroje** ve smyslu nutnosti vzdělávání k potřebě interdisciplinárního přístupu i kategorie **synergie směřování**, která těmto snahám podepřena **legislativním** základem může významně napomoci.

Kategorie **prevence a volnočasové aktivity** je způsobilá ovlivňovat **efektivitu nástrojů a intervencí**, míru **společenské tolerance**, kategorii **rodina, dítě a jeho volný čas** a zvyšovat úroveň **sociální kontroly**. „Naší snahou by mělo být, aby drogy a životní styl s nimi spojený dítětem neimponoval, nabízet jim pestrou alternativu činností a prožitků, které jim umožní prožít fajn dětství.“ (DMO 209-212)

Z výzkumu dále vyplynulo, že nastavení **legislativy**, ani **úroveň vymáhání práva** a **sociální kontroly** nemůže bezprostředně ovlivnit vznik projevů rizikového chování nebo vlastní rozhodnutí adolescenta začít s drogovým experimentem. „Hrozící trest asi každého neodradí, ale část lidí určitě ano, protože hrozící komplikace, zejména prostřednictvím nějakých institucí mu prostě v dané situaci nestojí za to.“ (DMO 91-93) „Žádný trest sám o sobě nezmění chování člověka. Může mu dát najevo, že jeho chování je přes čáru, a to různými způsoby, ale vlastní chování a příčiny, které k němu vedly, určitě nevyřeší.“ (NNO 89-93)

Jak dále plyne z dat shromážděných výzkumem, je třeba na **sociální kontrolu** nahlížet jako na významný faktor způsobilý ovlivňovat vznik a rozvoj projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami u nedospělých. Vlastní formativní význam sociální kontroly pro **efektivitu nástrojů a intervencí** velmi pravděpodobně spočívá spíše v důsledném nastavování a vymáhání dodržování pravidel než v míře přísnosti hrozící sankce jako takové.

Nástroje a intervence formální **sociální kontroly** nejsou způsobilé nahradit deficity, které nastávají v důsledku poruch socializace v rámci rodinné výchovy, hodnotově deviantního prostředí vrstevnických skupin nebo **společenské tolerance** k zneužívání nelegálních návykových látek. „Sociální kontrola a její preventivní rozměr není jen otázkou institucí, pokud není přítomna v rodinách, dohledem nad dětmi a jejich výchovou k řádnému způsobu

života, my už můžeme jen hasit problémy a minimalizovat rizika pro dítě a pro společnost.“ (OSPOD 111-117) Vliv společenského prostředí, které se vyznačuje pluralitou hodnot i nízkým konsenzem v otázce nutnosti dodržování norem a jejich legitimacy, se nutně odráží i v oblasti nelegálních návykových látek.

Informanti se v rámci výzkumu frekventovaně vyjadřovali i k otázce diskrepance přístupů a **směřování institucí**, zejména při posuzování závažnosti jednání spojeného s předmětným typem rizikového chování, která se bezprostředně dotýká nastavení resortní **legislativy**, **spolupráce institucí** a ve svém důsledku má vliv i na **efektivitu nástrojů a intervencí**. „*Měla by být jasná linka, kam směřujeme, odborné názory na normalitu experimentu s drogou jako přirozené součásti dospívání se různí a všechny zúčastněné instituce si to vykládají trochu po svém. Míra závažnosti jednání je posuzována podle odlišných kritérií a z různých perspektiv té které instituce.*“, „*Vlastně nejvíc nevyužitý je donucovací a regulační potenciál synergie působení institucí, která je sice všude napsána, ale v praxi se vyskytuje jen výjimečně.*“ (OSPOD 162-169, 174-176)

Z výzkumných dat vyplynula také vysoká míra pozornosti informantů k deficitům systémových a mezioborových řešení, která by reflektovala komplementárnost příčinných podmínek a vlivů prostředí endogenních i exogenních a zároveň zvýšila **efektivitu nástrojů a intervencí**. Tyto výpovědi jsou bezprostředně ovlivňovány a ovlivňují kategorie **spolupráce institucí a synergie směřování**. „*Setkáváme se stále častěji s případy, kdy u jednoho dítěte existuje souběh různých poruch a projevů rizikového chování. V mixu projevujícím se záškoláctvím, šikanou, projevy agrese, závislostními experimenty, znaky syndromu týraného, zneužívaného nebo zanedbávaného dítěte, se velmi těžko hledají příčiny a následky.*“ (OSPOD 27-32) „*Problém s drogami se obvykle nevynoří sám o sobě, je to doprovodný jev dalších signálů, že se něco děje. Většinou se snoubí se školní neúspěšností, poruchami chování, neschopností dodržovat nastavená pravidla a uznávat autority.*“ (P 24-28)

Z výpovědí zástupců širokého spektra zainteresovaných profesních skupin plyne závěr, že zřejmě existuje příčinná souvislost mezi vysokou společenskou shodou na významnosti dodržování pravidel drogové legislativy a mírou jejího vymáhání prostřednictvím formálních nástrojů **sociální kontroly**. Obdobná příčinnost existuje zřejmě mezi **úrovní vymáhání dodržování norem** a mírou subjektivně vnímané **dostupnosti** nelegálních návykových látek i mírou **společenské tolerance** životního stylu spojeného s užíváním nelegálních návykových látek v adolescenci, která je zejména pro míru neformální **sociální**

kontroly a efektivitu nástrojů a intervencí určující. Jakkoliv lze vnímat pozitivně individuální a veřejně zdravotní přínosy akceptačních teoretických, koncepčních, **preventivních** a terapeutických přístupů k experimentům s nelegálními návykovými látkami v adolescenci „*Místo jasného a srozumitelného vysvětlení právního stavu se dětem dostává polemika o tom, že marihuana má nižší zdravotní rizika než alkohol a tabák, jednorázové experimenty s nelegálními drogami patří k dospívání a závislostní potenciál je různý a u některých velmi malý. Dítě musí zákonitě ztrácet respekt k látce samotné i právnímu nastavení, které chrání společnost před jejich užíváním.*“ (P 121-129), nesou v sobě nezanedbatelné riziko oslabovat *efektivitu nástrojů a intervencí*, význam a roli **sociální kontroly** a naplnění výchovných i preventivních cílů rodiny i institucí.

Podle výpovědí informantů jsou změny s potenciálem zlepšení současného stavu v předmětné oblasti spojeny zejména se zvyšováním odborné kompetence odborné i laické veřejnosti, dostatečnými odbornými kapacitami ve školském prostředí a komplexním řešením problematiky rizikového chování a jeho příčin. Zmiňována je rovněž nezbytnost fungující mezioborové spolupráce na jasném a srozumitelném legislativním základě a zejména se synergií směřování jednotlivých institucí. V průběhu výzkumu byla identifikována i potřeba dostupných nízkoprahových a terénních služeb a kvalitních preventivních programů. V otázce represe zaznívá potřeba nalezení alternativních forem trestů s podmíněným odklonem do léčby či probace. V uplatňování nástrojů a intervencí formální sociální kontroly zaznívá významná poptávka po zrychlení procesu pomoci i sankce, schopnosti institucí spolupracovat a vyměňovat si informace, kontrole uložených opatření a soustavnosti i důslednost při práci s klienty i jejich rodinami. Uvedené oblasti jsou přeneseně způsobilé ovlivňovat i společenské faktory, kterými jsou společenská tolerance k užívání nelegálních návykových látek a posilovat míru neformální i formální sociální kontroly a význam nutnosti dodržovat platnou legislativu.

5.2 KVANTITATIVNÍ ČÁST SMÍŠENÉHO VÝZKUMU

Informace a data získaná dotazníkovým šetřením byla vyhodnocena pomocí čárkovací metody. K analýze demografických dat bylo využito popisné statistiky s absolutní a relativní četností a přesností na jedno desetinné místo. Vyhodnocení výzkumných otázek bylo provedeno za využití nominálního měření. Data byla uspořádána dle tematických kategorií, výstupem je grafické znázornění naměřených dat s absolutní četností a komentáře, ve kterých jsou využity názorově reprezentační citace poznámek a doplnění respondentů k jednotlivým otázkám. K vyhodnocení dotazníku a grafickému znázornění výstupů bylo použito programu Microsoft Excel. Pro účely zpracování dotazníkového šetření byly jednotlivé profese označeny indexy: **S** – soudce/soudkyně, **SZ** – státní zástupce/státní zástupkyně, **P** – policista/policistka Policie ČR – specialista/ka Služby kriminální policie a vyšetřování na drogovou trestnou činnost, **Ř** – ředitel/ka základní nebo střední školy, **ŠMP** – školní metodik/metodička prevence základní nebo střední školy, **OSPOD** – sociální pracovník/pracovnice orgánu sociálně-právní ochrany dětí, **K** – kurátor/ka pro mládež orgánu sociálně-právní ochrany dětí, **L** – lékař/lékařka pro děti a dorost, **NNO** – pracovník/pracovnice nestátní a neziskové organizace orientované na služby uživatelům drog a **DMO** – výchovný pracovník/pracovnice dětské a mládežnické organizace.

5.2.1 Charakteristika výzkumného souboru

Tyto informace byly získány prostřednictvím úvodních demografických otázek dotazníku, které zjišťovaly pohlaví, profesi, kraj působení, délku praxe a vzdělání respondentů.

Tabulka č. 4 – Struktura respondentů dle pohlaví

pohlaví respondentů	absolutní četnost	relativní četnost
Muž	35	40,3 %
Žena	52	59,7 %
Celkem	87	100 %

Z uvedené tabulky můžeme zjistit strukturu respondentů dle pohlaví. Nejvyšší zastoupení mezi respondenty mají ženy (59,7 %), 40,3 % jsou zastoupeni muži.

Tabulka č. 5 – Struktura respondentů dle pracovního zařazení

Pracovní zařazení respondentů	absolutní četnost	relativní četnost
soudce	9	10,3 %
státní zástupce	10	11,4 %
policista	10	11,4 %
ředitel základní nebo střední školy	9	10,3 %
školní metodik prevence základní nebo střední školy	8	9,1 %
Sociální pracovník orgánu sociálně-právní ochrany dětí	8	9,1 %
Kurátor pro mládež orgánu sociálně-právní ochrany dětí	8	9,1 %
lékař pro děti a dorost	7	8 %
zaměstnanec nestátní neziskové organizace poskytující služby uživatelům drog	8	9,1 %
výchovný pracovník dětské či mládežnické organizace	10	11,4 %
Celkem	87	100 %

V tabulce č. 5 je znázorněno rozložení respondentů podle pracovního zařazení. Největší zastoupení v našem výzkumném souboru mají státní zástupci (11,4 %), policisté (11,4 %) a výchovní pracovníci dětských a mládežnických organizací (11,4 %). Ředitelé základních či středních škol a soudci jsou zastoupeni shodně 10,3 %. Školní metodici prevence, pracovníci OSPOD a zaměstnanci nestátních neziskových organizací poskytujících služby uživatelům drog, jsou zastoupeni také shodně 9,1 %. Nejmenší podíl ve výzkumném vzorku, tvoří lékaři pro děti a dorost, kteří jsou zastoupeni 8 %.

Tabulka č. 6 – Struktura respondentů dle kraje působnosti

kraj působení respondentů	absolutní četnost	relativní četnost
Zlínský kraj (ZLK)	4	4,6 %
Kraj Vysočina (VYS)	5	5,7 %
Ústecký kraj (ULK)	7	8 %
Středočeský kraj (STC)	6	6,8 %
Plzeňský kraj (PLK)	4	4,6 %
Hlavní město Praha (PHA)	8	9,1 %
Pardubický kraj (PAK)	8	9,1 %
Olomoucký kraj (OLK)	6	6,8 %
Moravskoslezský kraj (MSK)	8	9,1 %
Liberecký kraj (LBK)	6	6,8 %
Karlovarský kraj (KVK)	7	8 %
Jihomoravský kraj (JMK)	6	6,8 %
Jihočeský kraj (JČK)	7	8 %
Královéhradecký kraj (KHK)	6	6,8 %
Celkem	87	100 %

V rámci našeho výzkumného šetření jsme se zajímali také o to, ve kterém kraji České republiky oslovení zástupci vybraných profesních skupin působí (tab. č. 6). Největší zastoupení v našem výzkumném souboru mají respondenti z Moravskoslezského kraje, Pardubického kraje a hlavního města Prahy, kteří jsou zastoupeni shodně 9,1 %. Respondenti působící v Jihočeském, Karlovarském a Ústeckém kraji jsou zastoupeni shodně 8 %. Respondenti z Královéhradeckého, Jihomoravského, Libereckého, Olomouckého a Středočeského kraje jsou zastoupeni 6,8 %. Respondenti z Kraje Vysočina jsou zastoupeni 5,7 %, nejmenší zastoupení v našem výběrovém souboru mají respondenti z Plzeňského a Zlínského kraje 4,6 %.

Tabulka č. 7 – Struktura respondentů dle délky praxe

Délka praxe respondentů	absolutní četnost	relativní četnost
méně než 1 rok	2	2,3 %
1-5 let	8	9,2 %
6-10 let	5	5,7 %
11-15 let	9	10,3 %
16-20 let	14	16,1 %
21-25 let	11	12,6 %
více než 26 let	38	43,6 %
Celkem	87	100 %

Tabulka č. 7 ukazuje rozložení výzkumného vzorku dle délky praxe. Největší zastoupení mají respondenti s praxí v oboru delší než 26 let (43,6 %). Respondenti s délkou praxe 21-25 let tvoří 12,6 %, respondenti s praxí v rozpětí 16-20 let tvoří 16,1 %. Praxi v délce 11-15 let má 10,3 % respondentů. Respondenti s délkou praxe 6-10 let jsou zastoupeni 5,7 %, v délce praxe 1-5 let 9,2 %. Nejmenší zastoupení jsou ve výzkumném vzorku zastoupeni respondenti s délkou praxe nižší než 1 rok (2,3 %).

Tabulka č. 8 – Struktura respondentů dle vzdělání

Nejvyšší dosažené vzdělání respondentů	absolutní četnost	relativní četnost
základní	0	0 %
střední odborné	0	0 %
střední s maturitou	2	2,3 %
vyšší odborné (DiS.)	2	2,3 %
vysokoškolské (Bc.)	11	12,6 %
vysokoškolské (Mgr., PaedDr., PhDr., JUDr., Ing., MUDr., Ph.D.)	72	82,8 %
Celkem	87	100 %

Poslední položkou dotazníku, kterou se zjišťovaly demografické údaje o respondentech, byla položka zjišťující nejvyšší dosažené vzdělání (tab. č. 8). Největší část respondentů (82,8 %) uvádí nejvyšší dosažené vzdělání vysokoškolské (Mgr., PaedDr., PhDr., JUDr., Ing., MUDr., Ph.D.), což bylo s ohledem na profil zastoupených profesních skupin očekávatelné. Podílem 12,8 % jsou zastoupeni respondenti, kteří uvádějí vysokoškolské vzdělání (Bc.).

Shodně jsou zastoupeni respondenti, kteří jako nejvyšší dosažené vzdělání uvádějí střední s maturitou a vyšší odborné vzdělání (DiS.) 2,3 %. Nikdo z respondentů neuvedl jako nejvyšší dosažené vzdělání střední odborné nebo vzdělání základní.

Oslovení respondenti využili možnost připojit vlastní poznámku či doplnění v 187 případech. Nejčastěji této možnosti využili zástupci nestátních a neziskových organizací (58x), policisté (44x) a ředitelé základních nebo středních škol (43x). Nejméně zástupci lékařů (12x) a soudců (8x).

5.2.2 Tematický soubor – Rizikové faktory

V této části dotazníku vyjádřili respondenti svůj postoj celkem k 10 otázkám, které byly zaměřeny na faktory, které mohou mít významný vliv na vznik a rozvoj projevů rizikového chování v adolescenci.

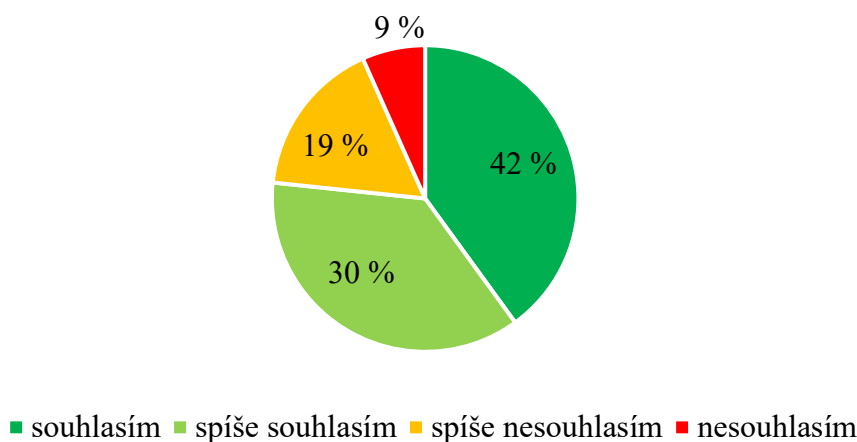
Otázky č. 1., 6., 8. a 9. bezprostředně souvisely s faktory spojenými s *rodinným prostředím, výchovnými styly, neformální sociální kontrolou a trávením volného času*.

Otázka č. 1

Pro vznik a vývoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami je z mého pohledu nejvýznamnějším faktorem:

„Absence přiměřeného dohledu zákonných zástupců, dysfunkční rodinné prostředí.“

Graf č. 1 - Rizikové faktory - otázka č. 1
postoj respondentů v %

Míra úplného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 72 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 9 % respondentů, mírný nesouhlas potom 19 % respondentů. Dle předpokladu je významná shoda u profesí reprezentujících trestní represi (S, SZ, P) i představitelů profesí,

kteřé se s projevy rizikového chování setkávají nejčastěji v souvislosti s řešením prostřednictvím uplatňování nástrojů formální sociální kontroly (Ř, ŠMP, L).

Naopak zásadní nesouhlas vyjádřili respondenti z řad nestátních a neziskových organizací a orgánů sociálně právní ochrany dětí (NNO, OSPOD, K).

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

Ř – „Mohu posloužit řadou příkladů z praxe, které ukazují, že i v „konvenčních“ rodinách s vysokou mírou dohledu k výskytu rizikového chování dochází.“

ŠMP – „Lidi dneska moc nestíhají, samoživitelky, rodiny s postiženými dětmi, lidi bez kvalifikace, v dluzích. Dohled u dítěte v pubertě není jednoduchý ani v úplné a ekonomicky zabezpečené rodině.“

L – „Nejsem schopna si v současné společnosti vzpomenout, kdy jsem se naposledy setkala s plně funkční rodinou.“

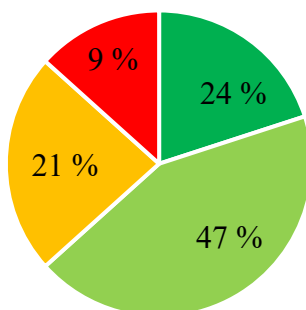
NNO – „Dohled rodičů není samospásný, dysfunkční rodinné prostředí může mít socioekonomické, a nikoliv pouze deviantní příčiny.“

Otázka č. 6

Pro vznik a vývoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami je z mého pohledu nejvýznamnějším faktorem:

„Výchova bez pravidel a vyváženého vztahu práv a povinností.“

Graf č. 2 - Rizikové faktory - otázka č. 6
postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra úplného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 71 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 9 % respondentů (ŠMP a NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 21 % respondentů v profesní skladbě SZ, ŠMP, OSPOD, Ř, NNO a DMO. V této otázce vyjádřili významně a rozhodný nesouhlas s otázkou respondenti dvou profesních skupin. Zatímco u NNO je očekávatelný pozitivní sentiment k liberální a nedirektivní výchově, u ŠMP to může být odrazem školní reality, která metodicky významně tenduje od autoritativní k participativní výchově a existují i systémové tendence zpochybňovat význam některých disciplinačních úkolů školní socializace jako takové.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

P – *„Podle mě není dítě majetkem rodiče. Pokud rodič dítě poškozuje prostředím, asociálními vzory chování a nezabezpečuje mu řádné zázemí a výchovu, měl by do hry vstoupit nekompromisně stát.“*

Ř – *„S výchovou bez hranic a omezení se setkávám dnes a denně, škola tento všeobecný trend není schopna převážet.“*

K – *„To jsou minimálně dvě různé kategorie, rezignace na výchovu je něco jiného než záměrně liberální výchova nebo neschopnost děti usměrňovat.“*

L – *„Setkávám se s odpíračí očkování, antibiotik, obecně jakýchkoliv léčiv. Některé děti jsou ponechány svému osudu, ale i děti hyperprotektivních rodičů lituju.“*

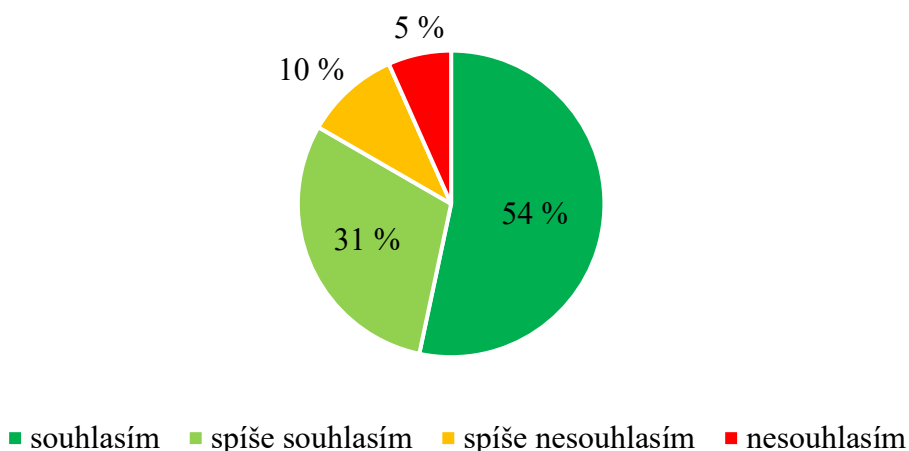
NNO – *„Stát ani škola nemají být arbitry výchovy dětí, to je věcí rodičů a jejich hodnotových preferencí.“*

Otázka č. 8

Pro vznik a vývoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami je z mého pohledu nejvýznamnějším faktorem:

„Lhostejnost okolí, nízká míra neformální sociální kontroly.“

Graf č. 3 - Rizikové faktory - otázka č. 8
postoj respondentů v %

Míra úplného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 83 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 5 % respondentů (NNO). Mírný nesouhlas vyjádřilo 10 % respondentů v profesní skladbě ŠMP, OSPOD, NNO. Postoj vůči této otázce se ukázal oproti očekávání jako vysoce konsenzuální napříč všemi profesními skupinami. Míra vnímané lhostejnosti vůči věcem, které se konkrétního jednotlivce netýkají, je pro současnou společnost symptomatická. Důrazný nesouhlas ze strany představitelů NNO odráží pravděpodobně široce sdílenou obavu z autoritativní ingerence státu do výlučně individuálních společenských vztahů a negativní postoj k systému státního donucení obecně.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

P – „U drog je to jako hra na policajty a na zloděje, nikdo nic neříká, nikam nevolá, nic neoznamuje, ať si na to policie přijde sama, a potom všichni říkají, proč je všude tolik drog.“

ŠMP – „Sociální kontrola ze strany okolí ve městech je iluzorní představa.“

OSPOD – „Pro lidi na okraji společnosti je sociální kontrola úplně abstraktní pojem.“

Ř – „Po přepínání „sociální kontroly“ za minulého režimu jsme si ještě nezvykli, že starat se i o věci okolo sebe je normální.“

NNO – „Představa sociální kontroly tohoto typu je trochu kolektivistický relikv a má tendenci intervenovat jen v zájmu většinových postojů a většinového chování.“

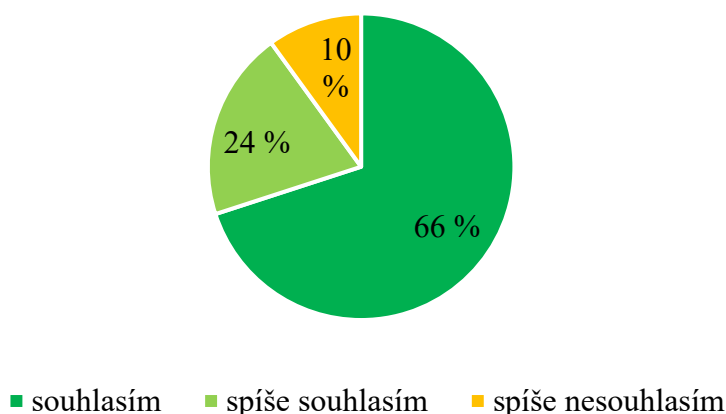
DMO – „Je rozdíl mezi udáváním a oznamováním věcí úřadům, někde na pomezí těchto dvou pojmů stojí morální postoj a svědomí každého člověka proč to udělat či neudělat a jestli mu to stojí za to nebo si toho nemá všimnout, protože mu do toho nic není.“

Otázka č. 9

Pro vznik a vývoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami je z mého pohledu nejvýznamnějším faktorem:

„Kvalita trávení volného času a skladba vrstevnické skupiny a její hodnoty.“

Graf č. 4 - Rizikové faktory - otázka č. 9
postoj respondentů v %

Míra úplného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 90 %, explicitní nesouhlas nevyjádřil žádný respondent, mírný nesouhlas potom 10 % respondentů v profesní skladbě K, NNO). Na téměř absolutním konsenzu nad výrokem obsaženým v této otázce lze dobře demonstrovat skutečnost, že představitelé všech profesních skupin považují navzdory rozdílným názorům a postojům v jiných oblastech, faktor způsobu trávení volného času a hodnotovou kvalitu vrstevnických skupin za velmi významný.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

Ř – „*Chci podepsat, že to považuji za zásadní faktor, smysluplnému trávení volného času jsme jako společnost přestali věnovat pozornost, a to i tu ekonomickou.*“

DMO – „*Hodnoty zdravých vrstevnických skupin můžou při výchově mladého člověka pomáhat napravit, co nedokáže či zkažila rodina a škola a samozřejmě naopak.*“

NNO – „*Doba se změnila, děti nestojí o Setona nebo Foglara. Sentiment kolektivistických mládežnických hnutí je relikt 20. století.*“

Otázky tematického souboru Rizikové faktory č. 2., 3. a 10. bezprostředně souvisely s faktory spojenými s **obecnou dostupností nelegálních návykových látek, společenským**

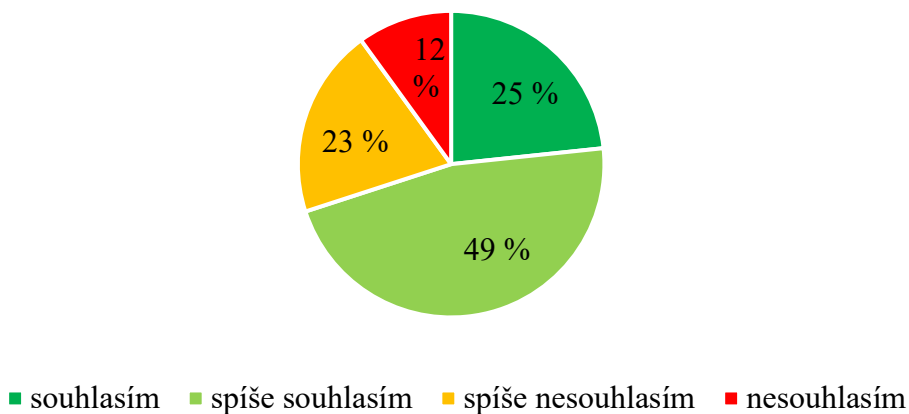
sentimentem vůči zneužívání nelegálních návykových látek a endogenními faktory ovlivňujícími vznik a rozvoj závislostního chování.

Otázka č. 2

Pro vznik a vývoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami je z mého pohledu nejvýznamnějším faktorem:

„Vysoká dostupnost nelegálních návykových látek.“

Graf č. 5 - Rizikové faktory - otázka č. 2
postoj respondentů v %

Míra úplného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 74 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 12 % respondentů (SZ, NNO). Mírný nesouhlas vyjádřilo 23 % respondentů v profesní skladbě S, SZ, P, Ř, K, NNO. U této otázky se k výroku negativně vymezili jak představitelé trestní represe, tak NNO. Lze předpokládat, že obě skupiny z různých důvodů. Na dostupnost a její vliv je nahlíženo nejčastěji z dvou polarizovaných názorových úhlů. Dostupnost jako hlavní příčina a dostupnost jako důsledek poptávky a endogenních a exogenních vlivů.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

SZ – „Dostupnost návykových látek považuji za indikátor poptávky.“

P – „Dostupnost má co dělat hlavně s legislativou, která upravuje držení drog. Není to o kriminalizaci uživatelů, ale o jasném signálu do celé společnosti, že jakékoliv množství drogy mi způsobí problémy se zákonem.“

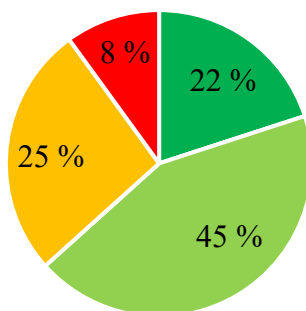
NNO – „Dostupnost drog souvisí se svobodou a demokracií, v autoritářských režimech je samozřejmě uplatňována vyšší kontrola chování a vnucování „správného“ životního stylu jednotlivcům i celým skupinám.“

Otázka č. 3

Pro vznik a vývoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami je z mého pohledu nejvýznamnějším faktorem:

„Společenská a mediální tolerance k zneužívání nelegálních návykových látek.“

Graf č. 6 - Rizikové faktory - otázka č. 3
postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra úplného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 67 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 8 % respondentů (ŠMP, Ř, NNO). Mírný nesouhlas vyjádřilo 25 % respondentů v profesní skladbě S, ŠMP, OSPOD, Ř, K, NNO, DMO. U této otázky, který se dotýká vlivu společenské a mediální tolerance nelze z výsledků usuzovat na vliv příslušnosti k profesní skupině. Lze předpokládat, že se ve vyšší míře nesouhlasu promítla skutečnost, že vysoká společenská a mediální tolerance existuje i vůči legálním drogám, tabáku a alkoholu, a dále faktor, že problematiku lze nahlížet jak z individuální, tak společenské perspektivy.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

Ř – „Společenská a mediální tolerance vyplývá z všeobecné orientace na zvyšování tolerance vůči odlišnému chování, což obecně nepokládám za negativní.“

OSPOD – „V rodinách, kde mají bezprostřední zkušenost s alkoholismem, drogovou závislostí nebo jenom experimentem, žádnou toleranci nenajdete.“

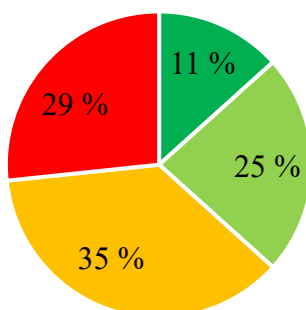
NNO – „*V otázce se promítá normativní uvažování autora výzkumu, v dnešní době nic jako společenský zájem v této oblasti neexistuje.*“

Otázka č. 10

Pro vznik a vývoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami je z mého pohledu nejvýznamnějším faktorem:

„Genetická a osobnostní predispozice.“

Graf č. 7 - Rizikové faktory - otázka č. 10
postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra úplného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 36 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 29 % respondentů (S, SZ, P, ŠMP, Ř, K). Mírný nesouhlas potom 35 % respondentů (SZ, P, ŠMP, OSPOD, Ř, K, L, DMO). Na rozdíl od ostatních otázek této tematické části dotazníku směřoval výrok výlučně na zjištění postoje k endogenní příčině jako rizikovému faktoru. Pro zřetelnou míru neshody mezi jednotlivými profesními skupinami, lze s opatrností hledat vysvětlení zejména v odmítání biologického determinismu, které je příznačné spíše pro profesní skupiny zacházející s právními normami. U profesních skupin orientovaných interdisciplinárněji, kde je rizikové chování vnímáno převážně polyetiologicky, není připuštění vlivu tohoto faktoru tak problematické.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

S – „*Nejsem přesvědčen, že existuje něco jako genetická predispozice k zneužívání nelegálních návykových látek.*“

P – „*Užívání drog považuji za naučené chování a uznávám, že některá osobnostní nastavení mohou této cestě významně pomoci.*“

NNO – „*V současnosti se má v odborné adiktologické literatuře za prokázané, že tento vliv existuje a u určité části populace bude vždy přítomný.*“

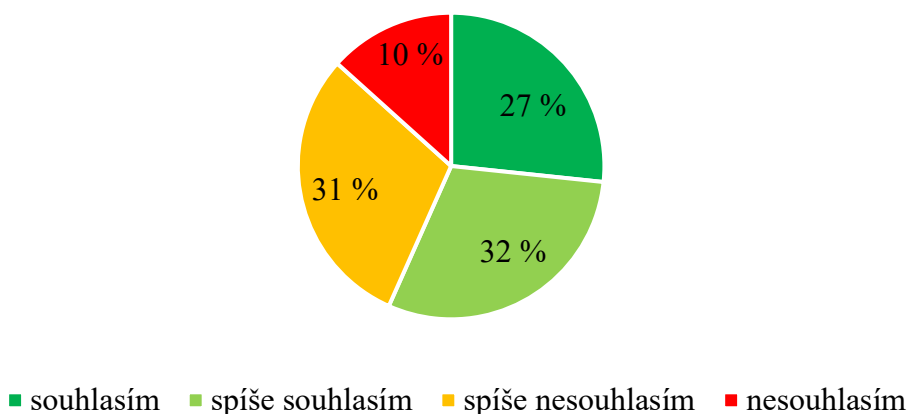
Otázky tematického souboru Rizikové faktory č. 4., 5. a 7. bezprostředně souvisely s faktory spojenými s **efektivitou primární prevence, vymáháním práva, legislativním prostředím a funkčností systému pomoci i sankce z hlediska jeho dynamiky a efektivity.**

Otázka č. 4

Pro vznik a vývoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami je z mého pohledu nejvýznamnějším faktorem:

„Neefektivní protidrogová prevence.“

Graf č. 8 - Rizikové faktory - otázka č. 4
postoj respondentů v %

Míra úplného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 58 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 10 % respondentů (OSPOD, K, NNO), mírný nesouhlas potom 31 % respondentů v profesní skladbě ŠMP, OSPOD, Ř, K, L, NNO, DMO. U této otázky se projevilo, že problematika prevence je u tématu rizikového chování stále neuralgickým bodem, který pravděpodobně souvisí jak s koncepční, terminologickou a ideovou neukotveností prevence v jednotlivých resortech, tak s významnou oborovou polarizací názorů na roli prevence jako takové.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

P – „*V prevenci si často uzurpují hlavní roli nestátní a neziskové organizace, které jsou v otázce zneužívání nelegálních návykových látek příliš liberální.*“

OSPOD – „Prevence je velké nekonkrétní slovo, které se hezky vyjímá ve strategiích. V praxi je to chudá popelka, která je mnohdy pojímána formálně jako neúčinné nutné zlo, na které nikdo nemá čas, kapacity ani peníze.“

K – „Nakonec jde jen o peníze a těch, které vylétly a stále vylétají oknem ve jménu prevence, není opravdu málo.“

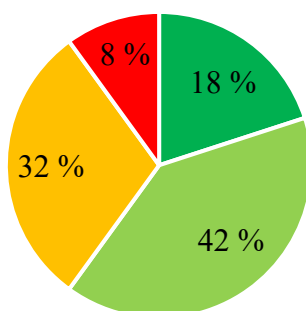
NNO – „Neúčinná a neodborná prevence může být škodlivá, shodneme se spíše na tom, co prevence není než na tom, co je.“

Otázka č. 5

Pro vznik a vývoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami je z mého pohledu nejvýznamnějším faktorem:

„Nízká úroveň vymáhání práva, legislativní prostředí.“

Graf č. 9 - Rizikové faktory - otázka č. 5
postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 70 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 8 % respondentů (S, SZ, NNO). Mírný nesouhlas potom 32 % respondentů v profesní skladbě S, SZ, P, OSPOD, K, NNO. Tato otázka obdobně jako otázka nabízející jako významný faktor vysokou dostupnost nelegálních návykových látek (otázka č. 2), přináší v otázce shody i odmítnutí postoje motivované velmi pravděpodobně různými důvody. Zatímco představitelé trestní represe tendují spíše k postoji s výrokem nesouhlasit z důvodu toho, že nepovažují zvyšování míry kriminalizace za řešení problému, představitelé NNO odmítají tento výrok spíše z důvodů názoru, že trestní represe již přepínána je. Ostatní profesní skupiny dílem spoléhají na schopnost legislativy řešit společenské vztahy a věří

v onnipotenci trestního práva nebo vycházejí z pragmatického postoje, že vymáhání práva je problémem státu a jeho institucí.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

S – „*Přeceňování role trestního práva v regulaci společenských vztahů, je pro naši společnost symptomatické.*“

SZ – „*Sebelejší legislativa je k ničemu, když nebude v převážné většině společnosti vůle ji bez přepínání represe dodržovat.*“

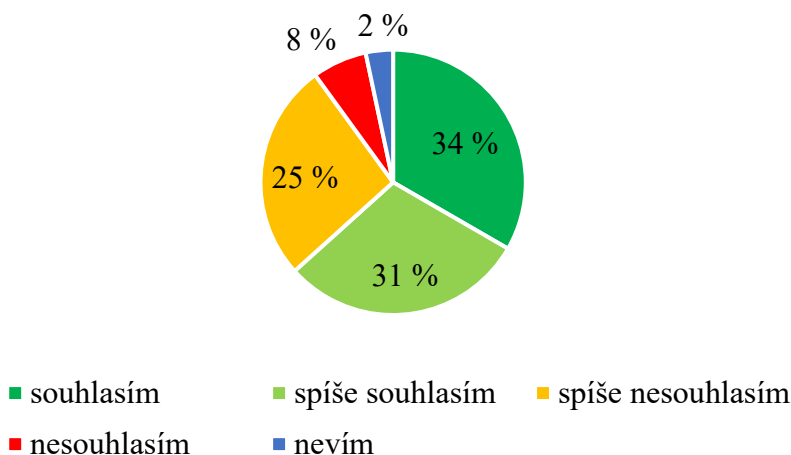
NNO – „*Je to spíše neschopnost části společnosti převzít zodpovědnost za vlastní život do svých vlastních rukou a spoléhání, že za ně bude stát a jeho legislativa řešit jejich problémy.*“

Otázka č. 7

Pro vznik a vývoj rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami je z mého pohledu nejvýznamnějším faktorem:

„Malá dynamika pomoci i sankce ze strany institucí, alibismus.“

Graf č. 10 - Rizikové faktory - otázka č. 7
postoj respondentů v %

Míra úplného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 65 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 8 % respondentů (SZ, K). Mírný nesouhlas vyjádřilo 25 % respondentů v profesní skladbě S, SZ, ŠMP, OSPOD, K, L, DMO. 2 % respondentů využilo možnosti odpovědi „nevím“. U této otázky, který směřoval k zjištění postoje respondentů vůči dynamice celého systému a přeneseně i k dynamice mezioborové spolupráce v případě výskytu projevů rizikového chování se v míře souhlasu napříč profesními skupinami projevilo, že si

respondenti dobře uvědomují formální i administrativní náročnost pomoci i sankce a nezbytnost vstřícných mezioborových kontaktů a vazeb pro zvýšení dynamiky celého procesu.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

Ř – „*Policie i OSPOD jsou od převážné většiny projevů rizikového chování daleko, někdy si v systému připadáme dost sami.*“

K – „*Všechny instituce zajímá jen to, aby měly všechno v pořádku, klient je něco, s čím se nepočítá v širších souvislostech.*“

Vyhodnocení tematického souboru – Rizikové faktory

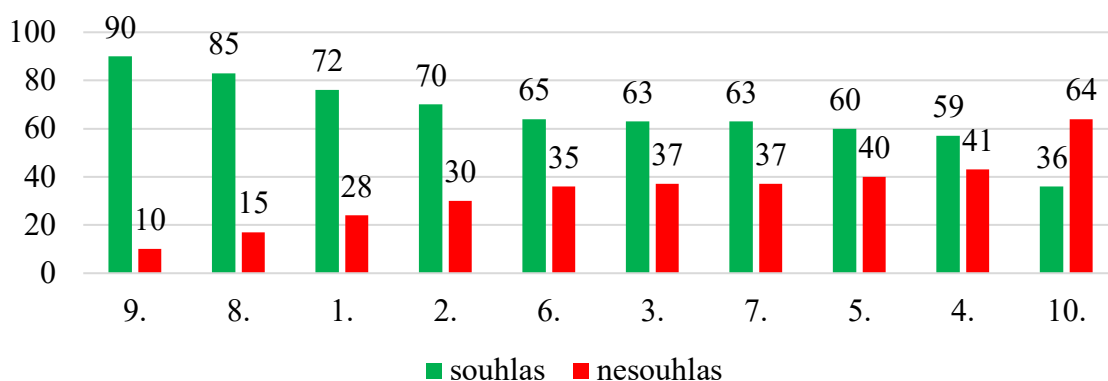
V této části dotazníku vyjádřili respondenti svůj postoj celkem k 10 otázkám. Otázky číslo 1., 6., 8. a 9. bezprostředně souvisely s faktory spojenými s ***rodinným prostředím, výchovnými styly, neformální sociální kontrolou a trávením volného času***, č. 4., 5. a 7. bezprostředně souvisely s faktory spojenými s ***efektivitou primární prevence, vymáháním práva, legislativním prostředím a funkčností systému pomoci i sankce z hlediska jeho dynamiky a účinnosti***.

Souhlasné postoje s výroky vyjádřili napříč všemi otázkami nejčastěji zástupci profesní skupiny lékařů následovaní policisty, soudci, státními zástupci a výchovnými pracovníky dětských a mládežnických organizací. Nejnížší míra souhlasu se projevila u zástupců nestátních a neziskových organizací, školních metodiků prevence a kurátorů. Respondenti z řad profesní skupiny ředitelů škol a orgánů sociálně právní ochrany dětí stojí v pomyslném postojovém středu. Respondenti využili možnost vlastního vyjádření nad rámec vyznačení svého postoje k jednotlivým výroky celkem v 54 případech a jejich poznámky a komentáře se ukázaly jako velmi přínosné pro formulaci a interpretaci postojů jednotlivých profesních skupin.

Oslovení experti bez ohledu na profesi přisuzují velký význam faktorům spojeným s výchovou a prostředím. Nejvyšší míra souhlasu napříč profesemi byla zaznamenána u otázek ***o vlivu kvality trávení volného času a skladby hodnot vrstevnické skupiny, se kterou dospívající tráví volný čas*** (90 %), otázky nabízející faktor ***nízké míry neformální sociální kontroly a lhostejnosti*** (85 %) a otázky spojené s ***nedostatečným dohledem rodičů a rodinným prostředím*** (72 %). Nejnížší míra souhlasu mezi respondenty byla zjištěna u otázky spojené s ***možným vlivem genetických a osobnostních dispozic*** (36 %), ***efektivitou***

primární prevence (41 %) a *nízkou úrovní vymáhání práva a legislativním prostředím* (40 %).

Graf č. 11 - Rizikové faktory - vyhodnocení otázek 1-10
Postoje respondentů dle jednotlivých otázek a míry souhlasu v %, n=87

5.2.3 Tematický soubor – Kontrolní a regulační legislativa

V této části dotazníku vyjádřili respondenti svůj postoj celkem k 10 otázkám, které byly zaměřeny na zjištění postojů k stávajícím východiskům, nástrojům a procesům formální sociální kontroly z pohledu její využitelnosti, efektivity a deficitů.

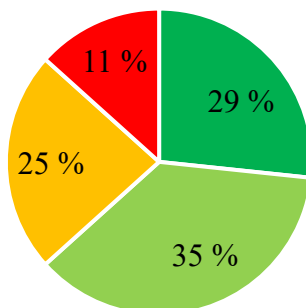
Otázky č. 1., 2., 4., 6., 7. směřovaly k *aplikační praxi uplatňování formální sociální kontroly prostřednictvím legislativních oprávnění jednotlivých institucí.*

Otázka č. 1

Deficity formálních řešení projevů rizikového chování spojeného s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z mého pohledu spočívají v tom, že:

„Platná právní úprava není důsledně vymáhána a sankce negraduje.“

Graf č. 12 - Kontrolní a regulační legislativa - otázka č. 1
postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 64 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 11 % respondentů (ŠMP, Ř, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 25 % respondentů (S, ŠMP, OSPOD, Ř, L, NNO, DMO). Navzdory relativně vysoké míře souhlasu s výrokem je tento souhlas především na straně institucí disponujících kontrolními a regulačními oprávněními. Zřetelný je nesouhlas patrný u profesí spojených se školním prostředím a NNO.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

P – „*Přestupkové jednání nereprezentuje v českém prostředí žádný problém, přestupek je něco, čím se jsou lidi schopní i chlubit.*“

ŠMP – „*Legislativa není důsledně vymáhána, protože o to nikdo nestojí, v zájmu klidu ve škole i s rodiči volíme především taková řešení, aby byli všichni spokojeni.*“

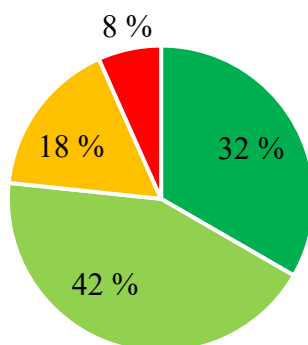
NNO – „*Legislativní procedury jsou pro účastníky stigmatizující. Ti, které sankce odstraší, se většinou ničeho nedopouštějí, těm ostatním je to jedno.*“

Otázka č. 2

Deficity formálních řešení projevů rizikového chování spojeného s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z mého pohledu spočívají v tom, že:

„Jsou oficiální procedury vysoce formalizované a pomalé v efektu na chování dítěte.“

Graf č. 13 - Kontrolní a regulační legislativa - otázka č. 2
postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 74 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 8 % respondentů (OSPOD, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 18 % respondentů v profesní skladbě SZ, OSPOD, Ř, NNO, DMO. Vysoká míra shody byla u této otázky předpokládána zejména u profesních skupin, které vedou vlastní typy řízení, spojená s vysokou procesní složitostí a administrativní náročností. To se s výjimkou OSPOD nad rámec očekávání potvrdilo i u profesní skupiny lékařů. Existuje v praxi patrně jistá disproporce mezi formou, obsahem, smyslem a administrativními procedurami, kterými by mělo být ovlivněno chování dítěte a jeho ochrana v reálném čase a přiměřenými prostředky.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

P – „Sociální práce, sociálněprávní ochrana dětí, školní prostředí a vymáhání práva se v praxi obvykle spíše mívá než doplňuje, a všechno trvá strašně dlouho.“

Ř – „Bud' to není nic, nebo je to komplikované řízení, ve kterém se ztrácíme, děti, škola, úřady i rodiče.“

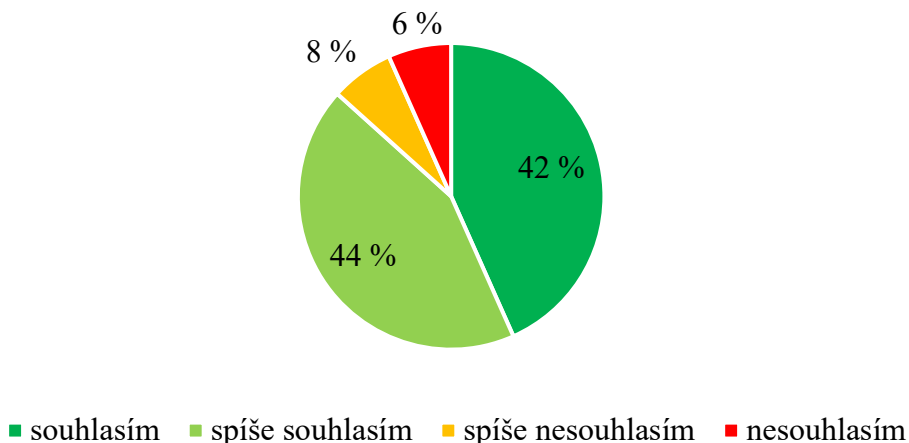
NNO – „Úřady jsou různé a vše je spíš o lidech, ale převážně platí, že věci, které je potřeba udělat rychle, se vlečou, a instituce nejsou příliš ochotné komunikovat a hledat neobvyklá řešení.“

Otázka č. 4

Deficity formálních řešení projevů rizikového chování spojeného s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z mého pohledu spočívají v tom, že:

„Měkká usměrňující, omezující a výchovná opatření nikdo nekontroluje a nevyvozuje důsledky z jejich porušení.“

Graf č. 14 - Kontrolní a regulační legislativa - otázka č. 4
postoj respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 86 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 6 % respondentů (NNO). Mírný nesouhlas vyjádřilo 8 % respondentů (K, NNO). Velmi vysoká míra shody je oproti očekávání u této otázky překvapením. Jedinou výjimkou je výrazný nesouhlas představitelů NNO. Bez aspirace na úplné zobecnění lze důvody vysoké míry souhlasu s výrokem hledat v nahodilém a nepříliš četném a účinném charakteru opatření, která jsou uskutečňována mezi 15. a 18. rokem věku dítěte a ve chvíli, kdy dítě dovrší hranici 18 let jej systém zcela pouští ze zřetele. Navíc některá usměrňující opatření ze strany obecních úřadů vůči dětem a jejich rodičům nejsou využívána téměř vůbec. Rozhodný nesouhlas ze strany zástupců NNO pramení pravděpodobně z obecně negativního sentimentu těchto organizací vůči systémovému dohledu a kontrole jednotlivce ze strany státní správy či samosprávy či obecně k nástrojům formální sociální kontroly.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

P – „Schopnost institucí si navzájem sdělovat informace o podezřelých z protiprávního jednání je omezená. Tam, kde se všichni znají je to o to složitější.“

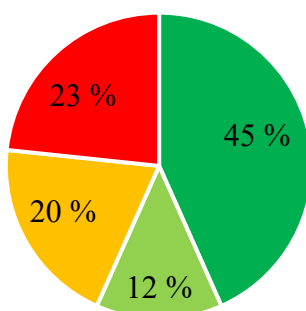
Ř – „Když uplatňujeme vůči dětem výchovná opatření, mým odhadem zhruba polovina rodičů k tomu přistupuje tak, že škoře do toho nic není a vyhrožují nám stížnostmi a školní inspekci. Odhaduji, že hyperprotektivních rodičů, kteří nekriticky prosazují práva dětí a neuznávají žádné jejich povinnosti, bude víc než polovina z těch, se kterými problémy řešíme.“

Otázka č. 6

Deficity formálních řešení projevů rizikového chování spojeného s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z mého pohledu spočívají v tom, že:

„Jsou počáteční a méně závažné projevy rizikového chování neřešeny a bagatelizovány.“

Graf č. 15 - Kontrolní a regulační legislativa - otázka č. 6
postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 57 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 23 % respondentů (OSPOD, Ř, K, L, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 20 % respondentů v profesní skladbě ŠMP, OSPOD, Ř, K, L). Míra souhlasu či nesouhlasu kopíruje téměř bez výjimky profesní zařazení. Představitelé trestní represe a dětských a mládežnických organizací vyjadřují s výrokem převážně souhlas, zástupci ostatních profesních skupin, do jejichž kompetence obvykle řešení méně závažných projevů rizikového chování spadá, vyjadřují s výrokem mírný až zásadní nesouhlas.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

Ř – „Celkem obstojně umíme řešit projevy ve školním prostředí, přestupky a trestné činy, chování v šedé zóně volného času mimo školu v této věkové kategorii u méně závažných jednání nikoho nezajímají.“

L – „Setkávám se s nepřiměřeností reakce, a to, jak se sklonem k tomu věci bagatelizovat a neřešit, tak ukládat neúměrné sankce.“

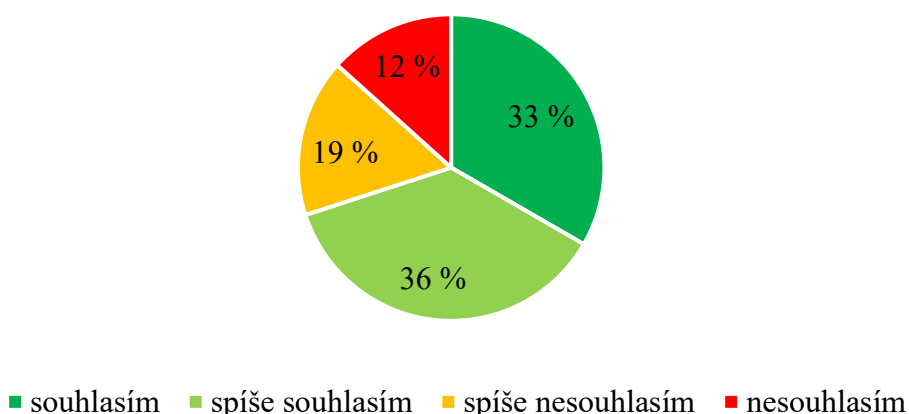
NNO – „*Cesta k změně chování nevede jen cestou sankce, měli bychom projevy rizikového chování tohoto typu chápat jako signál, volání o pomoc, ukazující často na hlubší příčiny, nejčastěji spojené s okolím nebo osobností dítěte.*“

Otázka č. 7

Deficity formálních řešení projevů rizikového chování spojeného s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z mého pohledu spočívají v tom, že:

„Jsou nedůsledně postihována jednání dospělých, kteří porušují své povinnosti.“

Graf č. 16 - Kontrolní a regulační legislativa - otázka č. 7
postoj respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 69 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 12 % respondentů (OSPOD, K, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 19 % respondentů v profesní skladbě P, OSPOD, NNO a DMO. U této otázky je patrná vysoká míra shody napříč profesními skupinami, u OSPOD, K a NNO je deklarován spíše nesouhlas až zásadní nesouhlas, ačkoliv právě OSPOD a kurátoři disponují legislativními nástroji usměrňujícího charakteru, které mohou cílit i vůči nezodpovědným dospělým v okolí dítěte. V případě NNO je nesouhlas převažující a souvisí zřejmě s odlišným způsobem nahlížení na otázky spojené s mírou samostatnosti a odpovědnosti, která by měla být v adolescenci dětem poskytována.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

P – „*Nevybavuji si žádný příklad ze své praxe, kdy by byli rodiče řešeni obecním úřadem v souvislosti se zanedbáváním výchovných povinností.*“

OSPOD – „Podle naší metodiky nás zajímá dítě a případy spočívající v málo závažných projevech rizikového chování u dětí 15-18 let se k nám vůbec nedostávají, a tudíž neuplatňujeme žádná opatření ani vůči jejich rodičům.“

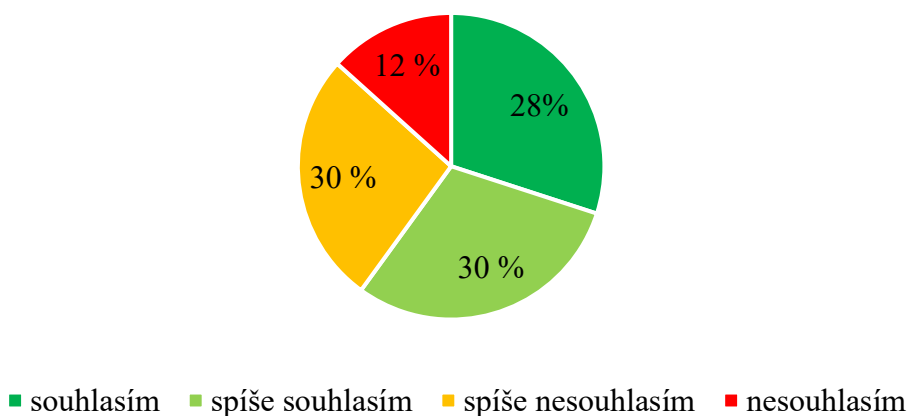
Otázky č. 3., 5., 8., 9. a 10. směřovaly k zjištění postojů týkajících se deficitů v oblasti **směřování a kompatibility regulační legislativy, společenského zájmu v oblasti nelegálních návykových látek a vyváženosti práv a povinností adolescentů.**

Otázka č. 3

Deficity formálních řešení projevů rizikového chování spojeného s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z mého pohledu spočívají v tom, že:

„Legislativa vychází z protichůdných konceptů a není orientována k jednomu cíli.“

Graf č. 17 - Kontrolní a regulační legislativa - otázka č. 3
postoj respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 58 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 12 % respondentů (K, NNO, DMO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 30 % respondentů v profesní skladbě ŠMP, OSPOD, Ř, K, L, NNO a DMO. Míra shody je u této otázky významně determinována příslušností k profesní skupině. Lze namítnout, že legislativa by měla mít obecně shodné směřování, nicméně v praxi na sebe narážejí odlišná teoretická východiska právní, výchovná i konceptualistická, která jsou přítomna ve strategických materiálech jednotlivých resortů a institucí a významně ovlivňují aplikační praxi. Příkladem může být významně odlišný pohled MPSV, MŠMT, odborné adiktologické obce a NNO na efektivní nástroje k řešení projevů rizikového chování v adolescenci, který v mnoha

aspektech nekoresponduje se základním směřováním a východisky regulačních mechanismů a jejich legislativních nástrojů.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

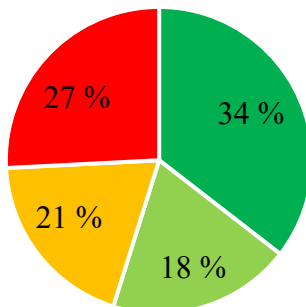
K – „Mezi trestním, správním právem a legislativou, která upravuje moji práci, nevidím ani tak rozdíl v cílech, jako v nekompatibilitě nástrojů a nenavazujících procesech.“

Otázka č. 5

Deficity formálních řešení projevů rizikového chování spojeného s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z mého pohledu spočívají v tom, že:

„Na experiment s nelegálními návykovými látkami se pohlíží jako na normativní součást dospívání.“

Graf č. 18 - Kontrolní a regulační legislativa - otázka č. 5
postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 52 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 27 % respondentů (ŠMP, OSPOD, K, L, NNO), mírný nesouhlas potom vyjádřilo 21 % respondentů v profesní skladbě S, SZ, ŠMP, OSPOD a K). Tato otázka je ze své podstaty konfrontační a cílí na zjištění postoje vůči měnícím se paradigmatům spojeným s vývojovými úkoly v adolescenci a přístupu k experimentu s nelegálními návykovými látkami v tomto období života tak, jak je prosazují adiktologicky zaměření odborníci. Očekávaná polarizace postojů dle profesní příslušnosti se zcela nepotvrdila a je zřejmé, že i část představitelů represe uvažuje o experimentu jako o epizodě, která v převážné většině případů s ukončením dospíváním odezní. Představitelé NNO, K, OSPOD a ŠMP jsou pod

zřejmým vlivem zmíněného názorového proudu, který se pomalu začíná promítat do legislativy a metodiky příslušných resortů.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

SZ – „*S normalizací drogového experimentu mám vnitřně spíš problém, ale pokud se podívám na nahodilé experimenty s alkoholem a tabákem, nevidím v tom příliš rozdíl.*“

ŠMP – „*Tento pohled není kompatibilní se školskou legislativou a nejsem si zcela jistá, jestli je normalizace tohoto typu chování k něčemu dobrá.*“

NNO – „*Drogový experiment je v současnosti normativní součástí dospívání.*“

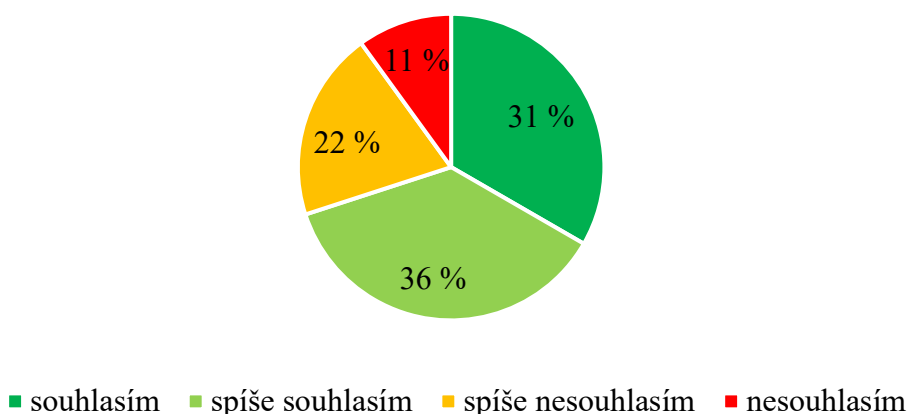
NNO – „*Ve školním prostředí a veřejném prostoru toto uvažování naráží na příliš normativně laděnou legislativu.*“

Otázka č. 8

Deficity formálních řešení projevů rizikového chování spojeného s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z mého pohledu spočívají v tom, že:

„Jsou zainteresované instituce a jejich kompetence nekompatibilní.“

Graf č. 19 - Kontrolní a regulační legislativa - otázka č. 8
postoj respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 67 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 11 % respondentů (Ř, K, L). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 22 % respondentů v profesní skladbě S, P, OSPOD, Ř, K a L). Vysoká míra shody napříč profesními skupinami se odlišuje pouze u Ř, K a L. Důvodem může být disproporce mezi kodifikovaným a reálným stavem

aplikační praxe v případech, kdy do řešení projevů rizikového chování vstupuje více institucí. Na jednu stranu je obecně deklarována vysoká potřeba mezioborové spolupráce, které však brání konkrétní legislativní bariéry znemožňující plnohodnotnou a účelnou výměnu informací a klíčových údajů, které by umožňovaly nastavení synergických opatření směřujících k řešení projevů rizikového chování i v kontextu jeho zdravotního stavu, socioekonomických podmínek rodiny a jiných důležitých ukazatelů nezbytných pro posouzení a zvolení nejefektivnějších nástrojů intervence.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

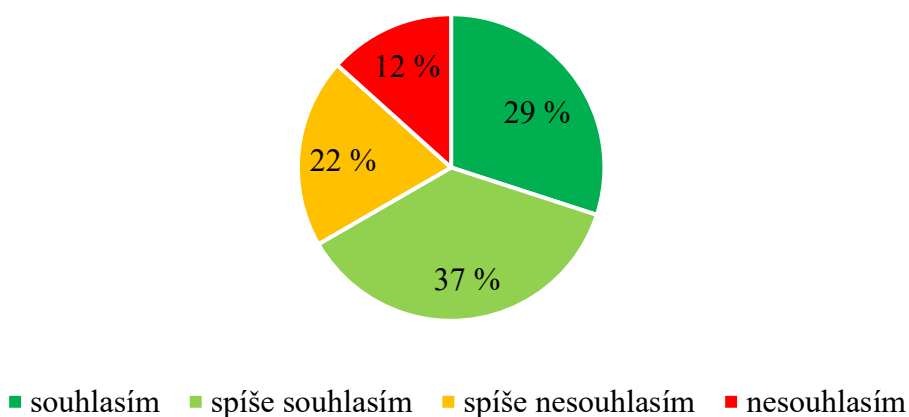
Ř – „*Občas bývá nadlidský úkol získat informace o projevech rizikového chování dítěte od jiných institucí, obvykle s odkazem na stanovenou nebo uloženou mlčenlivost, GDPR, skutečnost, že si to rodiče nepřejí nebo lékařské tajemství.*“

Otázka č. 9

Deficity formálních řešení projevů rizikového chování spojeného s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z mého pohledu spočívají v tom, že:

„Je nedostatečně deklarován a posilován společenský zájem na tom, aby se nelegální návykové látky neužívaly.“

Graf č. 20 - Kontrolní a regulační legislativa - otázka č. 9
postoj respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 66 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 12 % respondentů (OSPOD, K, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 22 % respondentů v profesní skladbě SZ, ŠMP, OSPOD, K a NNO. U vědomí skutečnosti, že faktor legitimacy

společenských zájmů a jejich vztah k zájmům a potřebám jednotlivce je obecně předmětem vážných společenských i odborných diskusí, byla míra očekávané postojoyé shody napříč profesními skupinami spíše nízká. Celková bilance souhlasu je tedy překvapivě vysoká, a to i napříč profesními skupinami. Postoj velmi pravděpodobně odráží spíše osobní názor každého respondenta k normalitě užívání nelegálních návykových látek a subjektivně vnímanou míru potřeby a legitimacy chránit společnost před jejich existencí a riziky. Míru citlivosti tématu naznačuje i množství dobrovolných poznámek respondentů.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

SZ – *„Společenský zájem vnímám jako konsenzuální veřejný zájem, který odráží určitou míru společenské shody. U nelegálních návykových látek dochází k tlaku na relativizaci tohoto veřejného zájmu i v souvislosti s vysokou tolerancí k jiným typům závislostního chování.“*

OSPOD – *„Nic takového jako společenský zájem na neužívání drog nikde nevidím.“*

Ř – *„Tento druh společenského zájmu je obtížně přenositelný do praxe ve chvíli, kdy děti okolo sebe vidí celebrity i jiné dospělé osoby, které užívání drog propagují jako součást své image.“*

K – *„Kromě obecných proklamací o zdravém způsobu života, jsem se nikdy s tímto typem „společenského zájmu“ nesetkal, a to ani v legislativě.“*

NNO – *„Jedná se o relikt stejně, jako dříve byla homosexualita či nevěra kriminalizována a dneska prostě není. Životní styl s drogami je realitou, kterou musíme brát jako fakt a osobní volbu jednotlivce.“*

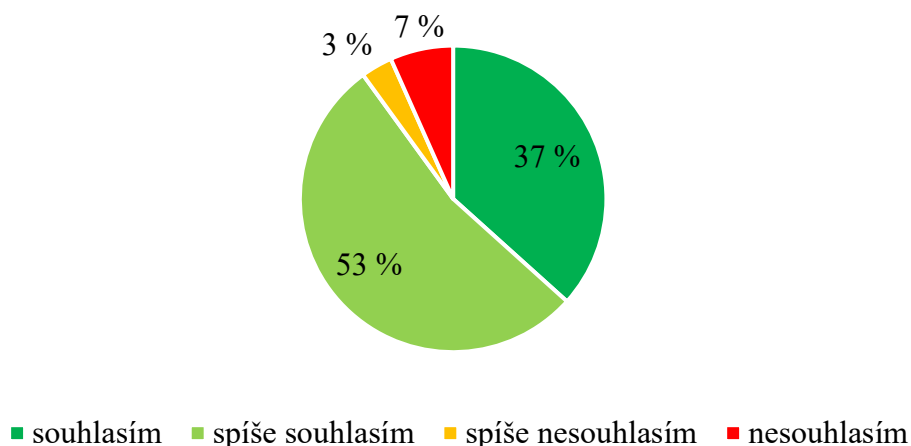
DMO – *„Společenský zájem na čemkoliv je tak silný, kolik lidí ho sdílí a je ochotno se mu podřizovat v reálném životě bez ohledu na legislativu, která to upravuje.“*

Otázka č. 10

Deficity formálních řešení projevů rizikového chování spojeného s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci z mého pohledu spočívají v tom, že:

„Neexistuje vyvážený vztah mezi právy a povinnostmi adolescentů a kompetencemi k vynucování jejich dodržování.“

Graf č. 21 - Kontrolní a regulační legislativa - otázka č. 10
postoj respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 90 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 7 % respondentů (ŠMP, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřila 3 % respondentů (NNO). U této otázky dochází k téměř absolutnímu postojovému souhlasu napříč všemi profesními skupinami. Lze předpokládat, že u každé profesní skupiny z trochu jiných důvodů. Zatímco představitelé institucí nadaných kontrolními a regulačními kompetencemi mají sklon nahlížet na chování jednotlivců převážně optikou povinností a někdy vliv a efektivitu represe i přeceňovat, ostatní profesní skupiny sledují častěji aspekt práv jednotlivců a jejich potřeb s vyšší mírou citlivosti k legitimitě jejich usměrňování. Postojově široce deklarovaná absence vyváženosti odráží nejspíše pluralitu východisek i přístupů představitelů jednotlivých profesních skupin.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

ŠMP – „*Ve středoškolském prostředí je tato nevyváženost více než zřejmá.*“

OSPOD – „*Rodiče jsou někdy zoufalí, nejčastěji těsně před dovršením zletilosti dítěte a těsně po ní.*“

NNO – „*Nevyváženost vidím zejména mezi kompetencemi státních institucí a neziskového sektoru, který pro mnoho institucí není rovnocenným partnerem.*“

Vyhodnocení tematického souboru – Kontrolní a regulační legislativa

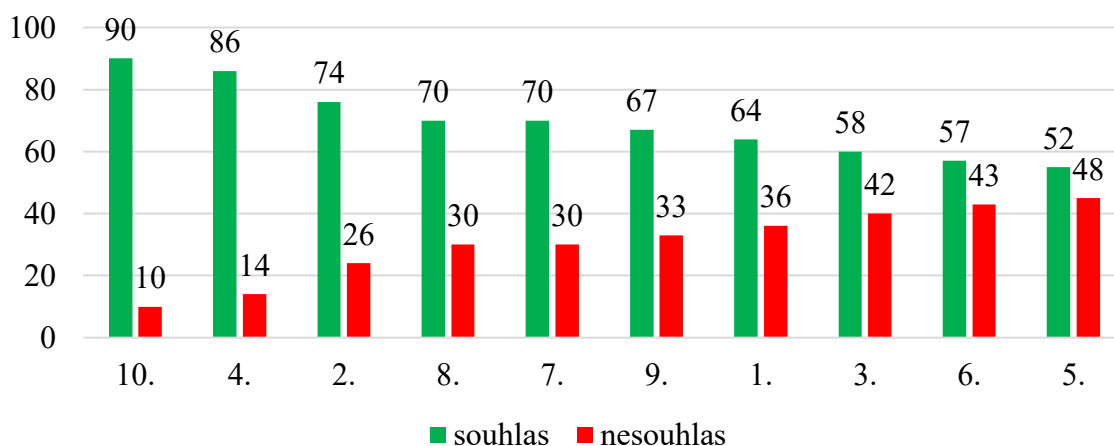
V této části dotazníku vyjádřili respondenti svůj postoj celkem k 10 otázkám. Otázky číslo 1., 2., 4., 6., 7. směřovaly k ***aplikační praxi uplatňování formální sociální kontroly prostřednictvím legislativních oprávnění jednotlivých institucí.*** Otázky č. 3, 5, 8, 9 a 10

zjišťovaly postoje týkající se deficitů v oblasti *směřování a kompatibility regulační legislativy, společenského zájmu v oblasti nelegálních návykových látek a vyváženosti práv a povinností adolescentů*.

Souhlasné postoje vyjádřili napříč všemi otázkami nejčastěji zástupci profesní skupiny policistů, soudců a státních zástupců, následovaných výchovnými pracovníky dětských a mládežnických organizací. Nejnižší míra souhlasu se projevila u zástupců nestátních a neziskových organizací, představitelů orgánů sociálně právní ochrany dětí a kurátorů. Profesní skupiny ředitelů škol, školních metodiků prevence a lékařů stojí v pomyslném postojovém středu. Respondenti využili možnost vlastního vyjádření nad rámec vyznačení svého postoje k jednotlivým otázkám celkem v **61** případech a jejich poznámky se ukázaly jako velmi přínosné pro formulaci a interpretaci odůvodnění jednotlivých profesních postojů.

Nejvyšší míra souhlasu napříč profesemi byla zaznamenána u otázek spojených s deficitem v oblasti *vyváženosti práv a povinností adolescentů a kompetencemi k vynucování jejich dodržování* (90 %), *efektivitou a nízkou kontrolou usměrňujících, omezujících a výchovných opatření* (86 %) a *formálnosti a pomalém efektu oficiálních procedur formální sociální kontroly* (74 %). Nejnižší míra shody mezi respondenty byla zjištěna u otázky spojené s *pohledem na experiment s nelegálními návykovými látkami jako na normativní součást dospívání* (48 %), otázky spojené s *neřešením a bagatelizací počátečních a méně závažných projevů rizikového chování* (43 %) a otázky *k jednotnosti směřování konceptů, na kterých je kontrolní a regulační legislativa postavena* (42 %).

Graf č. 22 - Kontrolní a regulační legislativa
vyhodnocení otázek 1-10
Postoje respondentů dle míry souhlasu v %, n=87

5.2.4 Tematický soubor – Návrhy změn s potenciálem zlepšení současného stavu

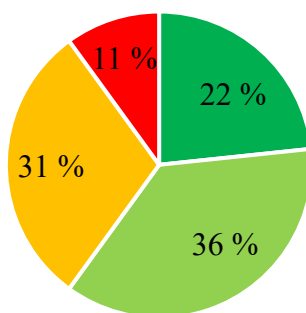
V této části dotazníku vyjádřili respondenti svůj postoj celkem k 10 otázkám. Otázky číslo 1, 2, 4, 5, 7, a 10, směřovaly k *návrhu změn s potenciálem zlepšení současného stavu v oblasti prevence, vzdělávání, protidrogových služeb, intervence a liberalizace právního prostředí.*

Otázka č. 1

Snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci lze docílit prostřednictvím:

„Kvalitních a efektivních programů primární prevence.“

Graf č. 23 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení současného stavu, otázka č. 1, postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 58 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 11 % respondentů (P, OSPOD, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 31 % respondentů v profesní skladbě SZ, P, ŠMP, OSPOD, K, L, NNO a DMO). Oproti očekávání není názorová shoda příliš vysoká, a to napříč všemi profesními skupinami. Skutečnost, že 11 % respondentů nepovažuje aktivity primární prevence za způsobilé snížit výskyt rizikového chování, může být způsobena různými faktory. Názorový rozptyl velmi pravděpodobně odráží dlouholetou praxi s vysokou frekvencí setkávání s převážně závažnými projevy rizikového chování, jehož příčiny spatřují respondenti nejvíce v deviantní rodinné socializaci. Pro některé respondenty může být výrok natolik obecný a vzdálený realitě, že k němu zaujmají mírně nebo zásadně odmítavý postoj. Svou roli zřejmě hraje i devalvace významu pojmu primární prevence prostřednictvím aktivit, které mají formální nebo zjevně

neúčinný charakter nebo názorové proudy zpochybňující efektivitu nespecifické primární prevence jako takové.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

P – „*Primární prevence má v praxi mnoho podob, od ryze formálních přes volnočasové aktivity maskované jako protidrogové programy, až po návštěvy vyléčených toxikomanů ve školách. Ale možná jsem vyhořelý skeptik.*“

OSPOD – „*O přímém vlivu aktivit primární prevence na rozhodování dětí, zda drogy užívat či neužívat, spíš silně pochybuji.*“

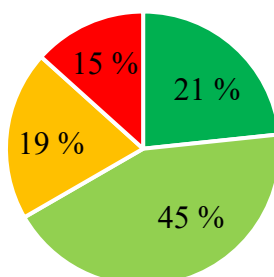
NNO – „*Prevence jako splněný parametr minimálního preventivního plánu, jednorázová akce nebo výtvarná soutěž, je z mého pohledu neúčinná. Pokud respektuje věkové zvláštnosti, je dlouhodobá a kvalitní, může významně pomoci.*“

Otázka č. 2

Snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci lze docílit prostřednictvím:

„Posílení sítě služeb a intervencí, které budou cílit na experimentální uživatele nelegálních návykových látek.“

Graf č. 24 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení
současného stavu
otázka č. 2, postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 66 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 15 % (S, P, L, DMO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 19 % respondentů v profesní skladbě SZ, P, OSPOD a Ř. Relativně vysoká názorová shoda napříč profesními skupinami ukazuje,

že i představitelé trestní represe, kteří bývají často ztotožňováni spíše s kategoričkou normativními postoji, vnímají relativně silně potenciál specializovaných služeb a intervencí pro experimentující uživatele. Někteří respondenti mohou tento typ služeb považovat za příliš akceptační k životnímu stylu spojenému se zneužíváním nelegálních návykových látek. Aktivita nestátních a neziskových organizací zaměřené na uživatele jsou ze strany veřejnosti a mnohdy i představitelů institucí vnímány rozporuplně.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

P – „*Intervence typu „když už užíváš, užívej bezpečně“ asi na trh služeb patří, ale chybí mi u nich abstinenci ladění a u experimentátorů také utvrzování v normalitě jejich chování. S testováním drog u uživatelů na tanečních akcích zcela nesouhlasím.*“

ŠMP – „*Možná by stačilo posílit kapacity odborníků ve školním prostředí.*“

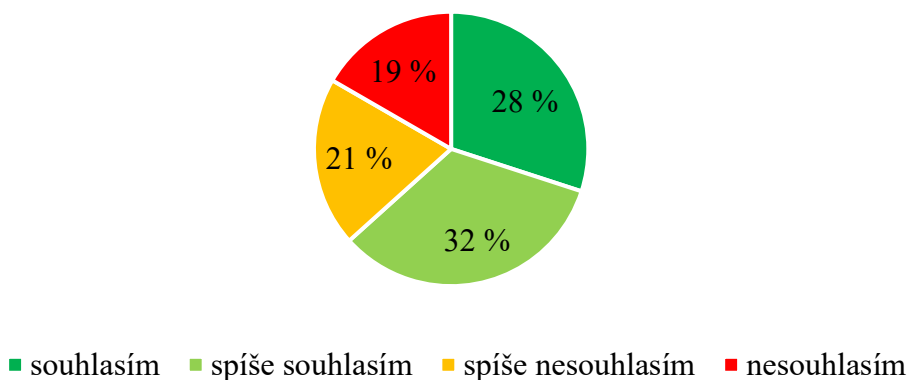
DMO – „*Záleží na typu služby či intervence, ale určitě je lepší, když tento typ uživatelů mluví alespoň s někým a v době, kdy ještě není nějaký velký problém.*“

Otázka č. 4

Snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci lze docílit prostřednictvím:

„Zvýšení finanční podpory organizací, které pracují smysluplně s volným časem dětí.“

Graf č. 25 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení
současného stavu
otázka č. 4, postoj respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 60 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 19 % respondentů (ŠMP, OSPOD, K, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 21 %

respondentů v profesní skladbě SZ, ŠMP, OSPOD, K a NNO. U této otázky je míra souhlasu spíše pod hranicí očekávání. Téměř bezvýhradný souhlas představitelů trestní represe, ředitelů škol, lékařů a výchovných pracovníků DMO, odpovídá spíše tradiční představě o plnohodnotném a zdravě prožitém dětství. Názor může být ovlivněn osobní zkušeností i dobrou socioekonomickou situací těchto profesních skupin. Naopak zřetelný nesouhlas části školních metodiků prevence, kurátorů a zástupců NNO velmi pravděpodobně odráží jejich převažující profesní zkušenost s dětmi z nepodnětného prostředí z rodin s nízkým socioekonomickým statusem. Nikoliv nevýznamným může být i faktor obecně podfinancované oblasti všeobecné primární prevence, kdy se o shodné dotační tituly ucházejí často NNO poskytující drogové služby a DMO. Odborný adiktologický diskurs má tendenci zpochybňovat efektivitu DMO v rámci prevence jako takové. U části respondentů může otázka asociovat spíše představu autoritativního kolektivismu než bezpečného prostředí vrstevnické skupiny sdílející společensky žádoucí hodnoty. Nabídka volnočasových aktivit pro děti bez rozdílu socioekonomického statusu jejich rodičů je vysoce nákladný preventivní koncept, na kterém nepadne společenská ani odborná shoda.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

OSPOD – *„Některé děti nemají ve svých rodinách naplněny základní potřeby a škola, případně volnočasové aktivity jsou jejich jediným prostředím, kde jsou ovlivňovány mentalitou většinové společnosti.“*

NNO – *„Tyto aktivity spíš vyhledávají děti z rodin, které si to mohou dovolit a je to pro ně hodnotou. Problémy s drogami mají hlavně a nejčastěji děti, které nikoho nezajímají.“*

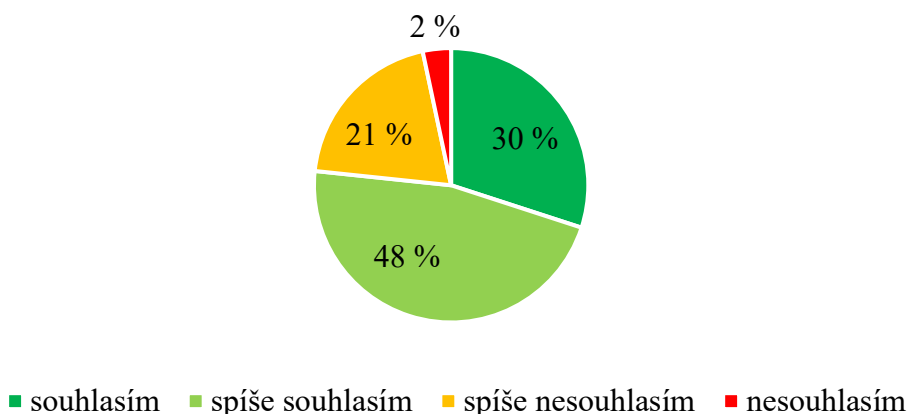
DMO – *„Celý systém dobrovolnické práce s dětmi jede spíš setrvačností, děti nemají zájem o tradiční volnočasové aktivity, potřebují čím dál více vzruchů a podnětů. Technologicky jsou vyspělejší a sociálně nevyzrálejší. Vědí poměrně přesně, co chtějí a co nechtějí už v raném věku, a když je něco nebaví, tak to prostě nedělají. Zaujmout a motivovat je v rámci klasických organizovaných volnočasových aktivit je čím dál složitější.“*

Otázka č. 5

Snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci lze docílit prostřednictvím:

„Důsledné mezioborové spolupráce všech zainteresovaných institucí s cílem dosažení změny.“

Graf č. 26 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení
současného stavu
otázka č. 5, postoj respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 78 %, explicitní nesouhlas vyjádřila 2 % respondentů (NNO), mírný nesouhlas potom vyjádřilo 21 % respondentů v profesní skladbě ŠMP, OSPOD, Ř, K, L a NNO. Vysoká míra souhlasu napříč všemi profesními skupinami s výjimkou NNO naznačuje, že respondenti pocítují spíše deficit ve vzájemné spolupráci institucí a kompatibilitě jejich působení přisuzují významný vliv. Ochota kooperovat napříč institucemi trpí v praxi velkým množstvím překážek, které nemají jen systémovou povahu. Velmi často jsou důvodem malá aktivita, nezájem o kompetence a limity ostatních institucí a osobní animozity. U nestátních a neziskových organizací a někdy i lékařů je velmi často patrná malá ochota kooperovat s kontrolními a regulačními institucemi z obavy ze ztráty důvěry klienta či pacienta. Příklady dobré praxe spočívající v mezioborovém „case managementu“ jsou zatím spíše ojedinělé a přímo úměrné ochotě a energii konkrétních odborníků z jednotlivých profesí v dané lokalitě.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

ŠMP – „Je strašně složité najít v nějaké státní instituci někoho ochotného, kdo udělá něco, co nemusí. O to cennější je, když se to podaří.“

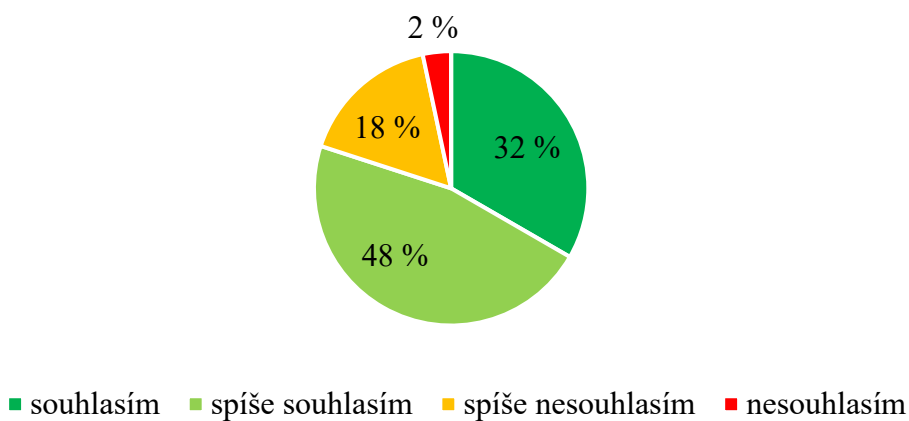
OSPOD – „Vyměňujeme si papíry sem a tam a každý má spoustu své práce. Někdy mám pocit, že papíry jsou důležitější než dítě jako takové.“

Otázka č. 7

Snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci lze docílit prostřednictvím:

„Zvyšování právního vědomí rodičů a ostatních dospělých, kteří s dětmi přicházejí do styku.“

Graf č. 27 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení
současného stavu
otázka č. 7, postoje respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 80 %, explicitní nesouhlas vyjádřila 2 % respondentů (OSPOD). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 18 % respondentů v profesní skladbě ŠMP, Ř, K, L a NNO). Velmi vysoká míra shody se promítá napříč všemi profesními skupinami s výskytem zásadního 2 % nesouhlasu OSPOD. Z takto konsenzuálního postoje lze usuzovat, že oslovení respondenti přikládají úrovni právního vědomí dospělých vysokou důležitost. Může to souviset s obecně vysokou mírou očekávání společnosti od nástrojů formální sociální kontroly a zejména prostředků trestního práva, jehož význam je přeceňován a vydávat zobecněná meritorní soudní rozhodnutí za jediné morální či obecně mravní limity lidského chování. Faktem zůstává i skutečnost, že akcent na úroveň právního vědomí u pedagogických pracovníků ani lékařů není systémově patrný ani u absolventského profilu pedagogických či lékařských fakult, ani v rámci dalšího odborného vzdělávání. Právě z elementární právní neznalosti práv a povinností jednotlivých aktérů může pramenit častá frustrace představitelů školy a školských zařízení z „neřešitelnosti“ některých situací. Nejasná představa o vlastních právech, právech dětí a jejich povinnostech i povinnostech jejich rodičů vede mnohdy k postupům a řešením, které jsou s platnou legislativou v přímém

rozporu. V otázce nelegálních i legálních návykových látek panuje velké množství právních mýtů a společenských stereotypů, které je velmi obtížné překonávat.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

P – *„Z mého pohledu je právní vědomí nízké obecně ve všech oblastech života. Lidé si zvykli určovat si pravidla chování sami bez ohledu na zákony a jsou velmi překvapení, když jim nějaká instituce toto chování vytýká či je dokonce podle zákona trestá.“*

ŠMP – *„Sborovny jsou místem právních mýtů, strachu z rodičů a školní inspekce.“*

OSPOD – *„Jedna věc je zákony znát a druhá se podle nich chovat. Převážná většina rodičů vnímá naši intervenci ne jako pomoc, ale jako zvůli státu, který jim vstupuje do jejich vlastních věcí, do kterých nikomu nic není.“*

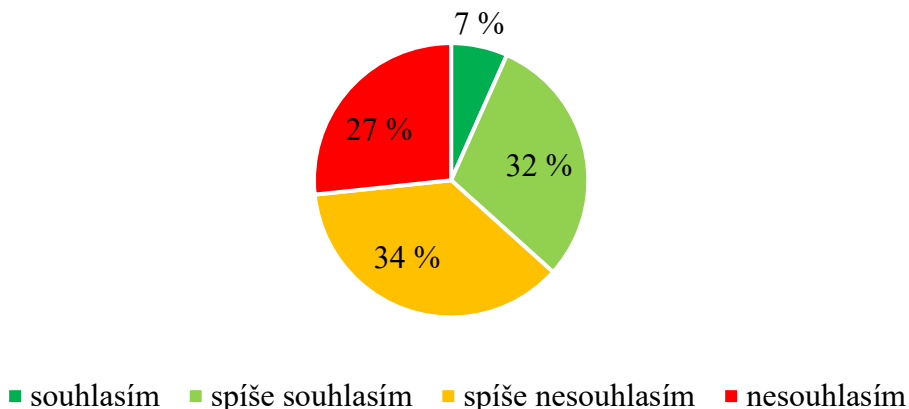
Ř – *„Už samotné procesní aspekty správního řízení, kterými se musíme v rozhodovací praxi škol řídit, jsou způsobilé k vytvoření samostatné pozice školního právníka minimálně právní podpory na úrovni zřizovatele či kraje. Učitelé se bojí nejasných pravidel spojených s dětskou právní osobností a majetkovou integritou a chybí jim právní rady a návody řešení, o něž by se dalo opřít.“*

Otázka č. 10

Snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci lze docílit prostřednictvím:

„Dekriminalizací nakládání s některými nelegálními návykovými látkami, které mají nízký stupeň zdravotních rizik.“

Graf č. 28 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení
současného stavu
otázka č. 10, postoje respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 39 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 27 % respondentů (S, SZ, P, ŠMP, L a DMO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 34 % respondentů v profesní skladbě S, SZ, P, OSPOD, Ř, K, L a DMO. Očekávaná nízká shoda napříč profesemi se potvrdila s tím, že pouze zástupci NNO projevili převažující zásadní souhlas. Argument rozdílné míry zdravotních rizik u jednotlivých nelegálních návykových látek je častým předmětem mezioborových diskusí. Příznivci nejčastěji argumentují nutností stratifikovat míru sociální kontroly přímo úměrně míře konkrétních zdravotních rizik spojených se zdravím jednotlivce a destigmatizací užívání, odpůrci poukazují na doprovodná sociální a socializační rizika spjatá i s experimenty s nelegálními návykovými látkami a společenským zájmem. Lze důvodně předpokládat, že tato diskuse bude do budoucna pokračovat a postupně se s ohledem na integrovaný charakter protidrogové politiky bude stírat rozdíl mezi náhledem na rizika spojená s látkami legálními a nelegálními.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

SZ – „Co víme o generačních a přesgeneračních zdravotních rizicích intenzivního a dlouhodobého užívání vysokopotentního konopí?“

L – „Zdravotní rizika se neodvíjejí jen od vlastní nebezpečnosti látky pro jednotlivce, důležitá je míra expozice a frekvence užívání této látky v populaci a doprovodná rizika (predispozice, komorbidita, úrazy, otázky duševního zdraví atp.).“

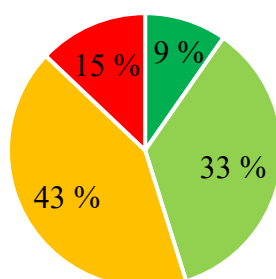
Otázky číslo 3., 6., 8. a 9., zjišťovaly míru souhlasu s návrhy **řešení orientovanými na zpřísnění regulační legislativy prostřednictvím zesílení stávajících kompetencí či nástrojů formální sociální kontroly.**

Otázka č. 3

Snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci lze docílit prostřednictvím:

„Zpřísnění legislativy regulující propagaci životního stylu spojeného s užíváním nelegálních návykových látek.“

Graf č. 29 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení
současného stavu
otázka č. 3, postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 42 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 15 % respondentů (SZ, L, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 43 % respondentů v profesní skladbě S, SZ, P, ŠMP, OSPOD, Ř, K, L, NNO a DMO. Převažující míra nesouhlasu u všech respondentů napříč profesními skupinami naznačuje nejspíše skepsi vůči způsobilosti legislativních nástrojů jako takových účinně regulovat typy chování a obecně životní styl, který se manifestuje názory a postoji k nelegálním návykovým látkám ve veřejném prostoru. U představitelů trestní represe se může jednat o odraz zkušenosti s vymáháním práva u typově obdobných deliktů. Nejdůraznější nesouhlas deklarují představitelé NNO, kteří se obecně vymezují vůči přeceňování role kontroly a regulace na změnu chování a společenských vztahů.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

S – „Nedokážu si představit, jakými legislativními prostředky by se dala tato propagace účinně regulovat nad rámec současné legislativy, aniž by docházelo k nadměrné kriminalizaci velkého množství osob.“

SZ – „Míra společenské tolerance drog je kategorie, která není objektivně vynutitelná a je více kulturní a mravní než právní otázkou.“

K – „Je to spíš zbožné přání než realita, bezbřehost vnímání svobody souvisí asi víc s hodnotami a výchovou.“

NNO – „Zákazy nic neřeší, děti baví víc zkoušet zakázané než povolené.“

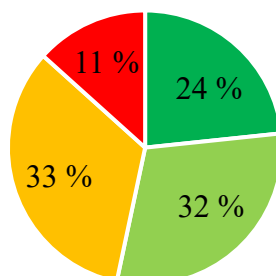
NNO – „Otázka životního stylu je otázkou osobní volby, někdo je třeba opilec a konzumerista, jiný experimentuje s drogami.“

Otázka č. 6

Snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci lze docílit prostřednictvím:

„Posílením kompetencí škol a školských zařízení.“

Graf č. 30 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení současného stavu
otázka č. 6, postoj respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 56 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 11 % respondentů (OSPOD, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 33 % respondentů v profesní skladbě S, SZ, P, OSPOD, K, L a DMO. Nízká míra souhlasu se promítá napříč všemi profesními skupinami s výjimkou zásadního souhlasu zástupců spojených bezprostředně se školním prostředím a zásadního nesouhlasu respondentů z řad NNO. Z postojů je patrná nízká důvěra v možný efekt posílení kompetencí škol na zkoumané projevy rizikového chování jako takového. Škola je tradičně vnímána zejména jako výchovná a vzdělávací instituce, v otázkách školní socializace, míry i legitimacy výchovných opatření, probíhá široká mezioborová diskuse, která odráží koncepční a názorovou pluralitu.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

Ř – „*Autorita se škole nevrátí prostřednictvím kompetencí, ale cestou zvýšení společenského statusu učitelů, naší kvalitní práci s dětmi a rodinami a podporou státu.*“

ŠMP – „*Uvítala bych větší kompetence, i když si uvědomuji, že žádný nástroj sám o sobě není schopen narovnat vztahy mezi školou a rodiči a vrátit škole vážnost, kterou požívala v minulosti. To je jenom na nás.*“

OSPOD – „*Škola má být bezpečným prostředím, přílišný tlak na disciplínu a kázeň děti frustruje a potlačuje jejich přirozenost a osobnost.*“

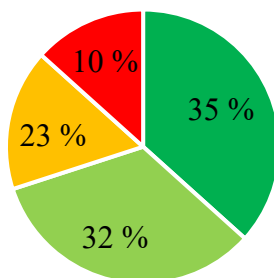
NNO – „*Pedagogičtí pracovníci nejsou v drtivé většině odborně schopni řešit projevy rizikového chování bez excesů. Vyšší kompetence jsou podle mě spojeny s vyšším rizikem jejich zneužívání.*“

Otázka č. 8

Snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci lze docílit prostřednictvím:

„Snížení hranice množství nelegálních návykových látek, které jsou přestupkem (nyní např. 10g konopí, 4 tbl. extáze, 1,5g metamfetaminu, 1g kokainu).“

Graf č. 31 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení
současného stavu
otázka č. 8, postoje respondentů v %

■ souhlasím ■ spíše souhlasím ■ spíše nesouhlasím ■ nesouhlasím

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 67 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 10 % respondentů (OSPOD, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 23 % respondentů v profesní skladbě OSPOD, K, L a DMO). Relativně velmi vysoká míra shody s uvedeným výrokiem napříč všemi profesemi, s výjimkou kompaktního zásadního nesouhlasu zástupců

NNO, je spíše překvapením. Lze předpokládat, že očekávaným efektem pro respondenty vyslovující souhlas je nejspíše snížení obecné dostupnosti malých množství nelegálních návykových látek ve veřejném prostoru. Do stanovisek mírného a zásadního nesouhlasu se patrně promítá obava před přílišnou kriminalizací bagatelních drogových deliktů souvisejících s užíváním. V pomyslném názorovém středu mírného souhlasu se zřejmě prolínají obě zmíněná vysvětlení s tím, že důvody pro snížení hranice množství je třeba mimo jiné diferencovat i podle typu nelegální návykové látky a existuje relativně vysoký odborný konsenzus na skutečnosti, že kriminalizace problémových uživatelů metamfetaminu a opioidů v pokročilé fázi závislosti je kontraproduktivní a ze své podstaty jen zvyšuje doprovodná zdravotní, sociální i kriminogenní rizika spojená se sekundární drogovou kriminalitou.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

SZ – „*Snížení množství drog v přestupkové držbě může pro část, zejména experimentujících uživatelů, znamenat hranici rizika trestního stíhání, kterému se nebudou chtít svým chováním vystavovat.*“

P – „*V množství drog v přestupkové držbě vidí většina lidí hranici legální/nelegální.*“

OSPOD – „*Experimentování v adolescenci je normální a riziko, že v důsledku trestního stíhání ještě zhoršíme šance dítěte na normální život, je podle mě neúměrně velké.*“

K – „*Děti nežijí v našich normativních kategoriích. Když něco dělají, většinou vědí, že se to nesmí. Přestupek pro ně neznamena vůbec nic uchopitelného ani odstrašujícího.*“

NNO – „*Jsem toho názoru, že držení nelegálních drog pro svou potřebu v jakémkoliv množství by nemělo být postihováno trestním právem. Represe vůči uživatelům jen zvyšuje lákavost drog jako zakázaného ovoce.*“

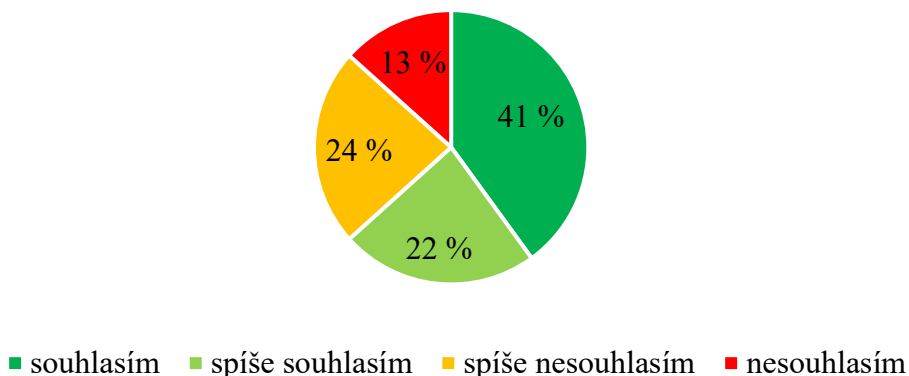
DMO – „*Ani pro některé dospělé není přestupek porušením zákona. Je to něco, za co dostaneme maximálně pokutu, když nás někdo chytí. Děti to vidí u dospělých a chovají se úplně stejně, a to nejen v drogách.*“

Otázka č. 9

Snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci lze docílit prostřednictvím:

„Zákazu užívání nelegálních návykových látek ve veřejném prostoru.“

Graf č. 32 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení
současného stavu
výrok č. 9, postoje respondentů v %

Míra plného a částečného souhlasu dosáhla u této otázky 63 %, explicitní nesouhlas vyjádřilo 13 % respondentů (OSPOD, K, NNO). Mírný nesouhlas potom vyjádřilo 24 % respondentů v profesní skladbě S, SZ, OSPOD, K, L, NNO a DMO. Spíše nevýznamná shoda s uvedeným výrokiem napříč všemi profesemi s výjimkou kompaktního zásadního souhlasu zástupců ŠMP ukazuje na zřejmé nepochopení plného smyslu opatření, které je uplatňováno v některých evropských zemích a má vést k snížení akceptace výskytu nelegálních návykových látek ve veřejném prostoru a snížení míry normality spojené s jejich všudypřítomností. Různé profesní skupiny mohou nahlížet toto opatření z vlastních odborných perspektiv. Představitelé represe zřejmě nejsou převážně ochotni připustit zákaz chování, které je již dle platné právní úpravy ve svých souvislostech protiprávní. Představitelé profesí, které přicházejí do styku s problémovými uživateli nelegálních návykových látek nebo jsou poskytovateli nízkoprahových a terénních drogových služeb, se naopak obávají zvýšení latence rizikového užívání a stažení uživatelů do prostředí skrytých uživatelských subkultur, a tedy i zvýšení doprovodných zdravotních rizik.

Reprezentační vzorek doplnění či poznámek respondentů, dokreslující názorový rozptyl:

S – „Pominu-li obtížně představitelnou vymahatelnost tohoto zákazu je to podobné, jako kdybychom uvažovali o zavedení zákazu užívání nelegálně držené zbraně.“

OSPOD – „Efekt by byl jenom navenek, užívali by potají, mimo „oči veřejnosti.“

NNO – „Nahráli bychom tím jen dealerům a organizovanému zločinu, nic pozitivního by to nepřineslo. Konkrétně užívání v adolescenci je velmi často situační (taneční scéna, kluby,

festivaly apod.), kde je malý prostor pro represi, ale velký prostor pro terénní služby a intervence.“

Vyhodnocení tematického souboru – Návrhy změn s potenciálem zlepšení současného stavu

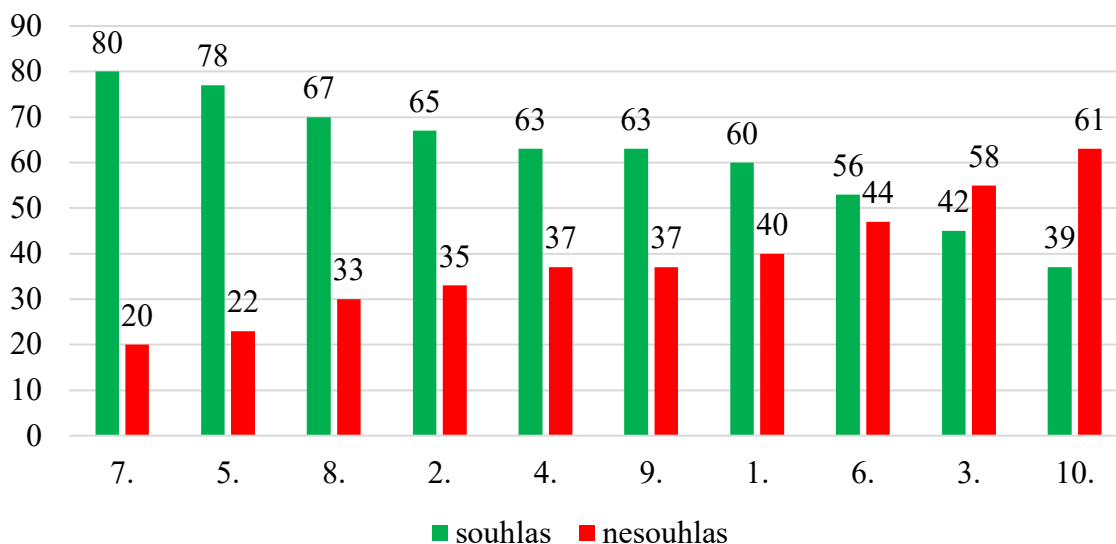
V této části dotazníku vyjádřili respondenti svůj postoj celkem k 10 otázkám. Otázky číslo 1., 2., 4., 5., 7., a 10., směřovaly k návrhu změn s potenciálem zlepšení současného stavu *v oblasti prevence, vzdělávání, protidrogových služeb, intervence a liberalizace právního prostředí*, otázky 3., 6., 8. a 9. zjišťovaly míru souhlasu s výroky orientovanými na *zprísňení regulační legislativy prostřednictvím zesílení stávajících kompetencí či nástrojů formální sociální kontroly*.

Souhlasné postoje vyjádřili napříč všemi otázkami nejčastěji zástupci profesní skupiny soudců, policistů a ředitelů základních škol, následovaných školními metodiky prevence. Nejnižší míra souhlasu s otázkami se projevila u zástupců orgánu sociálně právní ochrany dětí, kurátorů a lékařů. Profesní skupiny státních zástupců, výchovných pracovníků dětských a mládežnických organizací a zástupců nestátních a neziskových organizací stojí v pomyslném postojovém středu. Respondenti využili možnost vlastního vyjádření nad rámec vyznačení svého postoje k jednotlivým otázkám celkem v 72 případech a jejich poznámky se ukázaly jako velmi přínosné pro formulaci a interpretaci profesních postojů.

Respondenti dosáhli významné mezioborové shody souhlasu u otázek spojujících návrhy změn s potenciálem zlepšení s *potřebou zvyšování právního vědomí všech zainteresovaných dospělých* (80 %), *potřebou důsledné mezioborové spolupráce* (78 %) a *snížení hranice množství nelegálních návykových látek, které jsou přestupkem* (67 %). U ostatních otázek, týkajících se jak možné liberalizace, tak zprísňení stávajícího legislativního prostředí, jsou postoje napříč profesními skupinami hraniční. Nejnižší míra souhlasu byla zjištěna u otázek spojujících návrhy změn s potenciálem zlepšení současného stavu prostřednictvím *dekriminalizace nakládání s některými nelegálními návykovými látkami s nižší mírou zdravotních rizik* (39 %), *zprísňení legislativy spojené s propagací životního stylu spojeného s užíváním drog* (42 %), možné a *posílením kompetencí škol a školských zařízení* (44 %).

Graf č. 33 - Návrhy změn s potenciálem zlepšení současného stavu
vyhodnocení otázek 1-10

Postoje respondentů dle míry souhlasu v %, n=87

I v tomto tematickém souboru se odráží zejména profesní zkušenost s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci. Ze skladby postojů vyplynulo, že žádná z profesních skupin nespatřuje řešení výlučně v nástrojích spojených s liberalizací nebo naopak se zpřísněním stávajícího legislativního prostředí. Všichni respondenti mírou svého souhlasu prokázali, že pravděpodobně jedinou možnou, dlouhodobou a velmi nákladnou cestou ke zlepšení současného stavu, jsou řešení založená na komplexní mezioborové a synergické spolupráci bez extrémních návrhů řešení.

5.2.5 Shrnutí zjištění dotazníkového šetření

87 respondentů z deseti profesních skupin vyjádřilo své postoje celkem k třiceti otázkám ve třech tematických okruzích. Ty směřovaly primárně k zjištění postojů k těmto otázkám:

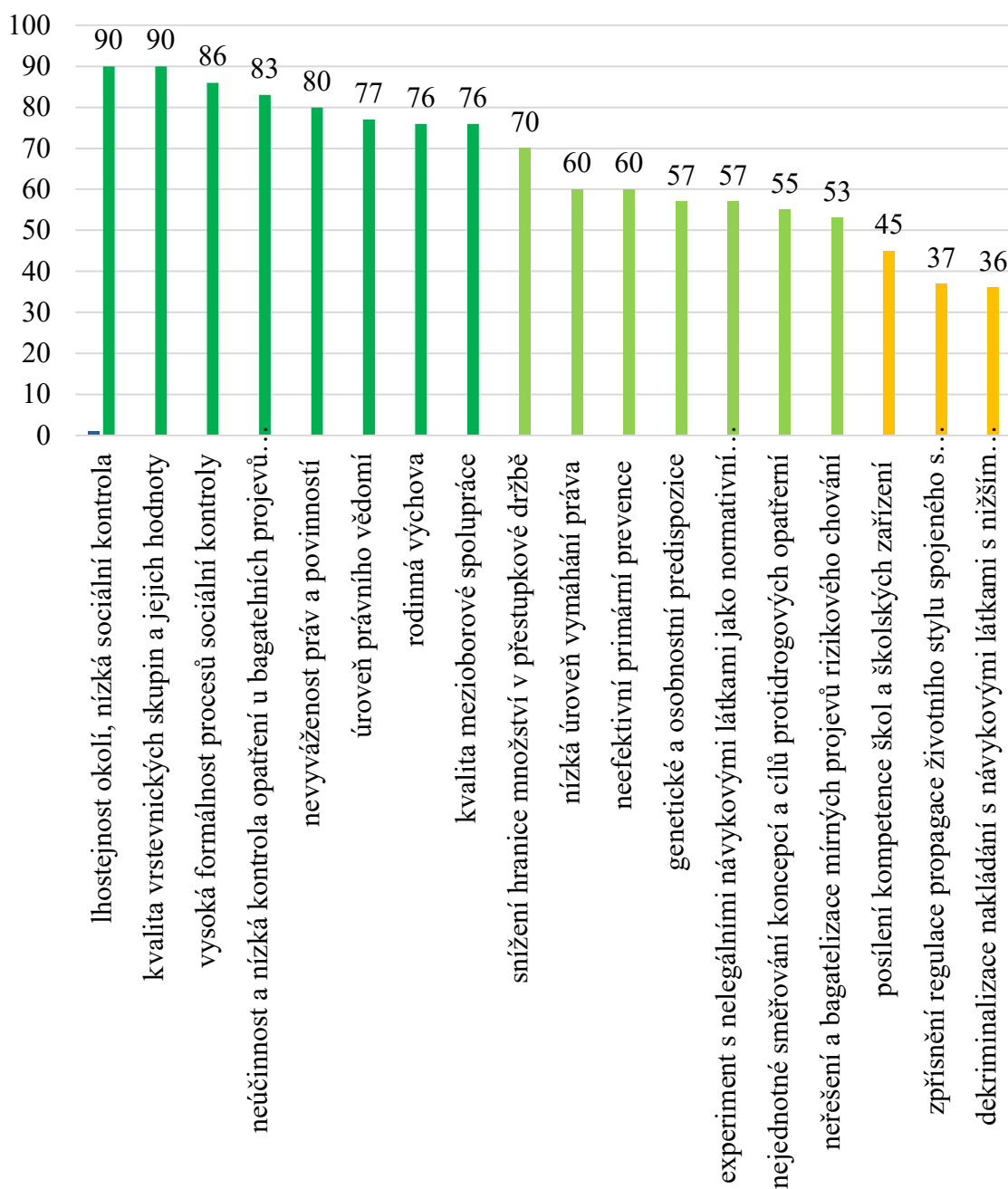
- Významnost faktorů vzniku a rozvoje rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci;
- Skladba a významnost deficitů nástrojů a procesů formálního řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci;
- Identifikace oblastí, které by mohly zlepšit současnou situaci a snížit výskyt projevů rizikového chování v oblasti nelegálních návykových látek v adolescenci.

Agregací oblastí, ke kterým se otázky vztahovaly, lze pracovat s těmito devíti zobecněnými tematickými kategoriemi, které se projevily v míře souhlasu napříč dotazovanými profesními skupinami jako velmi významné či významné:

- vliv rodinné výchovy;
- kvalita vrstevnické skupiny a její hodnoty;
- lhostejnost, nízká míra sociální kontroly;
- formálnost procesů sociální kontroly;
- nízká kontrola uložených výchovných opatření;
- nevyváženost práv a povinností adolescentů;
- zvyšování právního vědomí dospělých;
- význam mezioborové spolupráce;
- snížení množství nelegálních návykových látek v přestupkové držbě.

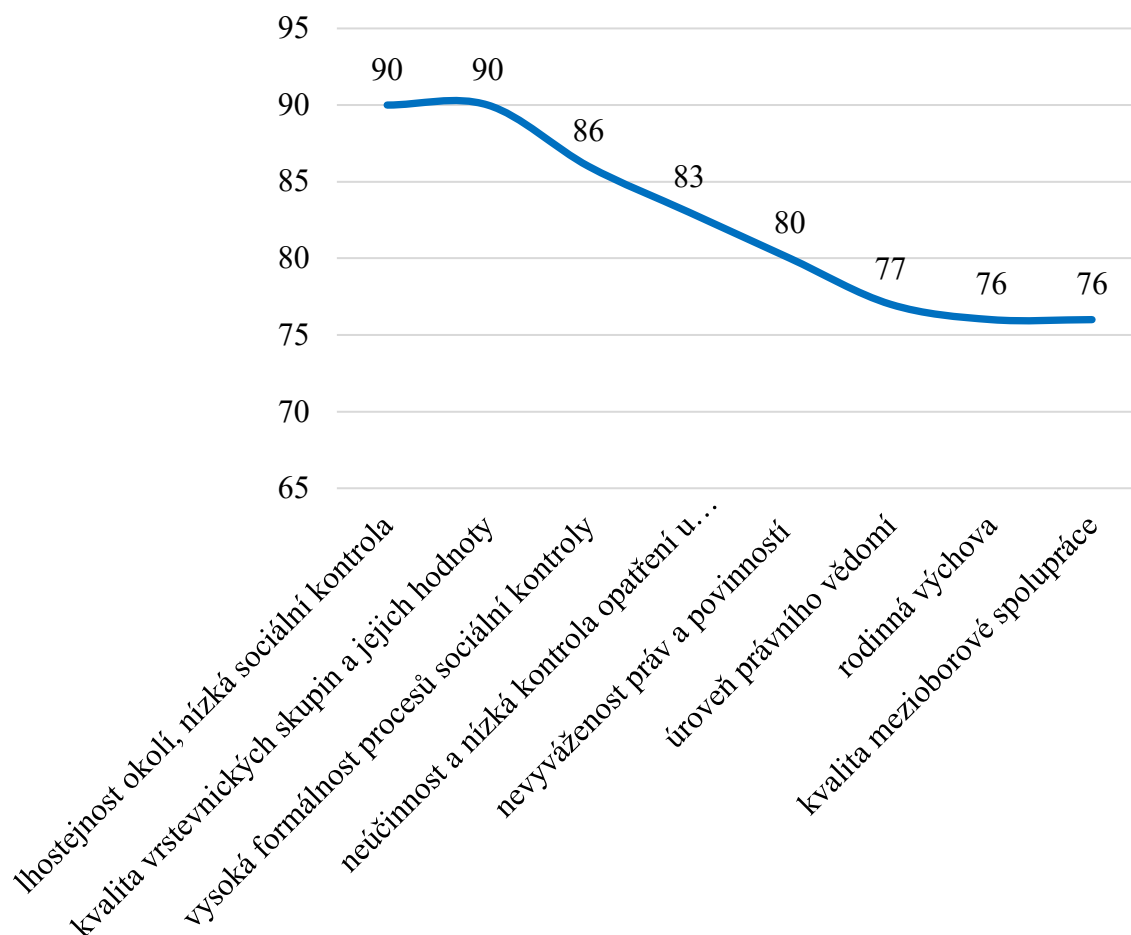
Pro konstrukci míry shody bylo využito třech nejvyšších a třech nejnižších hodnot souhlasu (v %) napříč všemi respondenty v každém tematickém okruhu. (viz. Graf. č. 34)

Graf č. 34 - Dotazníkové šetření, vyhodnocení otázek 1-30
Postoje respondentů dle míry souhlasu v %, n=87

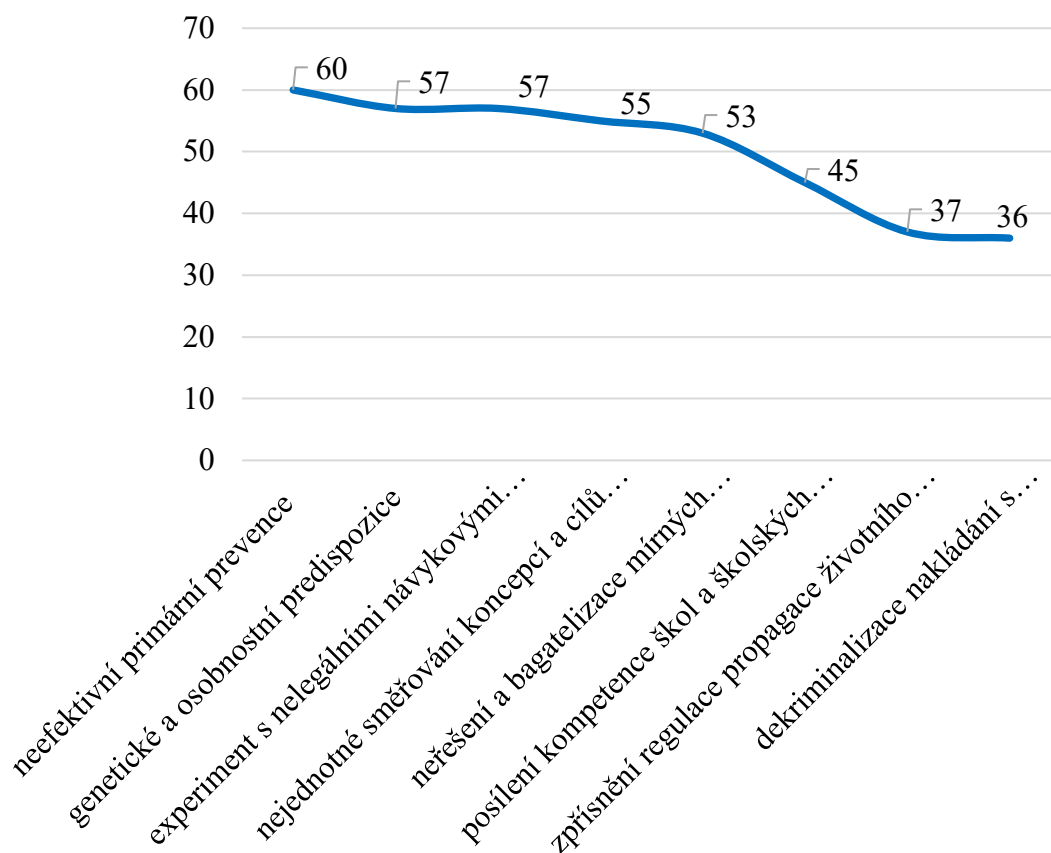
Nejvyšší míra shody byla zjištěna u osmi otázek:

Graf č. 35 - Dotazníkové šetření, vyhodnocení otázek 1-30
Nejvyšší míra souhlasu s otázkami v %, n=87

Nejvyšší míry shody dosáhly otázky, které se týkají především faktorů spojených se sociální kontrolou. Lze to přičítat jak skutečnosti, že převážná většina respondentů z kontrolních a regulačních institucí při výkonu své profese využívá především nástroje formální sociální kontroly, tak do jisté míry převažujícímu normativnímu pohledu institucí na řešení projevů rizikového chování. Toto zjištění do jisté míry potvrzují i časté postojové shody respondentů z řad nestátních a neziskových organizací, kurátorů pro děti a mládež a zástupců orgánů sociálně právní ochrany dětí, do kterých se pravděpodobně promítají posuny paradigmat i systémové proměny nahlížení na problematiku rizikového chování v adolescenci.

Graf č. 36 - Dotazníkové šetření, vyhodnocení otázek 1-30
Nejnižší míra souhlasu s otázkami v %, n=87

Nejnižší shoda v rámci celého šetření byla zaznamenána u otázek, které nabízely možnost snížení výskytu projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci prostřednictvím dekriminalizace nakládání s některými nelegálními návykovými látkami, které mají nižší zdravotní riziko. Téměř stejná úroveň se projevila v postojích k otázce, který nabízel ve stejném tematickém okruhu řešení prostřednictvím zprísnění legislativy dotýkající se regulace propagace životního stylu spojeného s užíváním nelegálních návykových látek. Nízká míra shody byla následně dosažena v oblasti možného posílení kompetencí škol a školských zařízení, postojů k efektivitě řešení iniciačních projevů rizikového chování a synergii směřování legislativních opatření. O něco vyšší míra shody byla dosažena v otázce, zda je experiment s nelegální návykovou látkou normativní součástí dospívání, zda je významným faktorem rizikového chování v adolescenci genetická či osobnostní predispozice a zda jsou kvalitní a efektivní preventivní programy způsobilé snížit míru výskytu rizikového chování.

Oslovení respondenti považují pro vznik a řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci za nejvýznamnější tyto faktory:

- lhostejnost okolí, nízká míra neformální sociální kontroly;
- kvalita vrstevnických skupin a jejich hodnoty;
- nízká účinnost a vysoká formálnost procesů sociální kontroly;
- nevyváženost práv a povinností a kompetencí k jejich vynucování;
- nedostatečná úroveň právního vědomí zainteresovaných dospělých;
- kvalita rodinné výchovy ve smyslu přiměřeného dohledu a vyváženého poměru práv a povinností dítěte;
- mezioborová spolupráce zainteresovaných institucí.

Ačkoliv bylo možné některé postoje shody s ohledem na profesní názorové koalice očekávat, je pro autora práce příjemným překvapením, že míra mezioborové shody se projevila i u otázek, které bezprostředně souvisely s významem sociální kontroly a aplikační praxí spojenou s jejím uplatňováním. Je zřejmé, že i přes významné názorové rozdíly a východiska nahlížení jednotlivých oslovených profesních skupin na etiologii rizikového chování v adolescenci je faktorům spojeným s neformální i formální sociální kontrolou, ať již v rámci rodinné výchovy, vrstevnických vztahů nebo obecně společenských vztahů, připisována vysoká důležitost.

6 SHRUTÍ ZÁVĚRŮ SMÍŠENÉHO VÝZKUMU

Se zřetelem k vytyčenému cíli výzkumu a zvoleným výzkumným nástrojům se podařilo shromáždit dostatečné množství dat, za jejichž využití lze s přiměřenou mírou opatrnosti k univerzálnosti závěrů, zohledňující použité metody a velikost i skladbu výzkumných vzorků konstruovat odpověď na hlavní výzkumnou otázku:

HVO Jaké faktory ovlivňují efektivitu nástrojů a intervencí institucí formální sociální kontroly při řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci?

S oporou o shromážděná data, jejich analýzu, interpretaci a závěry kvalitativní i kvantitativní části výzkumu lze konstatovat, že základními faktory ovlivňujícími efektivitu využívaných nástrojů a intervencí institucí formální sociální kontroly v daném tematickém kontextu jsou:

Faktory spojené s nastavením systému

- míra koncepční, legislativní a procesní a synergie směřování jednotlivých institucí;
- úroveň mezioborové spolupráce a sdílení informací mezi institucemi;
- nastavení srozumitelné komunikace regulační drogové legislativy s jasným a jednoznačným legislativním ukotvením;
- dostatečně dimenzované personální kapacity odborníků na rizikové chování ve školském prostředí;
- parametry formálnosti, rychlosti, důslednosti a schopnosti kontroly uložených opatření u uplatňovaných nástrojů a intervencí formální sociální kontroly;
- vyváženost práv a povinností v adolescenci a kompetencí k jejich vynucování;
- místní, časová i ekonomická dostupnost nízkoprahových a terénních služeb a kvalitních preventivních programů;
- zavedení alternativních forem trestů s podmíněným odklonem do terapie, léčby či probace;
- absence legislativy upravující komplexní řešení problematiky rizikového chování a jeho příčin.

Faktory spojené se společenským prostředím

- míra společenské tolerance k užívání nelegálních návykových látek;
- nízká míra neformální sociální kontroly.

Faktory spojené s rodinným prostředím a trávením volného času dětí

- kvalita rodinné výchovy ve smyslu přiměřeného dohledu a vyváženého poměru práv a povinností dítěte;
- kvalita vrstevnických skupin a jejich hodnoty.

Faktory spojené s odborností a vzděláváním

- odborná kompetence odborné i laické veřejnosti;
- zvyšování úrovně právního vědomí.

Odpovědi na dílčí výzkumné otázky:

Kvalitativní výzkum:

VO1 Jaké konkrétní faktory považují zástupci jednotlivých profesních skupin za rozhodující pro vznik a rozvoj projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci?

Za zásadní považují dotazovaní informanti vliv rodinného prostředí, které je určující pro vzorce chování dětí a je schopno ho účinně ovlivňovat. Jako klíčové spatřují výchovné působení spojené s aktivním a vřelým zájmem o dítě, přiměřený dohled nad skladbou a kvalitou jeho volného času a jeho věku přiměřené zapojení do domácích povinností. Za významný je považován vzor rodičů ve vztahu k chování, dodržování norem, trávení volného času i závislostnímu chování. Velmi frekventované jsou i multifaktoriální pohledy na rizika a jejich vzájemné ovlivňování a jejich kombinace s predispozicemi a osobností dítěte.

VO2 Jaké jsou názory zástupců vybraných profesních skupin na stávající kontrolní a regulační legislativu z pohledu její využitelnosti, efektivity a deficitů?

Informanti nejčastěji zmiňovali nezbytnost fungující mezioborové spolupráce na jasném a srozumitelném legislativním základě a zejména synergii ve směřování jednotlivých institucí. V průběhu výzkumu byla identifikována i potřeba dostupných služeb a kvalitních preventivních programů. V otázce represe zaznívá potřeba nalezení alternativních forem trestů s podmíněným odklonem do léčby či probace a zdůrazňována rizika spojená s přepínáním trestní represe. V uplatňování nástrojů a intervencí formální sociální kontroly zaznívá významná poptávka po zrychlení procesu pomoci i sankce, schopnosti a ochotě institucí spolupracovat a vyměňovat si informace, kontrole uložených opatření

a soustavnosti i důslednost při práci s klienty i jejich rodinami. Jako významnou determinantu efektivity ukázal výzkum dostatečně dimenzované lidské zdroje specializovaných odborníků na řešení problematiky rizikového chování ve školním prostředí, orgánů sociálně-právní ochrany dětí a kurately i dětských psychologů a psychiatrů.

VO3 Jaké konkrétní oblasti změn identifikují zástupci vybraných profesních skupin jako oblasti s potenciálem ke zlepšení současného stavu?

Podle výpovědí informantů jsou změny s potenciálem zlepšení současného stavu v předmětné oblasti spojeny se zvyšováním odborné kompetence odborné i laické veřejnosti, dostatečnými odbornými kapacitami ve školském prostředí, komplexním řešením problematiky rizikového chování a jeho příčin. Uvedené oblasti jsou přeneseně způsobilé ovlivňovat i společenské faktory, kterými jsou společenská tolerance k užívání nelegálních návykových látek a posilovat míru neformální i formální sociální kontroly a význam nutnosti dodržovat platnou legislativu.

Kvantitativní výzkum:

VO1 Jaké konkrétní faktory považují zástupci jednotlivých profesních skupin za rozhodující pro vznik a rozvoj projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci?

Nejvyšší míra souhlasu napříč profesemi byla zaznamenána u otázek týkajících se *vlivu kvality trávení volného času a skladby hodnot vrstevnické skupiny, se kterou dospívající tráví volný čas* (90 %), otázky nabízející faktor *nízké míry neformální sociální kontroly a lhostejnosti* (85 %) a otázky spojené s *nedostatečným dohledem rodičů a rodinným prostředím* (72 %).

VO2 Jaké konkrétní deficity spatřují zástupci vybraných profesních skupin při uplatňování svých kompetencí při řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci?

Nejvyšší míra souhlasu napříč profesemi byla zaznamenána u otázek spojených s deficitem v oblasti *vyváženosti práv a povinností adolescentů a kompetencemi k vynucování jejich dodržování* (90 %), *efektivitou a nízkou kontrolou usměrňujících, omezujících a výchovných opatření* (86 %) a *formálnosti a pomalém efektu oficiálních procedur formální sociální kontroly* (74 %).

VO3 V jakých oblastech spatřují zástupci vybraných profesních skupin potenciál ke zlepšení současného stavu?

Nejfrekventovanější naděje spojené s potenciálem možných změn, které by mohli vést ke zlepšení současného stavu, se dotýkaly témat *potřeby zvyšování právního vědomí všech zainteresovaných dospělých* (80 %), *potřeby důsledné mezioborové spolupráce* (78 %) a *snížení hranice množství nelegálních návykových látek, které jsou přestupkem* (67 %).

6.1 Diskuse

Rizikové chování v adolescenci a jeho konkrétní projevy jsou častým tématem výzkumů mnoha vědeckých oborů. Mezi nimi dominují sociologické, psychologické, adiktologické a etopedické výzkumy, které zkoumají projevy rizikového chování v různých kontextech vzájemného ovlivňování endogenních a exogenních vlivů, podílejících se na jejich vzniku a rozvoji.

Z longitudinálních studií jsou v českém prostředí realizovány Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs ESPAD), která je zaměřena na zjišťování rozsahu užívání návykových látek u šestnáctiletých studentů, Mezinárodní výzkumná studie Světové zdravotnické organizace o zdraví a životním stylu dětí a školáků (Health Behaviour in School-aged Children - HBSC), která studuje oblasti, které se vztahují k tělesnému a duševnímu zdraví dětí a mládeže. (Kalman et al., 2011) Mezi další realizované výzkumné patří projekt Rizikové faktory školního, sociálního a zdravotního vývoje školní mládeže (The Social and Health Assessment – SAHA), zaměřený na rizikové a protektivní faktory životního stylu. (Blatný, 2004)

Za zdroj informací o prevalenci delikvence dospívajících slouží oficiální statistiky registrované kriminality zveřejňované Ministerstvem vnitra a Policií České republiky, pravidelnou analytickou zprávu předkládá Institut pro kriminologii a sociální prevenci. (Díblíková a kol., 2018) Zajímavou perspektivu nabízí srovnání oficiálních národních dat o registrované kriminalitě s výstupy mezinárodního výzkumného projektu Mezinárodní self-reportová studie delikvence (International Self-Report Delinquency Study – ISRD). (Moravcová a kol., 2015, s. 26-45)

V posledních letech se zvyšuje frekvence zájmu českých univerzit o problematiku rizikového chování v adolescenci. Na Univerzitě Palackého v Olomouci jsou realizovány výzkumy protektivních a rizikových osobnostních rysů u adolescentů s přesahem do vývoje prediktivních a diagnostických metod zaměřených na impulzivitu, depresivitu, úzkostnost a agresivitu. (Dolejš, 2010, Dolejš et al., 2014) a celopopulační studie zaměřené na chování dětí v kyberprostoru. (Kopecký et al., 2016, 2019) Univerzita Hradec Králové realizuje od roku 2015 výzkum chování ovlivňujícího zdraví v dospívání a jejich souvislost s vybranými osobnostními a sociálními charakteristikami respondentů (Hoferková, Pelcák, 2014). Pro téma naší práce byl přínosný i výzkum Bělíka, který zkoumal rizikové chování a jeho prevenci v terciárním vzdělávání pedagogů. (Bělík, 2012) I přes podstatné zlepšení rozsahu

vzdělávání budoucích pedagogů v oblasti rizikového chování, přetrvává deficit v oblasti právní propedeutiky, které je věnována zanedbatelná pozornost navzdory tomu, že pro řešení problémů spojených s projevy rizikového chování, je třeba rozsáhlá báze mimo jiné i právních znalostí.

I časovým odstupem lze souhlasit s Blatným (2005), že převážná část studií věnovaných rizikovému chování dospívajících se v českém a slovenském prostředí orientuje na období střední adolescence. (Blatný et al., 2005, s. 524-536) Malá výzkumná pozornost je věnována rané adolescenci a zejména ohroženým skupinám vulnerabilních dospívajících v lokalitách s vysokou koncentrací komplementárně provázaných patologií a těch, kteří jsou součástí preventivních a léčebných programů institucionální výchovné péče.

Domníváme se, že zkoumání protektivních faktorů rizikového chování je z pohledu sociální pedagogiky perspektivnější, protože směřuje k zvyšování efektivity prostřednictvím změny a reálného ovlivnění strategií preventivního, výchovného i sociálně-kontrolního působení. Příčiny a podstatu mnoha rizikových faktorů lze zkoumat a popsat, ale nelze je zpětně ovlivnit, protože mají souvislost s biologickými, psychologickými a sociálními vlivy, které ve svém komplexu vyústily v konkrétní projevy rizikového chování. V otázce složitosti komplexního zkoumání kontextu rizikového chování v adolescenci lze souhlasit s Širůčkem, že s komplexitou výzkumných designů narůstá i množství proměnných a zároveň i vztahů mezi nimi. (Širůček et al, 2007, s. 478) V důsledku toho se obtížně formulují a sjednocují strategie prevence, intervence i pomoci.

Ani v otázce vlivu kvality vztahů mezi dětmi a rodiči na vznik a rozvoj rizikového chování nepanuje převažující odborná shoda. Širůček et al. v závěrech svého výzkumu identifikuje skutečnost, že vztahy s vrstevníky mohou být v kontextu konkrétního rizikového chování protektivním a v jiném rizikovém faktorem a dochází k zjištění, že vztahy s rodiči jsou slabým protektivním faktorem. My se s odkazem na kontext a výsledky našeho výzkumu ztotožňujeme spíše se závěry Bobakove et al., která rodičovský dohled spojuje s významně nižším výskytem užívání návykových látek a zároveň uvádí, že dysfunkční rodinné prostředí v efektu narušených vztahů s rodiči, nedostatečného dohledu a kontroly je otevřením příležitosti pro kontakt s patologickým vrstevnickým prostředím a návykovými látkami. (Bobakova et al., 2012, s. 1063-1066)

V oblasti preventivních programů zaměřených na nelegální návykové látky z našeho výzkumu vyplynulo, že odborníci z praxe spatřují deficity směřování některých programů

v příliš akceptačním přístupu vůči životnímu stylu spojenému s užíváním těchto látek. Lze tedy jen souhlasit s Burkhartem, který upozorňuje na nezbytnou denormalizační dimenzi preventivních programů a považuje za důležité, aby dětem nepřipadalo rizikové chování jako žádoucí, ale ani jako neutrální sociální norma a nebyl podceněn sociální kontext. (Burkhart, 2011, s. 14-16) V českém prostředí i s ohledem na výsledky našeho průzkumu považujeme za zvláštní, že nikdo z oslovených odborníků nehodnotil (ani nezmínil) rozsah ani kvalitu spolupráce v oblasti prevence rizikového chování s metodiky prevence v Pedagogicko-psychologických poradnách ani se školskými metodiky prevence krajských úřadů či přesahy orgánů sociálně-právní ochrany dětí, Probační a mediační služby a školského prostředí, předpokládané a vymezené i platnou legislativou. Stejně jako není výskyt rizikového chování u adolescentů rozložen rovnoměrně napříč věkovými skupinami, které ji tvoří, stejně tak dochází k významným diferenciacím při pohledu na biologické, psychologické a sociální faktory, které rizika spojená s vznikem a rozvoje rizikového chování akcelerují. Existují sociální skupiny v lokalitách, které se vyznačují vysokou koncentrací výskytu společensky nežádoucích jevů. Cílené nástroje a intervence prevence rizikového chování, realizované mezioborově a v synergii směřování, mohou výskyt takovýchto negativních jevů snížit.

Jak ukázal i náš výzkum, aplikační praxe institucionální pomoci i intervence v oblasti řešení projevů rizikového chování v adolescenci trpí nízkou mírou koordinace jednotlivých resortů (MŠMT, MPSV, MV, MSp), což se promítá do kritizovaných aspektů praxe, kterými jsou nízká dynamika pomoci i sankce, formalismus, resortismus, nekooperativnost a nepartnerský přístup. V oblasti nelegálních návykových látek se k tomu přidává roztržistěnost financování mezi státní správu a samosprávu, nejednoznačná legislativa a z ní plynoucí kompetence a personální poddimenzovanost. V kontextu všech aktérů včetně sociálních služeb a institucí sociální kontroly, je patrná také nízká koncepční a procesní synergie.

6.2 Doporučení pro praxi

Za využití zobecnění závěrů provedeného výzkumného šetření lze formulovat doporučení pro zvýšení efektivity aplikační praxe institucí formální sociální kontroly pro oblast řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci.

Směřovat ke koncepční, legislativní i procesní synergii činností institucí formální sociální kontroly v oblasti řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci.

Praktické naplnění tohoto doporučení spatřujeme v sjednocení koordinace prevence rizikového chování z dnešní roztržité podoby (MŠMT, MV, Rada vlády pro koordinaci protidrogové politiky, Rada vlády pro duševní zdraví, Republikový výbor pro prevenci kriminality, krajští školští metodici prevence, metodici prevence kriminality, protidrogoví koordinátoři, metodici Pedagogicko-psychologických poraden, preventisté Středisek výchovné péče, preventivní aktivity nestátních neziskových organizací, preventivní aktivity Policie České republiky a obecních policií, školská poradenská zařízení, školní metodici prevence, preventivní aktivity orgánů sociálně-právní ochrany dětí), do podoby obligatorních týmů pro mládež, ve kterém budou zastoupeni všichni relevantní aktéři z řad institucí, nestátních neziskových organizací i komunitních aktivit. Stát by měl finanční prostředky decentralizovat a neaspírovat na centrální koordinaci liniovým-resortním modelem. Na úrovni poradního orgánu vlády by měla vzniknout jedna Rada vlády, která by konzumovala veškerá témata, která jsou v současnosti roztržena mezi mnoho resortů a institucí. Vlastní financování aktivit, které jsou na pomezí zdravotních, sociálních a výchovně-vzdělávacích služeb, je aktuálně rozprostřeno do nepřehledné a netransparentní kombinace dotačních titulů resortů, institucí, samospráv, evropských zdrojů a finančních prostředků z veřejného zdravotního pojištění. Sjednocením by se docílilo synergického směřování opatření, provázanosti kompetencí předpokládaných legislativou a úspory finančních zdrojů.

Dostatečně dimenzovat personální kapacity školních poradenských pracovišť, orgánů sociálně-právní ochrany dětí, Probační a mediační služby a sociálních služeb, posilovat kapacity dětských psychologů a psychiatrů.

Pro naplnění tohoto doporučení ve školském prostředí je nezbytná legislativní změna, směřující k jasnému vymezení kompetencí mezi školním metodikem prevence, výchovným poradcem a ostatními pedagogy. Snížení přímé vyučovací povinnosti a zajištění

mandatorních zdrojů na financování rozšíření personálních kapacit školského poradenského pracoviště o potřebné specialisty, nejlépe fakultativním modelem, jak se to osvědčuje v zemích, kde dle charakteru školy a skladby projevů rizikového chování ve školním prostředí angažují buď sociální pracovníky, sociální pedagogy, speciální pedagogy, či školní psychology. V oblasti posilování lidských zdrojů orgánů sociálně-právní ochrany dětí, Probační a mediační služby a sociálních služeb, by měl být vytvořen jednotný a transparentní koeficient míry zatíženosti daného území sociálně patologickými jevy, zahrnující sociální vyloučení, kriminalitu, nezaměstnanost, zadluženost, epidemiologické ukazatele zneužívání návykových látek a výskyt projevů rizikového chování ve školním prostředí, od kterého by se odvíjelo personální nastavení a hustota sítě služeb i institucí pomoci, sankce i prevence.

Zvyšovat úroveň odbornosti v oblasti rizikového chování včetně právního vědomí u zaměstnanců všech institucí formální sociální kontroly, v rámci kvalifikačního, postgraduálního i dalšího odborného vzdělávání.

Pro naplnění tohoto doporučení je nezbytné přehodnocení a sjednocení absolventských profilů u studijních programů těch oborů, jejichž absolventi zastávají role činitelů formální sociální kontroly v oblasti řešení projevů rizikového chování dětí a mládeže. Na lokální úrovni by mělo mít další odborné vzdělávání mezioborový charakter, směřující ke komplexnímu pochopení kompetencí a procesů jednotlivých nástrojů a intervencí. Ve státní správě a samosprávě lze využít systém zastřešovaných Institutem pro vzdělávání ve státní správě i vzdělávací kapacity jednotlivých institucí, jako např. Policejní akademie ČR, Justiční akademie a ve větší míře provazovat akademické a profesní vzdělávání i za využití krátkodobých specializačních forem vzdělávání napříč jednotlivými orgány státní správy a samosprávy.

Prosazovat aktivní a dynamickou mezioborovou spolupráci a vytvářet pro ni legislativní i personální podmínky.

Základním předpokladem naplnění tohoto doporučení je srozumitelná a transparentní legislativa umožňující plnohodnotnou a maximálně neformální spolupráci jednotlivých orgánů a institucí, zejména při výměně informací, stanovování společného postupu, uplatňování kompetencí a řešení kompetenčních překryvů. Za dodržení zásad přiměřené ochrany osobních údajů o klientech by mělo být umožněno sdílení informací o všech rozhodných souvislostech, které umožní komplexní posouzení situace s cílem nalezení

nejvhodnějších nástrojů a intervencí. Úroveň spolupráce mezi orgány a institucemi by měla být jedním z hodnotících ukazatelů efektivity přijímaných opatření.

Nalézt dostatek zdrojů k zvýšení dostupnosti, kvality a koordinace preventivních a volnočasových aktivit na lokální úrovni.

Naplnění tohoto doporučení je svázáno se systémem financování preventivních aktivit a volnočasových aktivit. Současná roztržičnost a netransparentnost dotačních řízení (opakovaně kritizovaná Nejvyšším kontrolním úřadem), je kromě obecné podfinancovanosti této oblasti spojena i s nesprávným nastavením zdrojů, které v konkrétních zatížených lokalitách neodpovídají koncentraci objektivně identifikovaných potřeb. Rovněž netransparentní pravidla certifikačních řízení jsou častým předmětem kritiky. Obdobně jako byla zřízena Národní sportovní agentura, nabízí se zřízení instituce, která by transparentně sdružovala a distribuovala zdroje na preventivní aktivity a volnočasové aktivity, zejména pro děti a mládež z rizikových skupin a lokalit. Role školy v této distribuci zdrojů pro volnočasové aktivity, se po vzoru skandinávských zemí nebo např. Bavorska jeví jako přirozená, protože disponuje nejkomplexnějším přehledem o poměrech dětí a je schopna zacílit zdroje nejefektivněji. Financování volnočasových aktivit z veřejných zdrojů je vnímáno jako neefektivní prevence nejčastěji z obavy o finanční prostředky, kterých se v této oblasti nedostává. Stejně jako je nezbytná specifická a selektivní primární prevence i prevence sekundární a terciální, je třeba vnímat plnohodnotně i aktivity nespecifické primární prevence spojené se smysluplným trávením volného času dětí. Z našeho pohledu v této oblasti chybí dlouhodobě legislativní ukotvení práce s dětmi a mládeží (např. na Slovensku – 2008 Zákon o podpore práce s mládežou, ve Spolkové republice Německo – 2012 Zákon o dětech a mládeži – Bundeskinderschutzgesetz), které by nastavilo základní pravidla a způsoby podpory a financování celoroční práce s dětmi a mládeží. V českém prostředí byl opakovaně navrhován zákon o práci s dětmi a mládeží, od roku 2006 převážila perspektiva nestátních neziskových organizací a jejich aktivit a k tématu není aktuálně žádná zákonodárná iniciativa. Dětské a mládežnické organizace tak podstupují stejnou otevřenou soutěž o finanční prostředky z různých zdrojů jako nestátní neziskové organizace poskytující výchovně-vzdělávací, preventivní, sociální či zdravotní služby.

Využívat při řešení projevů rizikového chování kontrolní a regulační nástroje a intervence pomoci i sankce důsledně, předvídatelně, rychle a přiměřeně.

Naplnění tohoto doporučení souvisí s legislativním nastavením kontrolních a regulačních mechanismů uložených opatření a dostatečně dimenzovanými personálními kapacitami pro jejich vymáhání a uplatňování. V otázce rychlosti a předvídatelnosti tkví řešení v nastavení obligatorních forem spolupráce a výměny informací včetně lhůt pro jejich realizaci. Přiměřenost předpokládá nalezení nejvhodnějšího řešení, nejlépe s využitím syntézy informačních zdrojů všech zainteresovaných institucí a prediktivních technik zohledňujících a komplexně posuzujících osobnostní, sociální a environmentální vlivy působící na životní trajektorii mladého člověka v adolescenci.

ZÁVĚR

Autor ve své práci nahlédl problematiku projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci perspektivou efektivity neformální sociální kontroly jako obecného korektivu chování a pokusil se nalézt odpovědi na otázky spojené s bližším pochopením provázanosti faktorů, které mají vliv na efektivitu užívaných nástrojů a intervencí pomoci i sankce s cílem minimalizovat dopady, který má tento typ rizikového chování na jedince a společnost.

Teoretická část obsahuje pojednání o společenském významu hodnot a sociálních norem, sociální kontroly i jejich mechanismů a činitelů. V daných souvislostech se autor v nezbytném rozsahu zabýval teoretickými východisky vzniku sociálních patologií i etiologií vzniku a rozvoje rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci. Významný důraz byl také kladen na otázky spojené s rizikovými a protektivními faktory, které vznik a rozvoj tohoto typu rizikového chování ovlivňují a východiska a charakteristiky preventivních strategií, které jsou v této oblasti využívány.

Praktická část je tvořena výzkumným projektem, který byl realizován metodou smíšeného výzkumu. V souladu s výzkumným cílem byla formulována výzkumná otázka směřující k identifikaci faktorů ovlivňujících efektivitu nástrojů a intervencí institucí formální sociální kontroly při řešení projevů rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci a vztahů mezi nimi. V kvalitativní části výzkumu bylo využito výzkumné techniky polostrukturovaného rozhovoru, ve kterém byli osloveni informanti z profesních skupin, které se při své práci setkávají s projevy rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci jako zaměstnanci institucí, které jsou v daném kontextu činiteli formální sociální kontroly. Pro zpracování kvalitativních dat byla zvolena zakotvená teorie s využitím třístupňového kódování a výstupem je návrh teorie efektivity nástrojů a intervencí při řešení předmětného rizikového chování. Kvantitativní část výzkumu zahrnovala dotazníkové šetření formou škálového dotazníku, jehož otázky byly konstruovány v souladu s výzkumným cílem a zjištěními kvalitativní části výzkumu pro ověření některých jeho závěrů. Data získaná dotazníkovým šetřením byla vyhodnocena s využitím nominálního měření.

Za základní závěr práce lze považovat zjištění, že efektivitu v aplikační praxi ovlivňují především faktory systémového charakteru, kterými jsou nízká míra synergie směřování institucí, nekooperativnost, nekomunikace a nepartnerský přístup i významná personální

a odborná poddimenzovanost, zejména v odborných profesích ve školském prostředí a orgánech sociálně-právní ochrany dětí. Deficit spolupráce je nejzřetelnější v oblasti předávání informací mezi institucemi a v případech spojených s předčasným ukončením školní docházky i sociálními skupinami s vyšší prostorovou mobilitou. Oslovení zástupci praxe volají po jednoznačnosti legislativy a právním prostředí, které umožní důsledné, předvídatelné a spravedlivé uplatňování nástrojů a intervencí formální sociální kontroly. V otázce významnosti faktorů pro vznik a rozvoj předmětného rizikového chování v adolescenci se oslovení odborníci přiklonili k zásadnímu vlivu rodinné výchovy a vrstevnických skupin. Za klíčové společenské faktory označovali nejčastěji společenskou toleranci k užívání nelegálních návykových látek, lhostejnost a nízkou míru neformální sociální kontroly. Jako zásadní determinant zkoumaných souvislostí efektivity v oblasti lidských zdrojů identifikován deficit personálních kapacit institucí výchovy, intervence i následné péče a absence systému dalšího odborného vzdělávání v oblasti rizikového chování napříč jednotlivými profesními obory.

Autor práce si je vědom omezení, která mohou mít vliv na platnost závěrů, ke kterým dospěl. Svým dílem se pokusil přispět k úvahám o efektivitě užívaných nástrojů a intervencí formální sociální kontroly při ovlivňování vzniku a rozvoje rizikového chování spojeného s nelegálními návykovými látkami v adolescenci a naznačit tematické okruhy, které lze uplatnit při přípravě změn a dalším výzkumem rozvíjet. Jedná se především o témata spojená se synergií koncepčních, systémových a legislativních východisek institucí formální sociální kontroly a deficity v oblasti spolupráce jednotlivých institucí a dalších aktérů. K danému tématu v českém prostředí dosud neexistuje dostatek původních prací nad rámec jednotlivých vědních oborů, které by mohly sloužit k vzoru či inspiraci a pomoci tak lépe pochopit a následně formulovat výchovné, vzdělávací i preventivní strategie s cílem zvýšení jejich efektivity a účinnosti.

Užívání nelegálních návykových látek není totiž zločin bez oběti, za který se někdy s nadsázkou označuje. Je to ve svém důsledku pro společnost jev ve všech ohledech rizikový nejen pro své zdravotní a sociální dopady na jednotlivce i celé sociální skupiny, ale i pro potenciál ohrožovat většinové hodnoty a normy. Jak mimo jiné plyne i z našeho výzkumu, v otázkách sociální kontroly jsou praxi směřovány morální a normativní kategorie, což vede na jedné straně k přeceňování vlivu a významu např. právních norem a procesů při jejich uplatňování a na straně druhé k posuzování přijatelnosti chování výlučně perspektivou citelnosti hrozící sankce, poměřovaných individuálními potřebami a zájmy. Denormalizace

přístupu k rizikovému chování není voláním po represivních řešeních, je to otázka výchovy k nutnosti dodržování společenských norem ne pro normy samotné, ale pro ochranu zájmů všech jejích členů. Pomalé, formální, nejednoznačné a nedůsledné uplatňování nástrojů a intervencí sociální kontroly přispívá k oslabování vůle společnosti k jejich dodržování a zpochybňuje jejich účinnost i legitimitu.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- BAKOŠOVÁ, Emília, 1992. *Úvod do sociológie práva*. Bratislava: PrF University Komenského. ISBN 80-223-0351-8.
- BARNARD, Marina, 2001. *Drogová závislost a rodina*. Praha: Triton. ISBN 978-80-7387-386-8.
- BEST, Joel, 2017. *Social problems*. New York: W.W. Norton & Company. ISBN 978-80-39328-341-9.
- BERGER, Peter Ludwig, 1991. *Pozvání do sociologie*. Praha: Správa sociálního řízení FMO. ISBN 978-80-8546-908-0.
- BERGER, Peter Ludwig a Thomas LUCKMANN, 1999. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. ISBN 80-85959-46-1.
- BENDL, Stanislav, 2004. *Jak předcházet nekázni, aneb kázeňské prostředky*. Praha: ISV. ISBN 80-86642-14-3.
- BĚLÍK, Václav, 2012. *Rizikové chování a jeho prevence v terciárním vzdělávání pedagogů*. Hradec Králové: Gaudeamus. ISBN 978-80-7435-237-9.
- BOBAKOVA, D., GECKOVA, A. M., KLEIN., D., REIJNEVELD, S. A., VAN DIJK, J. P., 2012. *Protective factors of substance use in youth subcultures*. Addictive Behaviors 37, č. 9, ISSN 0306-4603
- BLATNÝ, Marek et al. 2004. *Výsledky české části mezinárodního projektu SAHA I.: deskriptivní analýza rizikového chování a rizikových a protektivních faktorů vývoje mladistvých z městských oblastí*. Brno: Akademie věd České republiky, Psychologický ústav. ISBN 80-239-5002-9.
- BLATNÝ, Marek, 2005. *Problematika rizikového chování vývoje dětí a dospívajících: hlavní témata a implikace pro další výzkum*. Československá psychologie, 49, č. 6, ISSN 0009-062X
- BOCAN, Miroslav, 2012. *Děti v ringu dnešního světa: hodnotové orientace dětí ve věku 6 až 15 let*. Praha: Národní institut dětí a mládeže MŠMT. ISBN 978-80-87449-24-0.

BURKHART, Gregor, 2011. *Environmental drug prevention in the EU. Why is it so unpopular?* Lisboa: European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, Adicciones 23, 2, 87-100, ISSN 0214-4840

COHEN, Stanley, 1985. *Visions of social control: crime, punishment, and classification*. New York: Blackwell. ISBN 978-80-7456-002-15.

CSÉMY, Ladislav, CHOMYNOVÁ, P. a MRAVČÍK. V. 2016 *Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (ESPAD) 2015*. Praha: Úřad vlády České republiky. Zaostřeno. 5, 1-16. ISSN 2336-8241

ČÁP, Jan a Jiří MAREŠ, 2007. *Psychologie pro učitele*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-273-7.

ČECH, Ondřej a Nicole ZVONÍČKOVÁ, 2017. *Možnosti prevence rizikového chování dětí*. České Budějovice: THEIA. ISBN 978-80-904854-5-7.

ČERNÍKOVÁ, Vratislava, 2008. *Sociální ochrana: terciární prevence, její možnosti a limity*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 978-80-7380-138-0.

ČÍRTKOVÁ, Ludmila, 1998. *Kriminální psychologie*. Praha: Eurounion. ISBN 80-85858-70-3.

DIBLÍKOVÁ, Simona et al., 2018. *Analýza trendů kriminality v roce 2017*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci. ISBN 978-80-7338-172-1.

DOLEJŠ, Martin, 2010. *Efektivní včasná diagnostika rizikového chování u adolescentů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 978-80-24426-42-6.

DOLEJŠ, Martin – SKOPAL, Ondřej – SUCHÁ, Jaroslava a kol. 2014. *Protektivní a rizikové osobnostní rysy u adolescentů*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 978-80-244-4181-8.

DRAPELA, Victor, J., 2011. *Přehled teorií osobnosti*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0040-6

DUNOVSKÝ, Jiří, 1999. *Sociální pediatrie: vybrané kapitoly*. Praha: Grada. ISBN 80-7169-254-9.

Duševní poruchy a poruchy chování, popisy klinických příznaků a diagnostická vodítka, 2000. Praha: Psychiatrické centrum. ISBN 80-85121-44-1

DWIVEDI, Kedar Nath a Peter Brinley HARPER, 2004. *Promoting the emotional well-being of children and adolescents and preventing their mental ill health: a handbook*. Philadelphia: J. Kingsley Publishers. ISBN 1-84310-153-x.

ESPAD Report, 2015. Luxembourg: Publications Office of the European Union. ISBN 978-92-9497-110-4.

European drug prevention quality standards, 2011. Luxembourg: Publications Office of the European Union. ISBN: 978-92-9168-487-8

Evropská zpráva o drogách, 2018. Luxembourg: Publications Office of the European Union. ISBN: 978-92-9497-289-7

FISCHER, Slavomil, ŠKODA, J. a VLČKOVÁ, M., 2009. *Sociální patologie: analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů*. Praha: Grada. ISBN 978-802-4727-813.

FISCHER, Slavomil a Jiří ŠKODA, 2014. *Sociální patologie: závažné sociálně patologické jevy, příčiny, prevence, možnosti řešení*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-5046-0.

FÜRST, Maria, 1997. *Psychologie – včetně vývojové psychologie a teorie výchovy*. Praha: Votobia. ISBN 80-7198-199-0

GAVORA P., 1996. *Výzkumné metody v pedagogice: příručka pro studenty, učitele a výzkumné pracovníky*. Brno: Paido. ISBN 80-85931-15-X.

GEIST, Bohumil, 1993. *Sociologický slovník*. Praha: Victoria Publishing. ISBN 80-85605-28-7.

GIDDENS, Anthony, 1999. *Sociologie*. Praha: Argo. ISBN 80-7203-124-4.

HAJNÝ, Martin. 2001. *O rodičích, dětech a drogách*. Praha: Grada. ISBN 80-2470-135-9.

HARTNOLL, R., 2005. *Drogy a drogové závislosti: Propojování výzkumu, politiky a praxe (Co jsme se už naučili a co bychom se ještě naučit měli)*. Úřad vlády České republiky, ISBN 80-871-5490-2

HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ, 2000. *Psychologický slovník*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-303-X

HARVÁNEK, Jaromír, 1995. *Právní teorie*. Brno: Iuridica Brunensia. ISBN 80-85964-23-6.

HAVLÍKOVÁ, Dagmar, Blanka DRÁBKOVÁ a Jiří VYMĚTAL, 2013. *Etická výchova: pro 2. stupeň ZŠ a odpovídající ročníky víceletých gymnázií*. Plzeň: Fraus. ISBN 978-80-7238-993-3.

HAYES, Nicky, 1998. *Základy sociální psychologie*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-198-3

HOFERKOVÁ, Stanislava – PELCÁK, Stanislav. 2015. *Budoucí časová perspektiva pubescenta*. Hradec Králové: Gaudeamus. ISBN 978-80-7435-630-8.

HRČKA, Michal, 2001. *Sociální deviace*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-85850-68-0.

CHMELÍK, J. et al., 1999. *Drogová kriminalita*. Praha: Policie České republiky. ISBN neuděleno

JANDOUREK, Jan, 2003. *Úvod do sociologie*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-749-3.

JANOTOVÁ, Helena, Karel SCHELLE a Ilona SCHELLEOVÁ, 2005. *Profesní etika*. Praha: Eurolex Bohemia. ISBN 80-86861-42-2.

JEDLIČKA, Richard a Jaroslav KOŤA. 1998. *Analýza a prevence sociálně patologických jevů u dětí a mládeže: aktuální problémy výchovy*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-555-8.

JEDLIČKA, Richard, 2015. *Poruchy socializace u dětí a dospívajících: prevence životních selhání a krizová intervence*. Praha: Grada. ISBN 978-80-2475-447-5.

JESSOR, Richard. 1977. *Problem behavior and psychosocial development: A longitudinal study of youth*. New York: Academic Press. ISBN 978-01-2384-750-8.

JESSOR, Richard. 1998. *New perspectives on adolescent risk behavior*. New York: Cambridge University Press. ISBN 0521586070.

JESSOR, Richard. 2016. *The origins and development of problem behavior theory: the collected works of Richard Jessor*. New York, NY: Springer Science+Business Media. ISBN 978-33-1940-885-9.

JŮZL, Miloslav, 2017. *Penitenciaristika jako věda žalární*. Praha: Univerzita Jana Amose Komenského. ISBN 978-80-74521-31-7.

KABÍČEK, Pavel, Ladislav CŠÉMY a Jana HAMANOVÁ, 2014. *Rizikové chování v dospívání a jeho vztah ke zdraví*. Praha: Triton. ISBN 9788073877934.

KALINA, Kamil, et al., (2003a). *Drogy a drogové závislosti 1*. Praha: Úřad vlády České republiky. ISBN 80-86734-05-6.

KALINA, Kamil, et al., (2003b). *Drogy a drogové závislosti 2*. Praha: Úřad vlády České republiky. ISBN 80-8673-405-6.

KALINA, Kamil, 2008. *Základy klinické adiktologie*. Praha: Grada. ISBN 978-80-24714-11-0.

KALMAN, Michal, et al., 2011. *Národní zpráva o zdraví a o zdraví a životním stylu dětí a školáků na základě mezinárodního výzkumu uskutečněného v roce 2010 v rámci mezinárodního projektu Health Behaviour in School-aged Children*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 978-80-244-2986-1

KELLER, Jan, 2002. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-85850-25-7.

KOMENDA, Antonín, 1999. *Sociální deviace: historická východiska a základní teoretické přístupy*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého. ISBN 80-244-0019-7.

KOPECKÝ, Kamil et al., 2015. *Rizikové formy chování českých a slovenských dětí v prostředí internetu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 978-80-244-4861-9.

KUDRLE, Stanislav, 2003. *Drogy a drogové závislosti: mezioborový přístup 1*. Praha: Úřad vlády České republiky, ISBN 80-86734-05-6.

KRAUS, Blahoslav a Věra POLÁČKOVÁ, 2001. *Člověk – prostředí – výchova: k otázkám sociální pedagogiky*. Brno: Paido. ISBN 80-73150-04-2.

KRAUS, Blahoslav a Jolana HRONCOVÁ, 2010. *Sociální patologie*. Hradec Králové: Gaudeamus. ISBN 978-80-7435-080-1.

KRAUS, Blahoslav, 2014. *Společnost, rodina a sociální deviace*. Hradec Králové: Gaudeamus. ISBN 978-80-7435-411-3.

KRAUS, Blahoslav, 2014. *Základy sociální pedagogiky*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0643-9.

KRULICHOVÁ, Eva, Zuzana PODANÁ a Jiří BURIÁNEK, 2016. *Delikvence mládeže: trendy a souvislosti*. Praha: Triton. ISBN 978-80-7387-860-3.

KŘIVOHLAVÝ, Jaro, 2002. *Psychologie nemoci*. Praha: Grada. ISBN 80-247-0179-0.

KUČEROVÁ, Stanislava, 1996. *Člověk-hodnoty-výchova: Kapitoly z filosofie výchovy*. Prešov: ManaCon. ISBN 80-85668-34-3.

KUCHTA, Josef a Helena VÁLKOVÁ, 2005. *Základy kriminologie a trestní politiky*. Praha: C.H. Beck. ISBN 80-7179-813-4.

LANGMEIER, Josef a Dana KREJČÍŘOVÁ, 2006. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-1284-0.

LINDEROVÁ, Ivica, Petr SCHOLZ a Michal MUNDUCH, 2016. *Úvod do metodiky výzkumu*. Jihlava: Vysoká škola polytechnická Jihlava. ISBN 978-80-88064-23-7.

LOUŽILOVÁ, Olga, 1990. *Masarykův problém moderního člověka*. Praha: Univerzita Karlova, ISBN neuděleno

MACEK, Petr, 2003. *Adolescence*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-747-7.

MACELA, Miloslav, 2019. *Zákon o sociálně-právní ochraně dětí*. Praha: Wolters Kluwer. ISBN 978-80-7598-481-4.

MAHDALÍČKOVÁ, Jana, 2014. *Víme o drogách všechno?*. Praha: Wolters Kluwer. ISBN 978-80-7478-589-4.

MACHOVÁ, Jitka a Dagmar KUBÁTOVÁ, 2009. *Výchova ke zdraví*. Praha: Grada. ISBN 978-80-2472-715-8.

MASARYK, Tomáš Garrigue, 2000. *Otázka sociální: základy marxismu, filosofické a sociologické*. Praha: Ústav T.G. Masaryka. ISBN 978-80-902659-9-8.

MATĚJČEK, Zdeněk, 1994. *Po dobrém, nebo po zlém?* Praha: Portál. ISBN 80-852-8200-3

MARTÍNEK, Zdeněk, 2008. *Agrese a agresivita u dětí a mládeže*. Praha: Národní institut pro další vzdělávání. ISBN 978-80-86956-29-9.

Metodická příručka pro kurátory pro děti a mládež, 2016. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR. ISBN neuděleno

MIOVSKÝ, Michal, 2006. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada. ISBN 80-247-1362-4.

MIOVSKÝ, Michal et al., 2015. *Prevence rizikového chování ve školství*. Praha: Klinika adiktologie 1. LF UK v Praze a VFN v Praze. ISBN 978-80-7422-392-1.

MIOVSKÝ, Michal, Anna AUJEZKÁ, Iva BUREŠOVÁ, et al., 2015. *Programy a intervence školské prevence rizikového chování v praxi*. Praha: Klinika adiktologie 1. LF UK v Praze a VFN v Praze. ISBN 978-80-7422-394-5.

MIOVSKÝ, Michal, Roman GABRHELÍK, Miroslav CHARVÁT, Lenka ŠŤASTNÁ, Lucie JURYSTOVÁ a Veronika MARTANOVÁ. 2015. *Kvalita a efektivita v prevenci rizikového chování dětí a dospívajících*. Praha: Klinika adiktologie 1. LF UK v Praze a VFN v Praze. ISBN 978-80-7422-395-2.

MORAVCOVÁ, Eva et al., 2015. *Delikvence mládeže: trendy a souvislosti*. Praha: Triton. ISBN 978-80-7387-860-3.

MUNKOVÁ, Gabriela, 2013. *Sociální deviace: přehled sociologických teorií*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 978-80-7380-398-8.

MURPHY, Robert Francis, 1999. *Úvod do sociální a kulturní antropologie*. Praha: SLON. ISBN 80-85850-53-2

MÜHLPACHR, Pavel, 2008. *Sociopatologie*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-4550-7.

NAKONEČNÝ, Milan, 2009. *Sociální psychologie*. Praha: Academia. ISBN 978-80-2001-679-9.

NEŠPOR, Karel a Ladislav CZÉMY, 2003. *Alkohol, drogy a vaše děti: jak problémům předcházet, jak je včas rozpoznat a jak je zvládat*. Praha: Sdružení FIT IN - Rodiče proti drogám. ISBN 80-260-3873-8.

ONDREJKOVIČ, P. et al., 2000. *Sociálna patológia*. Bratislava: VEDA. ISBN 80-224-0616-3.

- PETRUSEK, Miloslav, Hana MAŘÍKOVÁ a Alena VODÁKOVÁ, 1996. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-311-3.
- PROCHÁZKA, Miroslav, 2012. *Sociální pedagogika*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-3470-5.
- PRUDKÝ, Libor, 2009. *Inventura hodnot: výsledky sociologických výzkumů hodnot ve společnosti České republiky*. Praha: Academia. ISBN 978-80-2001-751-2.
- REICHEL, Jiří, 2009. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-3006-6.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques a Markéta ŠÁLENÁ, 2002. *O společenské smlouvě, neboli, O zásadách státního práva*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk. ISBN 80-8647-310-4.
- ŘÍČAN, Pavel, 2007. *Psychologie osobnosti: [obor v pohybu]*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-1174-4.
- SAK, Petr, 2000. *Proměny české mládeže: česká mládež v pohledu sociologických výzkumů*. Praha: Petrklíč. ISBN 80-7229-042-8.
- SOBOTKOVÁ, Nielsen Veronika, 2014. *Rizikové a antisociální chování v adolescenci*. Praha: Grada. ISBN 978-80-2474-042-3.
- SOJÁK, Petr, 2017. *Osobnostní a sociální rozvoj, aneb, Strom, mozaika a vzducholoď*. Praha: Grada. ISBN 978-80-271-0342-3.
- SPINOZA, Benedictus de, 2003. *Pojednání o nápravě rozumu a o cestě, kterou je veden přímo k pravému poznání věcí: bilingva*. Praha: Filosofía. ISBN 80-7007-178-8.
- SPITZER, Manfred, 2014. *Digitální demence*. Brno: nakladatelství Host. ISBN 978-80-7294-872-7
- STRAUSS, Anselm L. a Juliet CORBIN, 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Brno: Sdružení Podané ruce. ISBN 80-85834-60-X.
- SYŘIŠŤOVÁ, Eva et al., 1972. *Normalita osobnosti*. Praha: AVICENUM. ISBN neuděleno
- ŠUBRT, Jiří, 2008. *Soudobá sociologie*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1413-7.
- TRUHLÁŘOVÁ, Zuzana a Martin SMUTEK, 2006. *Riziková mládež v současné společnosti*. Sborník příspěvků z konference s mezinárodní účastí konané pod záštitou projektu Phare 2003. Praha: Gaudeamus. ISBN: 80-7041-044-2.

UHL, Alfred, 2008. *Jak maskovat etické otázky ve výzkumu závislosti*. Praha: Úřad vlády České republiky. ISBN 978-1-84619-093-3

URBAN, Lukáš, Josef DUBSKÝ a Jan BAJURA, 2012. *Sociální deviace*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 978-80-7380-397-1.

URBANOVÁ, Martina, 2006. *Systémy sociální kontroly a právo*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 80-8689-894-6.

Úmluva o právech dítěte a související dokumenty, 2016. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR. ISBN 978-80-7421-120-1.

Úplné znění zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník, 2019. Praha: Armex Publishing. ISBN 978-80-87451-64-9.

VÁGNEROVÁ, Marie, 1999. *Psychopatologie pro pomáhající profese: variabilita a patologie lidské povahy*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-214-9.

VÁGNEROVÁ, Marie, 2008. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-414-4.

VEČEŘA, Miloš a Martina URBANOVÁ, 2006. *Sociologie práva*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 80-8689-872-5.

VEČEŘA, Miloš a Martina URBANOVÁ, 2011. *Sociologie práva*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 978-80-7380-321-6.

Školský zákon: zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání, 2016. Třinec: Resk, spol. s r.o. ISBN 978-80-87675-13-7.

Výroční zpráva o stavu ve věcech drog v České republice, 2018. Praha: Úřad vlády ČR. ISBN 978-80-7440-219-7.

VÝROST, Jozef a Ivan SLAMĚNÍK, 2008. *Sociální psychologie*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-1428-8.

WINGET, Larry, 2012. *Za svoje děti si můžete sami, aneb, Jablko nepadne daleko od stromu: jak vychovat zodpovědné a tvůrčí rodiče*. Praha: Ikar. ISBN 978-80-249-1805-1.

ZEMAN, Petr, Michaela ŠTEFUNKOVÁ a Ivana TRÁVNÍČKOVÁ, 2015. *Drogová kriminalita a trestní zákoník*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci. ISBN 978-80-7338-151-6

SEZNAM POUŽITÝCH SYMBOLŮ A ZKRATEK

DMO	dětské a mládežnické organizace
EMCDDA	Evropské monitorovací centrum pro drogy a závislosti (European monitoring centre for drugs and drug addiction)
ESPAD	Evropské školní studie o alkoholu a jiných drogách (European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs)
et al.	a další, a jiní
g.	gramy, gramů
HBSC	Mezinárodní studie zaměřená na zdraví a životní styl žáků 11-15 let (The Health Behaviour in School-aged Children)
HKK	Královéhradecký kraj
JHC	Jihočeský kraj
JHM	Jihomoravský kraj
K	kurátor pro mládež, kurátorka pro mládež
KVK	Karlovarský kraj
L	lékař, lékařka
LBK	Liberecký kraj
LF UK	Lékařská fakulta Univerzity Karlovy
LSD	diethylamid kyseliny lysergové (halucinogen)
M	muž
MDMA	3,4 methylenedioxyamfetamin (stimulant)
MPSV	Ministerstvo práce a sociálních věcí
MSK	Moravskoslezský kraj
MŠMT	Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy
NL	návyková látka
NNO	nestátní a neziskové organizace

NPI	Národní pedagogický institut (dříve NÚV – Národní ústav vzdělávání)
OLK	Olomoucký kraj
OSPOD	Orgán sociálně právní ochrany dětí
P	policista, policistka
PAK	Pardubický kraj
ADHD	hyperkinetická porucha, porucha pozornosti s hyperaktivitou (Attention Deficit Hyperactivity Disorder)
PHA	Hlavní město Praha
PLK	Plzeňský kraj
Ř	ředitel školy, ředitelka školy
S	soudce, soudkyně
SAHA	Mezinárodní studie zaměřená na rizikové a protektivní faktory životního stylu (The Social and Health Assessment)
SRCH-D	syndrom rizikového chování v dospívání
SŠ	střední škola
STC	Středočeský kraj
SZ	státní zástupce, státní zástupkyně
ŠMP	školní metodik prevence, školní metodička prevence
tbl.	tablety, tablet
ULK	Ústecký kraj
VFN	Všeobecná fakultní nemocnice
VYS	Kraj Vysočina
WHO	Světová zdravotnická organizace (World health organization)
ZLK	Zlínský kraj
ZŠ	základní škola
Ž	žena

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obrázek č. 1 Vymezení pojmu rizikové chování

Obrázek č. 2 Grafické vyjádření poměru mezi experimentem a problémovým užíváním

Obrázek č. 3 Schéma teorie efektivity nástrojů a intervencí

SEZNAM TABULEK

- Tabulka č. 1 Řešené projevy RCH v prostředí ZŠ a SŠ, ve šk. roce 2018/2019
- Tabulka č. 2 Přehled účastníků kvalitativního výzkumu a jejich základní charakteristiky
- Tabulka č. 3 Paradigmatický model
- Tabulka č. 4 Struktura respondentů dotazníkového šetření dle pohlaví
- Tabulka č. 5 Struktura respondentů dotazníkového šetření dle pracovního zařazení
- Tabulka č. 6 Struktura respondentů dotazníkového šetření dle kraje působnosti
- Tabulka č. 7 Struktura respondentů dotazníkového šetření dle délky praxe
- Tabulka č. 8 Struktura respondentů dotazníkového šetření dle vzdělání

SEZNAM GRAFŮ

Graf č. 1	Rizikové faktory, otázka č. 1 – postoje respondentů v %
Graf č. 2	Rizikové faktory, otázka č. 6 – postoje respondentů v %
Graf č. 3	Rizikové faktory, otázka č. 8 – postoje respondentů v %
Graf č. 4	Rizikové faktory, otázka č. 9 – postoje respondentů v %
Graf č. 5	Rizikové faktory, otázka č. 2 – postoje respondentů v %
Graf č. 6	Rizikové faktory, otázka č. 3 – postoje respondentů v %
Graf č. 7	Rizikové faktory, otázka č. 10 – postoje respondentů v %
Graf č. 8	Rizikové faktory, otázka č. 4 – postoje respondentů v %
Graf č. 9	Rizikové faktory, otázka č. 5 – postoje respondentů v %
Graf č. 10	Rizikové faktory, otázka č. 7 – postoje respondentů v %
Graf č. 11	Postoje respondentů k otázkám 1-10 dle míry shody v %
Graf č. 12	Kontrolní a regulační legislativa, otázka č. 1 – postoj respondentů v %
Graf č. 13	Kontrolní a regulační legislativa, otázka č. 2 – postoj respondentů v %
Graf č. 14	Kontrolní a regulační legislativa, otázka č. 4 – postoj respondentů v %
Graf č. 15	Kontrolní a regulační legislativa, otázka č. 6 – postoj respondentů v %
Graf č. 16	Kontrolní a regulační legislativa, otázka č. 7 – postoj respondentů v %
Graf č. 17	Kontrolní a regulační legislativa, otázka č. 3 – postoj respondentů v %
Graf č. 18	Kontrolní a regulační legislativa, otázka č. 5 – postoj respondentů v %
Graf č. 19	Kontrolní a regulační legislativa, otázka č. 8 – postoj respondentů v %
Graf č. 20	Kontrolní a regulační legislativa, otázka č. 9 – postoj respondentů v %
Graf č. 21	Kontrolní a regulační legislativa, otázka č. 10 – postoj respondentů v %
Graf č. 22	Postoje respondentů k otázkám 1-10 dle míry shody v %
Graf č. 23	Návrhy změn, otázka č. 1 – postoj respondentů v %
Graf č. 24	Návrhy změn, otázka č. 2 – postoj respondentů v %
Graf č. 25	Návrhy změn, otázka č. 4 – postoj respondentů v %

Graf č. 26	Návrhy změn, otázka č. 5 – postoj respondentů v %
Graf č. 27	Návrhy změn, otázka č. 7 – postoj respondentů v %
Graf č. 28	Návrhy změn, otázka č. 10 – postoj respondentů v %
Graf č. 29	Návrhy změn, otázka č. 3 – postoj respondentů v %
Graf č. 30	Návrhy změn, otázka č. 6 – postoj respondentů v %
Graf č. 31	Návrhy změn, otázka č. 8 – postoj respondentů v %
Graf č. 32	Návrhy změn, otázka č. 9 – postoj respondentů v %
Graf č. 33	Postoje respondentů k otázkám 1-10 dle míry shody v %
Graf č. 34	Vyhodnocení otázek 1-30, postoje dle míry shody v %
Graf č. 35	Vyhodnocení otázek 1-30, otázky s nevyšší mírou shody v %
Graf č. 36	Vyhodnocení otázek 1-30, otázky s nejnižší mírou shody v %

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha P I Vzor dotazníku

Příloha P II Vzor informovaného souhlasu

Příloha P III Ukázka transkriptu – kódování